

AZ EMBERI GAZDÁLKODÁS TÖRTÉNETE

ÍRTA
CZETTLER JENŐ

FRANKLIN-TÁRSULAT BUDAPEST

Ajánlom e munkát
ERNSZT SÁNDOR EMLÉKÉNEK,
a «magistra vitae» klasszikus tanítványának.

ELŐSZÓ.

Tizenöt év óta, szemeszterenkint más és más részt kidomborítva, adom elő az emberi gazdálkodás egyetemes történetét. Előadásaimról tanítványaim, elsősorban *dr. Szakál Lajos* volt tanársegédem, készítettek jegyzeteket. Bármilyen szolgálatot tett is az ilyen vázlat hallgatóimnak és a felső kereskedelmi iskolák gazdaságtörténet-tanárainak, az anyag nagysága és az előadásra (tanterv szerint) engedélyezett idő aránytalansága miatt rendszerint csak két teljes részlet alapján készült, és így még a tárgy gondolatmenetét is csak hézagosan adhatta vissza. Örömmel vállaltam tehát a Franklin-Társulat megtisztelő megbízását, hogy az Egyetemes Gazdaságtörténet alapvonalait a Kultúra és Tudomány sorozata számára megírjam, jóllehet ez korántsem nyújt lehetőséget arra, hogy a körülbelül nyolc szemeszter alatt előadható teljes anyagot és az irodalmi vonatkozásokat közreadhassam. Ez a korlátozás egyébként a külföld legtöbb gazdaságtörténeti összefoglalásainál is érezhető, de a hézagosságért a szakkritikával szemben bátran vállalják a felelősséget azok a neves gazdaságtörténet-professzorok, akiknek pedagógiai célkitűzése azonos az enyémmel: tehát a manapság legaktuálisabb kutatások eredményeit kívánják a művelt olvasó-

közönség számára hozzáférhetővé tenni és az elhivatottakat újabb munkára buzdítani.

Félreértés elkerülése céljából megjegyzem, hogy a magyar vonatkozásokat nem helyszűke miatt hagytam el, hanem azon *elvi* álláspontból, hogy a közgazdasági értékítéletnél elkerülhetetlen történelmi távlatot az olvasó elsőrendű magyar írók munkáiból szerezze meg.

Végül hálás köszönetemet kell kifejeznem e helyütt is *dr. Paálné dr. Balázs Mária* tanársegédemnek, aki munkám sajtó alá rendezésében kiváló hozzáértéssel támogatott.

Dr. Czettler Jenő

az agrárpolitika és gazdaságtörténet ny. r.
tanára a M. Kir. József Nádor Műszaki és
Gazdaságtudományi Egyetemen.

BEVEZETÉS.

Az emberi gazdálkodás története.

Az emberiség gazdasági tevékenységével oknyomozóan foglalkozó tudomány: a gazdaságtörténelem, amely a köztörténelemnek és közgazdaságtannak egymásra gyakorolt hatásából fejlődött önálló tudománnyá. *Alanya: az ember*, a testi és szellemi lény, aki életösztönétől hajtva, életének fenntartására az őt környező természet adományaiból anyagokat vesz birtokába és azokat szükségleteihez képest átalakítja.

Az ember *hiányérzeteinek* kielégítésére irányuló törekvése — a munka — időben és térben jelentős változásokon ment át. Az a sok évezredes út, amelyet a természettől függő primitív ember gazdasági munkája a mai kapitalista termelési rendig megtett, képezi a gazdaságtörténész kutatásainak területét.

A primitív embernek a természettől való erős függése hozza magával, hogy szükségletei és munkakifejtése éghajlat szerint változnak. Délen kevesebb munkára szorul, mint északon. Más a táplálkozása víz mellett, más a kontinentális területen. Ipari tevékenysége is az anyag előfordulási helyéhez van kötve. Szelleme azonban képesíti arra, hogy az állat ösztönszerű cselekvéseivel szemben gazdasági életét észszerűen alakítsa és a természet fölé emelkedjék, fejlődő

technikai tudásával a természet erejét és adományait szükségleteinek arányában átalakítsa, sőt idővel a természetet szolgájává tegye.

A szükségletek fejlődése, az azok kielégítésére irányuló cselekvések és intézmények éppen úgy, mint maga az emberi közösség, a gazdasági élet különböző fázisaiban más és más képet mutatnak. Ezeknek a relativitásoknak kutatásai indokolják a gazdaságtörténelemnek, mint önálló tudománynak létjogosultságát és egyben alapul szolgálnak a felosztásához, amelyet különféle írók, különféle szempontok szerint eszközöltek. Platón és Aristotelestől kezdve, a XVIII. század kameralistáin át, Liszt Frigyes, Kodbertus, Wildbrandt, Bücher, Schmoller, Sombart, Below, Dopsch, Max Weber stb. a gazdasági élet fokozatait, cserét, munkát, a termelt javak útját a fogyasztóig stb. figyelembe véve, különféle felosztásokat eszközöltek, amelyek mindegyike erősen aláhúzott szempontokat domborítanak ki és számtalan vitára adtak alkalmat. Az általános pedagógiai szempont, amely az ismert fogalomból kiindulva halad az ismeretlen felé, a köztörténelem felosztási rendjét kívánja a gazdaságtörténet számára is és ennek figyelembevételével megkülönböztet: prehisztorikus kort, ókort, középkort és újkort.

A gazdaságtörténet genezise is utal arra, hogy két legfontosabb *segédtudománya*: a közgazdaságtan és köztörténelem nélkül gazdaságtörténet eredményesen nem művelhető.

A közgazdaságtan adja a fogalmi meghatározásokat, a kutatási szempontokat, a szintézishez nélkülözhetetlen mértéket, a köztörténelem és segédtudományai pedig a kutatási anyagot. De

míg a köztörténelem egyes kimagasló események, államok és egyének szerint határolja el a korokat és egy nemzet, egy intézmény vagy az egész emberiség történetében az «egymásután»-it kutatja, addig a gazdaságtörténelem az «egymás mellett»-it keresi, mert ugyanazon korban a köztörténelemben szerepet vivő népek a közgazdasági fejlődésnek más és más fokára jutnak el, sőt ugyanazon birodalom területén is más a parti és más a kontinentális gazdálkodás, és mert a gazdaságtörténeti változások — amelyek gyakran évezredekre determinálják a további fejlődést — alig észrevehetően mennek végbe. Ezenkívül a gazdaságtörténet nemcsak a történelemben szerepet vivő népekkel foglalkozik, hanem egészen jelentéktelen, névszerint szinte ismeretlen népeket is figyelembe vesz, mint a gazdasági haladás tén}Tezőit. A tér és idő sorrendjét sem értékeli a köztörténelem szerint.

A két legfontosabb segédtudományán kívül eredményes kutatásokat nem lehetne folytatni a geológia, archeológia, etnográfia, fajbiológia, szociológia és a földrajz segédtudományai nélkül, különösen az újabb irányú gazdasági földrajz (Riel- és Ratzel-féle emberföldrajz és! Haushofer és gróf Teleki gazdasági földrajz) van egészen szoros összefüggésben a gazdaságtörténettel.

ELSŐ FEJEZET.

Prehisztorikus kor.

Az ember megjelenése a földön. A primitív ember életmódja. Kőkorszak, paleolit, neolit. Bronzkor. Hallstatti kor. La Tóne-kor. A prehisztorikus ember társasélete, családi élete, szükségletei, gazdálkodása. Nemzettség. Rendek. Termelés. Magántulajdon. Pénz.

A prehisztorikus kor ismeretei két forrásból táplálkoznak: az archeológia tárgyi kutatásaiból és az etnográfia leírásaiból, de a gazdaságtörténet középpontjában élő, a természettel küzdő ember megjelenésének idejére eltérő és bizonytalan adatokat szolgáltatnak. A geológusok és antropológusok véleménye sem egyezik ebben, mert túlnyomórészt azt állítják, hogy az ember a negyedik korban jelent meg a földön, az újabb kutatók azonban a harmadkor végén vélik felismerni az ősember kultúrájának nyomait. A tudományos álláspont abban sem egyezik, hogy egyszerre több emberfaj jelent-e meg a földön, amint azt inkább a régebbi tudományos felfogás vélte, vagy pedig a bibliával egybehangzóan a modernebb kutatások szerint az ősember egy típusra vezethető-e vissza, s csak a diluvium késői szakaszaiban állapíthatók meg a különféle fajok. Ezek a meghatározások egészen bizonytalanok, hiszen a heidelbergi ősember korát legkevesebb százezer évre vezetik vissza, a magdalén kultúrát

pedig mintegy tizenötezer évre becsülik, ami körülbelül háromezer nemzedéket tehetne ki.

Az állatoknak a természethez való alkalmazkodása ösztönszerű. Testi változásokkal védekeznek például a hideg ellen (vastagabb szőrrel), szemük alkalmazkodik a helyhez, járó, úszó és repülő szerveik környezetüknek megfelelően fejlődnek ki. Némely állatfajok készletet gyűjtenek, így például a feketevarjú, hód, hörcsög, mókus, hangya, méh, de ezt eszközök nélkül teszik. Egyes hangyafajok levéltetveket tartanak háziállatként, sőt istállókat is építenek nekik. A levélrágó hangyák gombakerteket készítenek, a falidarázs szűrással megbénítja más rovarok idegrendszerét és fiatal darazsai táplálására fészkebe viszi. De bármily csodálatos építőtehetségről tanúskodik a méh, a hangya, a hód, szövőkészségről a pók, mindez ösztönszerű munka, amely évezredek alatt sem fejlődött és nem fog fejlődni soha, mert öntudatlan, ösztönös tevékenység, melyből hiányzik másfajta állat készségeinek megfigyelése és azok technikájának alkalmazása.

Az embernek az alkalmazkodása a természethez a testen kívül megy végbe. Készletgyűjtése, az időjáráshoz való alkalmazkodása, eszközök, szerszámok készítése stb. stb. mind öntudatos munka. Még az állandó telepedés nélküli primitív ember" is öntudatosan küzd a természettel. Mindent megfigyel és a legkülönbébb jelenségeket kombinálja. Eltanulja a póktól a szövést, a fecskétől az építés technikáját. Harcának megkönnyítésére eszközöket talál ki, így az ökléről megformázza a kalapács, az ujjáról a gereblye, az állkapcsáról a harapófogó kezdetleges formáit, hogy ezekkel az eszközökkel szükségleteit jobban

kielégíthesse és a létért való küzdelmét sikeresebbé tegye.

Korszakalkotó jelentőséggel bír életében a *tűz felfedezése*, melynek segítségével kiszorítja az állatokat a Barlangjaikból és a csapdádba űzött állatóriások és elejtett vadak húsából füstölés és! sütés által készletet gyűjt.

A leggazdagabb őskori leleteket a primitív *ember halotti kultuszának* köszönhetjük. A legprimitívebb ember is hiszi a túlvilági életet, halottai mellé temeti annak eszközeit és fegyvereit, hogy a másvilágon is használhassa azokat. A jégkor utolsó részében már parádésan temetnek, a halottakat sárgás-vöröses festékekkel vonják be és ékszerekkel és kagylókkal (primitív pénzzel) borítva temetik el.

A prehisztorikus kor hiányos adatait az egykori barlangi festmények, cölöpépítmények, sírok, barlangok mélyéből, tavakból kiásott eszközök és a szájhagyományok, a kultúrnépek folkloréja támasztják alá. Ezeket megerősítik az etnográfusok, földrajzi kutatók leírásai a jelen korban élő primitív népekről, akik ma is hasonló eszközökhöz fűzik hasonló cselekményeiket. Ma is élnek Belsőafrikában olyan népek, akiknek nincsen állandó telepedési helyük, hanem a Kongó mentén és a nagy középafrikai őserdőben kóborolnak. Semmit sem termelnek, csak magvakat és! gombákat szednek, vagy elhordják a szomszédos megművelt terület gyümölcseit. Fegyverük a nyíl, ezt tökéletes biztonsággal kezelik. A nyílhegyeket és a mérgezett nyílvevőket csere útján szerzik és legmagasabb gazdasági tevékenységük a halászat és vadászat, amit vagy magányosan vagy társaságban űznek.

A primitív ember lelkületére erős bélyeget nyom életmódja. Önző, kapzsi, rest, étkezésében szertelen és tékozló, nem törődik a jövőjével. Ezekből a tulajdonságokból magyarázható a gyakori gyermekgyilkosság az öregek elpusztítása, a csekély népesség és csekély szaporodás.

Az emberiség legrégibb történetét a gazdaságtörténelem a *kőkorszakkal* kezdi el, amely Európa mai népeinek kultúrterületén kb. Kr. e. 25,000—2000-ig terjed. A kőkorszak a *paleolit* és *neolitikorra* oszlik, mely elé egyesek még asieolit és az átmeneti kort is állítják. A paleolit kor az özönvízelőtti jégkorszakra esik. Eszközei a durván levert, pattintott szakóca (6—28 cm hosszú tojásdadalakú kő), a nyíl, dárda, husáng és más, fából és csontból készült kezdetleges szerszám. Ennek a kornak embere állati bőrt visel, faodúkban, barlangokban lakik, gyümölcszedésen kívül halászatot és vadászatot folytat és vándorol. Készletet nem gyűjt, sem a földművelést, sem az állattenyésztést nem ismeri. Melegebb időkben a folyók partján, diós, gesztenyés, banán stb. erdőkben tanyázik, hidegebb időkben behúzódik a barlangokba. E kor állatvilága nagyrészen kipusztult. Edények sem igen maradtak fenn, csak a neolithoz átvezető korból találtak kőmécseket, csonttűket, csontárákat, kovaköveket, sarlókat, borotvákat.

A *neolitik* kor jellegetessége (Kr. e. 5000—2000-ig) a kőszközök csiszolása, átfúrása, köszörlése. Vívmányai: a tűz és! a nyíl általános használata. Nagy felfedezései: az agyag tökéletesebb feldolgozása, primitív szövés, bőrkészítés. Kezdetleges állattenyésztéssel és kapás földműveléssel

is találkozunk. lakóhelyük: vizén és szárazon agyagból és fából épített kunyhók.

Az állandóbb letelepedéshez a *jégkorszak* barlanglakásai szoktatják az embert. Megtanulja akkor a takarékoságot is, mert a növény- és állatvilág képe megváltozott, nincs már olyan bőség gabonában, halban, húspan. A jégkorszak elmúltával már földbevéjva vagy cölöpökre kunyhót épít, ezekben tárolja élelmiszerkészletét is. A nomád pásztorok állatbőrökből, szűrposztóból készítenek sátrakat és ebben az időben szegődik az emberhez az első háziállatba kutya.

A prehisztorikus kor legtökéletesebb emlékeit a délfranciaországi magdaléni barlangok és a *Kjökken-möddingek* szolgáltatják, amelyek Dánia tengerpartjain a jégár visszahúzódása folytán kerültek felszínre. Konyhahulladékokat, kő- és csonteszközöket találtak ezekben. Az eszközök anyaga kovakő. A csont-hulladékok körülbelül 30 állatfajtára engednek következtetni, de a kutyán kívül más háziállat nem igen lehetett, mert a talált csontok 90%-a szarvas, őz- és vad-disznómaradvány, a többi róka, farkas, medve, menyét, hód és foka. A konyhahulladékok szerint főtáplálékuk a csiga és! a hal lehetett.

A neolitikus kor emberének legfontosabb eszköze: a nyélbe erősített balta és fejsze. Valószínűleg a patakok görgetéséből jött rá a csiszolás gondolatára, majd a csiszolt baltát hasított fába illesztette és ennek a két felső végét állati béllel kötötte össze. A balta átfúrása és díszítése a technikai haladás külön fokát jelöli, amikor a kőszerszámosság külön gócponton iparrá fejlődik. (Nálunk pl. Tószeg.)

A neolitikus ember szívesen telepedik víz

mellé, mert ott könnyebb a táplálékszerzés, a háziállatok itatása és a víz egyben jó közlekedési eszköz is. Ezért a vesszőből készült, sással vagy náddal borított kunyhók a folyó irányát követik. A folyókból, tavakból hálóval, horoggal vagy szigonyval fogják ki a halat. Amikor a hal megfogyatkozik, földművelésre szorulnak. A földművelés terjedésével a balta fúrasi irányát megváltoztatják és kőkapákat készítenek, majd primitív ekéket, kalapácsokat, még később örlőköveket. Leginkább árpát és kölest, de bükkönyt, borsót, lencsét, sőt tavasz búzát is termelnek. A földműves ember már szilárdabban építkezik, kunyhóját nemcsak a tűzvész ellen tapasztja be sárral, hanem kívül és belül is kiegészíti. A tűzhelyet az ajtónyílás elé rakják, ami egyben védekezés is a szúnyogok és mérges legyek ellen. Hatalmas kövekből összerakott *dolmenekben* temetkeznek, melyeknek átlagos hosszúsága kettő, szélessége másfél méter. A halottat ülőhelyzetben temetik el. Kultikus célokat szolgálhattak a magánosan talált, faragott kövek, a *carnaci* kőkori emlék, amely a római Vesta-templom alakját mutatja, a *salisbury* monumentum stb. Messze menő kulturális következtetéseket lehet a barlangok falfestményeiből levonni. Az első ilyen falfestményt a múlt század hetvenes éveiben a spanyolországi *Altamira* barlangban találták. A jégkorszak egykori állatait, a bölényt, vad-disznót, mammutot ábrázolja rajzban és festményben. A festék anyaga zsírral kevert faszén, okkerföld és mangán. A prehisztórikus ember a növényvilágot alig ábrázolja. Sok képen az ősember állati maszkban táncol, ami ma is szokás Afrika és Polinézia totemisztikus kultúrában élő törzsei-

nél. Az ősember egy bizonyos állatot védője és őseként tisztel, ennek az állatnak a fogyasztása tilos, «tahu» alatt áll, — ezt a festményeken mint meg nem nyilazott állatot ábrázolja. (Ez a totem állat). Csak a megnyilazottan ábrázolt állatok fogyasztása van engedélyezve.

A neolitikus kor utolsó szakaszának intenzív tűzhasználatára és az ezzel kapcsolatos agyagipar vezet az ércolvasztáshoz és a fémeszközök használatához. Minden valószínűség szerint az első olvasztott fém a vas és réz (szerszámanyagok) és az arany, mint ékszeranyag. A réz kiöntése könnyebb, mint a kő megmunkálása, ezért az első rézeszközök a kőeszközök pótlására készültek. De amint felfedezik az ón és réz vegyületéből öntött bronz szilárdságát (Kr. e. kb. 1800 évvel), áttérnek a *bronzeszközök* készítésére. A bronzeszközök nagyarányú előállításának legfontosabb lelőhelye: Kisászsiában *Sveruta*. Főleg az etruszokok használják a bronzot. A vas inkább turáni eredetű, ahonnan átveszik a kelták és germánok. A déli népek általában inkább a bronz, az északiak a vaskultúra hívei. A sorrendre nézve azonban általános szabályokat nem lehet felállítani, mert például nálunk alig 30 km. távolságra fekszenek a majdnem egy időben működő velemszentvidi bronz és a soproni vasműhelyek.

Az eszközök alakját a kőkori mintákról veszik. Agyagba nyomott mintába öntik a folyékony rézet, bronzot. Az első időben kiöntött balták, sarlók, kardok, dárdasíjak stb. durvák és nehézkesek, később azonban már takarékosági szempontból is vékonyabb és könnyebb szerszámokat készítenek. Figyelmet érdemlő eszközeik: a bronzmívesek kalapácsai, üllője, fűrésze, kés,

beretva, horog és csíptetők. A Velemszentviden talált bronzműhely felszerelése majdnem, olyan, mint a mai ötvösöké. Új eszköz a kard.

A legtöbb bronzkori lakás még veremhajlák, habár már kőfallal védett városkák is találhatók. A veremlakások közepén van a nagy tűzpad, körülötte a hengeralakra kivájt és kitapasztott, több méter mélységű élesgödör. Lakóhelyeik gyakran nagy terjedelmű urasági telepek, apróbb' munkáslakásokkal körülvéve. (Strassburg környékén.) A cölöpépítmények csekélyebb vizű tavakon létesültek. 1858—54-ben fedezték fel a Bodeni tavon az első bronzkori cölöpépítményeket, azóta kb. 300 telepet találtak. A cölöpépítmények egyik alakja a *terramaré*, a szárazföldi, biztonsági szempontokból cölöpökre épített kunyhók, földsánccal körülvéve. A háztartás hulladékait, szemetet a kunyhó alá dobták, s ha ez elérte a kunyhó alját, az egészet felégették és más helyen építkeztek. Innen van nálunk a sok elszenesedett halom.

A bronzkorban az ember rátér a jelentékenyebb készletgyűjtésre és a földművelésre. Háziállatai, a kutyán kívül a macska és ló, melynek teherbírása és gyorsabb mozgása lehetővé teszi a messzebb fekvő területek bejárását. Továbbá a szarvasmarha és kivételesen a sertés. A bronzkori ember bányát művel, ércet olvaszt, feldolgozza a fémeket. Vízhordó és főzőedényeket, szobrokat, finomabb ékszereket, sőt kezdetleges kocsikat is készít. Megtanulja a gyapjú is. kender feldolgozását. Testéhek ápolására beretvát, fésűt, körömtisztítót, tetováloszerszámokat stb. készít. Ruházata is fejlett. A schleswigi sírleletek szerint gyapjúruhákat hordanak, derékhoz szorított öv-

vei. Lábukon cipőt, fejükön magas, kerek sapkát viselnek. Az asszonyok pruszlíkot hordanak. Kőlapokkal fedett sírokba, nagy, égetett agyagedényekbe vagy földhányásokba temetkeznek; zsugorított helyzetben, összekötözve temetik a halottakat, hogy ne tudjanak «hazajárni», de ismerik a hullaégetést is. Az asszonysírokban talált különféle ékszerek idegen anyaga, fejlett kereskedelem tanúbizonyságai.

A vas használata a tudomány megállapítása szerint kb. Kr. e. 1000 évvel lesz általános. A bronz előállítására költséges. Ez a tény hat kényszerítőleg oda, hogy más fémek után kutassanak. Vannak népek, melyek a kőkorszakból minden átmenet nélkül lépnek a vaskorszakba.. (Kisázsia egyes népei.) Ezek leginkább gypvasércet használnak és így nem kényszerülnek a mélyebb bányászat nehézségeinek megismerésére. A gypvasércet 2—3 kg-os darabokra zúzva, szabad tűz felett pörkölik, famozsárban összetörik, megszitálják és addig mossák, amíg a víz tisztán folyik le róla. Akkor faszénrétegekkel keverve, kisebb kemencékben olvasztják. A juh bőréből készült tömlős fűjtató jelentős találmány ennél az eljárásnál. A vasöntés technikáját azonban sem a rómaiak, sem a szittyák nem ismerik, pedig utóbbiak nagy mesterei a vas feldolgozásának.

A legrégebbi vaskorszak Kr. e. 1.000—500-ig tart és legfontosabb lelőhelyéről, *Hallstattról* neveztek el hallstatti kornak, jóllehet ott nem volt a vasnak jelentékenyebb ipari gócpontja, hanem az ottani sóbányák nélkülözhetetlen anyagáért cserébe szállították a legkülönbélebb vaseszközöket, melyeket azután a barlangok sós levegője a

többi anyagokkal együtt évezredekre konzervált. A hallstatti kor átmenet a bronz- és vaskor szak között, de a bronz használata még túlyomó és a vas inkább díszítésekre szolgál. Az átmeneti vaskorszak második része a La Tene-kor (Kr. e. 500—100-ig), a kelta és gall törzsek kultúrája. Az eszközök alapanyaga vas és díszítésre szolgál a bronz. Az előbbi kor szerszámaival szemben már feltalálhatók a fűrő, olló, fűrész, korzó, kulcs, lakat, tűzcsiholó stb., sőt agyagból és bronzból «tűzi kutyát» is készítenek. Szépen fejlődnek és szaporodnak a hadviselés és földművelés eszközei. (Ekevas, sarló, kasza, szénásvilla stb., vaskard, sisak, vért, pajzs stb.)

A *La Tene-kor* embere várakba, városokba telepedik. Nagyobb harci szervezetekbe tömörül és ismeri már a rabszolgatartást is. Templomait és egyes házait kőből építi. Ékszereinek se szeri, se száma. A nők már arcfestéket is használnak.

A vaskorszak harmadik része (lényegében mint acélkultúra mai napig tart), már nem számítható a prehisztorikus korhoz és nem képezi a gazdaságtörténet felosztásának alapját sem, mert a gazdasági élet az előbbi korokhoz viszonyítva olyan lendületet vesz, amelyben a szerszámok anyaga elveszti minden jelentőségét a gazdálkodó alany tevékenysége mellett.

A primitív ember életét két elemi erejű *szükséglet* irányítja: a táplálkozás és fajfenntartás. Táplálkozásáról a természet gondoskodik, s így állandó gyomortúlterhelés vagy éhezés között tengődik. Készletgyűjtése csak a testen belül, zsírszerzéssel történik. Nincs lakása. Gazdálkodása kizárólag az okkupáció fokán áll.

A fajfenntartás is bizonytalan. Nincsen semmi-

féle családi élet, poligámia, illetve poliandria uralkodik, amíg a férfi és nő a párzás idejére huzamosabban tartózkodnak együtt. A gyermekeknek a szülőkhöz nincsen semmi kapcsolata, nemcsak mert «*pater incertus*», de az anya is a szoptatás néhány évre terjedő idején túl elhagyja gyermekeit, hogy táplálékukat önállóan keressék meg.

A jégkorszak, vízáradások, geológiai átalakulások fokozzák a szükségleteket. A test szőrzete már nem elég a hideg ellen, nagyobb állatok bőrét kell megszerezni ruhára. Védekezni kell az ellenség és a vadállatok támadásai ellen is, ami futásra alkalmatlan, szűk terepen meghaladja az egyes ember vagy az alkalmi csoport erejét, ehhez szervezkedni kell. Valószínűleg a jégkorszak által kikényszerített hosszabb barlangi tartózkodás alatt alakul ki a *horda*, a legelső emberi integrálódás. A huzamosabb együttélés, bizonyos mágikus erők sejtelme és sok más együtttható tényező teremti meg aztán a hordában a primitív jogrendet, szokásokat s a néhány tagolt hangból álló nyelvet. Már ezen a fejlődési fokon megnyilvánulnak az ember magasabbrendű szükségletei: képeket fest a barlang falára és az akkori, kezdetleges luxus szerint ékszereket visel. Az Istenség fogalmának és a vallási képzeteknek meggyökeresedése újabb eszközöket, ruhákat, kultikus tárgyakat stb. kíván. A szükségletek további fejlődése szoros kapcsolatba kerül az emberiség további integrálódásával, minél magasabb és szervezettebb csoportban élnek együtt (nemzetség, majd törzs), annál több eszközre, fegyverre stb. van szükség.

A *nemzetség* (Sippe, elán) vérségi kötelék.

Lélekszámra alig több a hordánál, de sokkal szilárdabb szerkezetű és a primitív társadalmi differenciálódás is fellelhető benne. (Pap, katona stb.) Közös kultusszal, névvel, jelvényel (totem) rendelkeznek. Közösen építik a gyűléscsarnokokat, raktárházakat, csónakokat, lakóházakat, közös szórakozásuk a tánc, közösen vadásznak és közösen irtják az erdőt. Legismertebb a vadász és halász népek férficsoportjainak totemizmusa, mely nemzetségek valamilyen szellem által megszállott állattól — ritkábban növénytől vagy kőtől — származtatják magukat. Hasonló totemet viselők (pl. sas, turul, farkas), sőt az altotemet viselők (fehér sas, barna sas) között a házasság tilos.

A nemzetség másik fajtája, amely szoros kapcsolatban áll a férfinemzetség totemizmusával: a katonai nemzetség. (Görög phratría, római euria.) A nemzetség összes 25—30 év közötti tagja kaszárnyaszerű épületben ól együtt, ahol a vadászathoz és a háborúhoz szükséges fegyvereket közösen csinálják, ahol katonai és meghatározott rituális cselekvéseket végeznek és a bizonyos kort elért fiúkat harcossá nevelik. Aki az aszketikus próbákat és gyakorlatokat nem bírja, vagy a noviciátusba nem veszik fel, annak nem is lehetnek politikai joga. A közös házba asszonyt vinni tilos, sőt halálbüntetés sújtja azt a nőt, aki oda be merne lépni.

A női és férfinemzetség megkülönböztetésén alapul a sokat vitatott, de nem minden őskori népnél feltalálható: matriarchátus. Bachofen írja le először a *matriarchatust* «Das Mutterrecht» c. munkájában. Lényege, hogy a gyermekek az anyánál maradnak, az anyai nemzetség gondos-

kodik róluk, nevelésükről és ezért a legfőbb nevelői hatalmat nem az atyjukban, hanem a nagybátyjukban látják, aki után örökölnek is. A matriarchatusban legjellegzetesebb a nemek szerint tagolt, sokszor tabuval védett munkamegosztás. Ahol a nemzetség feje állandóan egy nő, ez annyit jelent, hogy a nemzetség élelmezésénél a hangsúly az állandóbb jellegű női termelésen nyugszik, a férfi alkalmi és bizonytalanabb eredményű munkájával szemben. De még az ilyen nemzetségeknél is a hadi vállalkozások vezetője férfi, akit, tekintet nélkül származására, kizárólag képességei miatt választanak erre a tisztségre.

A férfinemzetség főtevékenysége a harc s az ezzel kapcsolatos földfoglalás vagy annak védelme, továbbá a vérbosszú vagy az ezt helyettesítő engesztelési díj kikényszerítése. A férfiak munkakörébe tartozik a vadászat és halászat és a foglalkozás szerszámainak, valamint a csónakoknak készítése, az erdőirtás, fafaragás, kő és érc feldolgozása, a nagyobb állatok őrzése. A nő anyaságánál fogva helyhezköttöttebb, kicsinyei-
nek állandó lakóhelyet keres és e körül fejti ki gazdasági tevékenységét. A nő munkakörébe tartozik a kapás-földművelés, növénytermesztés, kertművelés, kisebb állatok szelidítése, gondozása (baromfitenyésztés), az élelmiszerek konzerválása és az ezzel kapcsolatos ipari tevékenység, (őrlés, agyag- és! textilipar.) Különösen fontos a női munka a szűkösebb években, amikor a férfinemzetség tagjai a nő által gyűjtött készletre szorulnak. Az egymásrautaltság, a termelésben egymást kiegészítő női és férfirend, kapcsolatban a totemizmussal, fejleszti ki a matriarchatust,

mint primitív házassági intézményt. Itt is a monogámia a normális állapot, de a primitív házasság abban különbözik a mai értelemben vett családi élettől, hogy a nemzetség a nőt és gyermekeit, mint értékes munkaerőt, nem adja ki az atyának, illetve a férfinemzetségnek. A férfiak más munkaközösségekben élnek és gazdasági tevékenységükből nem tartják el a tulajdonképpeni családjukat, hanem csak ajándékot juttatnak nekik.

A *törzs* már magasabbrendű társadalmi szerv, néhány száz, sokszor ezer lelket számláló egyesülés, amelynek tagjai az egymással vérségi kötelékben élő nemzetségek. A törzs az egyes nemzetségek számát kisebbiti vagy nagyobbítja, a szerint, hogy a feladatát képező területfoglalás primitív katonai, államjogi és gazdasági funkciói ennek milyen lehetőségeket adnak.

A *törzsfőt* a nemzetségek fejei választják és háború esetén vezérré kiáltják ki. A harci vállalkozás a nemzetségek katonai szervezetének összmunkáját tételezi fel, ami a vérségi kapcsolat ellenére Sem mindig kifogástalan. Ezért a törzsfő érdeke, hogy nemcsak a saját háztartását, hanem a nemzetségek harcos szervezetének kiváló tagjait is kivonja a termelési közösségből és azokat megfelelő egzisztencia biztosítása mellett a maga harci kíséretéül megnyerje.

Nagyobb területfoglalás az állattenyésztő törzseknek legelőket, megművelhető földeket és esetleg becses munkaerőt juttat zsákmányul. A törzsfő által magának megtartott és kiváló vitézeinek ajándékozott föld és női rabszolgaerő lesz a *patriarchátus* kialakítója. Erre az időre esik a háziállatok szelídítésének befejezése, a szűkebb

körzetben nomadizáló állattenyésztés meghonosodása. Körülbelül Kr. e. 1600 évvel használják már a lovat is a harcban. A lovas harcos eredményesebben védi vagyonát, mint a férfiházak gyalogos katonái, de viszont a lótartás gondozottabb gazdaságot igényel. A gyermek értékes munkaerő lesz a nemzetségi köztulajdonból kivált nyájak őrzésénél. Az állatok igázása folytán háttérbe szorul az asszony kapás-földművelése és az eddig csak alkalmilag dolgozó férfi lesz a termelés legfőbb tényezője. A családfő és felnőtt fiai, a szövésen, fonáson, helyenkint a fazekasságon kívül, minden olyan munkát átvállalnak, amihez fizikai erő kell. A nőnek hivatása a háztartásra szorítkozik, beleszámítva a kapás kertművelést és a készletgyűjtést. A saját gazdasággal és háztartással rendelkező férfi csak a föld foglalásánál, a földhasználat meghatározásánál és! az ezzel kapcsolatos jogszolgáltatásnál veszi igénybe nemzetsége segítségét. Védelméről, politikai sorsáról a törzs gondoskodik, gazdasági tevékenysége a családi gazdaságban folyik, amelynek abszolút ura, miután felesége és gyermekei kizárólagos tulajdonát képezik. Ezek felett úgy rendelkezik, mint akármelyik jószága felett, bizonyos rituális korlátok között megölheti vagy eladhatja őket. Az asszony nem áll eredeti nemzetségének védelme alatt, hanem teljesen ki van szolgáltatva férjének, amit azonban korlátoz és! befolyásol az érzelmi és lelki alapokon nyugvó családi élet utáni vágy, az ősökkel való kapcsolat és a magasabb vallási érzület kifejlődése. Míg a totemisztikus kötelékben élők az aggokkal nem törődtek, addig a páter familias uralkodó, bíró, pap, tanító, gazdasági elöljáró egy személyben és mennél

idősebb, annál nagyobb a tekintélye. A patriarchális gazdálkodásnak is megvan az az óriási hátránya, hogy minden egy emberen nyugszik, egy akarat érvényesül és ha a patriarcha meghal, a felnőtt fiúk családjaikkal kiválnak és az egész életen át összegyűjtött gazdasági javak széjjelforgácsolódnak. A patriarchátus szilárdabb gazdasági és családi rendjében kezdődik el a törzszak nemzetségfői tisztségek örökölhetősége; örökölhető lesz továbbá egy másik társadalmi osztálynak, a papok és varázslók rendjének tisztsége is.

A *papi rend* akkor szilárdul meg, amikor a csillagok és a természet egyéb jelenségeinek rendszeres megfigyeléséből a termelés eredményességét befolyásoló tudást szűrnek le (naptári év, esős időszak), *gyógyító* füveket és eljárásokat találnak és ezeket az eljárásokat a patriarchális rendszerben élő férfiak szokásjogi ismereteikkel együtt utódaikra örökítik. Később a számolásban, írástudásban, asztronómiában jártas papság orvosi, bírói és nevelői teendőket is végez. így alakul ki a demokratikus egyenlőségtől különvált hierarchia; sok keleti országban külön kasztvá lesz (hinduk, zsidók stb.).

A *katonaság*, mint társadalmi rend, a legkiválóbb vadászokból és harcosokból alakul, akik a legtöbb állatot és rabszolgát zsákmányolják és később a tulajdon által megszilárdított pozíciójukban, a bírói, főnöki és vezetői állásokat is elnyerik.

A *kereskedők* kiváltságos helyzete külön figyelmet érdemel. Az egyszerű cserekereskedést a termelő törzsek évezredek keresztül minden vezetés nélkül folytatják, s csak később fejlődik az nagyobb szabású vállalkozássá, különösen a ten-

ger és nagyobb folyók partján lakó népeknél. Előfordul az is, hogy a kereskedelmet a törzsfő mint monopóliumot őrzi, de minden időben található mellette kereskedelemmel foglalkozó, kisebb társadalmi súlyú házaló kereskedő rend is.

A vezető osztályok ellenlábasaképpen, a különféle törzsek harcai folytán, már a prehisztorikus korban kialakul a *rabszolgaság*, amely a primitív emberi társadalom demokratikus szervezetét megbontja, mert lehetővé teszi, hogy egyesek, sőt egész osztályok a fizikai munkától függetlenül élhessenek. A patriarchális gazdasági élet nagyobb üzemeinél a családi munkaerő elégtelen. Ezt pótolják rabszolgákkal, akiket a társadalmi fejlődés ezen fokán már nem vernek agyon és nem esznek meg. A rabszolga helyzete, ahol a család rendjébe beilleszkedik (nem ritka eset, hogy urának leányát kapja feleségül), elég tűrhető és jó, de általában úgy a prehisztorikus korban, mint később az ókori kapitalista vállalkozás technikája mellett, vagy az újkori tropikus gyarmatokon a rabszolgákkal való bánásmód a lehető legkegyetlenebb.

A prehisztorikus ember gazdasági tevékenységét összefoglalva, megállapítható, hogy ez a tevékenység a készletgyűjtés nélküli *okkupációval* veszi kezdetét, majd második fokon a készletgyűjtő okkupáció váltja fel, ami már eszközöket és találmányokat tételez fel és mindennekfelett a tűz ismeretét. A szoros értelemben vett halászat és vadászat még nem céltudatos termelés, mert a természetadta javakat nem szaporítja, de minden valószínűség szerint az ősember összekötötte ezt a tevékenységet primitív földműveléssel, amire maggyűjtés közben jött rá. A kiszakított növény helyére hullott mag dúsabb termése és biz-

tosabb lelőhelye *vezeti* arra a gondolatra, hogy hegyes karóval felkarcolja a földet és abba a magot tudatosan beleszórja.

A *primitív földművelés* elvezeti az állattenyésztéshez. Igaza van Eduárd Hahnnak, amikor azt állítja, hogy az állattenyésztés nem az állatokat, pusztító vadásznépeknél, hanem a primitív földművelőknél fejlődik ki először. Az állattenyésztés első művelője minden valószínűség szerint a helyhezköttettebb asszony, aki először a játék céljaira elfogott kisebb állatokat szoktatja magához és! csak később ismeri meg azok hasznát. Az állatrablás és gyakori állatjárványok a biztosabb ellátást nyújtó földművelést tolják előtérbe, ami akkor válik az élelmezés rendszeres alapjává, amikor a kőkori kapa helyett a kapaekét feltalálják és igavonó állatot kötözve eléje, általánosan alkalmazzák. Az eketaliga már az egyenes barázdák kihúzását teszi lehetővé. Az ekefejnek ércel való borítása még a prehisztorikus kor vívmánya.

A földművelés magasabb foka az ekén kívül számos más eszközt is kíván, a betakarítás (sarló, kasza), tárolás, állathaszon feldolgozásának szerzesárait. Ezek még a neolit, de még inkább a bronz- és vaskorban megteremtik az *ipart*, úgy a magános művész-feltaláló és elkészítő, megosztás nélküli munkáját, mint a családi és nemzetiségi háziipart. Az ipar eleinte csak a saját szükségletek kielégítését célozza, de amikor már a kézügyesség fejlődik és a munka örömmomentuma tudatossá válik, kialakul a törzsi ipar, amelynek célja a szükségletek ellátásán kívül kereset is. Az egyes ember kézügyessége (kerámiában, fémiparban, stb. stb.), a törzs közös kincsévé válik és messze földön megalapozza az illető törzs ipari hírnevét.

A ma élő primitív népek között is vannak kitűnő csónak-, nyílméreg-, dárda- stb. készítő törzsek. Ezeknek technikai ügyessége teszi lehetővé, hogy a nomadizálással szakítva, a földművelést erősen redukálva, csak ipari cikkek előállításával foglalkozzanak. (Erre utalnak a velemszentvidi és más bronz- és vaskori nagy öntőműhelyek is.) Az iparűző törzsek az élelmet és nyersanyagot csere útján szerzik, ami nem nehéz, mert a csere a törzs körében megy végbe. De a luxus-szükségletek fejlődésénél a nyersanyagot már messzebb vidékekről kell beszerezni, ami egy magasabbrendű gazdasági foglalkozást tételez fel: a *kereskedelmet*,

A kereskedés eleinte a törzsfő irányítása mellett a nemzetségek között folyik. Egyik formája a romlandó cikkek elfogyasztására meghívott vendégség, amikor az egyes nemzetségek kölcsönösen megajándékozzák egymást. A technikai keresztülvitel egyik ősi formája a *néma* kereskedelem, amikor az egyes törzs kiküldöttei tabu alatt álló helyre vonulnak, ott lerakják cseretárgyaikat, visszahúzódnak és megvárják, amíg a másik érdekelt törzs kirakja a maga cserélendő tárgyait. Akkor az első csoport újból előjön és ha a cserével meg van elégedve, mindjárt magával viszi a másik törzs áruját, ha pedig nem tartja elegendőnek, addig vonulnak vissza, amíg megfelelő csereportékát raknak le egymás számára. Ha akár melyik csoport elviszi a maga dolgait, a vásár nem sikerült, az üzlet nem jött létre.

A távolsági kereskedelem legegyszerűbb feltétele a *közlekedés* és *szállítás*. Az első közlekedési eszköz a lábra kötött nyersbőr, a jégkorszakban a csontból és fából készült korcsolya és hótalp. A szállítás legalacsonyabb fokán az ember maga a teher-

hordó. Vállára erősített rudakra akasztva viszi a terhet (elejtett vadat stb.), később a kutyát, majd rénszarvast, lovat, tehenet használja erre a *célra*. A szánszerű csúsztatófa, majd a küllőnélküli, fakorongra helyezett szekér a szállítási és közlekedési eszközöknek első nagy vívmányai. A szekérral való közlekedés azonban utakat és hidakat kívánt, amely a prehisztorikus ember számára egyik legnehezebben megoldható feladat. Az őserdő kúszónövényei nyújtották az első útmutatást, majd a vízre fektetett fatörzsek. A víziközlekedés eszközei: tutaj, bőrtömlő, kiégetett fatörzs, fakéregből készített csónak, durva szövetvitorla stb. stb., ami mind sok közös és együttműködést kívánt, indokolva azt, hogy a prehisztorikus ember gazdasági élete miért sokkal közgazdaságibb jellegű, mint magán-gazdasági.

A prehisztorikus ember közgazdaságának két olyan jelensége van, ami sok vitára adott alkalmat, ez: a *magántulajdon* és a *pénz*. Sokan állítják azt, hogy az ember a természet gazdagon terített asztalánál nincsen jogszabályokkal, jogintézményekkel korlátozva, aminek következtében nincsen szüksége olyan eszközökre, amelyek az előállítás fáradsága folytán értéket és így *magántulajdont* képeztek volna. Ezt a felfogást támasztják alá azon utazók leírásai, akik a ma is élő primitív népekkel foglalkoznak és azt állítják, hogy ezeknél ma sincsen birtokvédelem. A ruha és! szerszám minden ellenszolgáltatás nélkül vándorol egyiktől a másikhoz és minden törzs a másik törzsnél vendégbarátságot élvez. De megcáfolja ezt a felfogást ezeknek a törzseknek tüzetesebb vizsgálata, mert a totemisztikus vadász és halász,

valamint a matriarchatusban élő földműves népek is ismerik a cserét, amit vagy naturálszolgáltatással, vagy kagylópénzzel bonyolítanak le. A csere feltételezi a magántulajdont, amelyet a prehisztórikus kor is hasonló feltételek mellett ismerhetett. E mellett szől számtalan lelet, a csigákkal borított csontvázak, bizonyos használati értékkel bíró cikkek feltárása olyan helyen, ahol azoknak alapanyaga nem volt található, valamint a temetési szokások. A főnök mellé feleségén és rabszolgáin kívül a fegyvereit is eltemették, pedig abban az időben fegyverben és eszközökben nagy hiány volt, s nehezen képzelhető' el, hogy ezeket kivonták volna a használatból, ha azok a közösség tulajdonát képezik. A mai utazók leírásaiban is sok utalás van a magántulajdonra. Pl. Zambezi vidékén az a szokás, hogy valamely törzs területén megsebesült, de más törzs területén elhullott elefántot a két törzs megfélezi.

A föld használatánál már a gazdaságtörténet kezdetén a magántulajdon nyomaira találunk. A törzsi területen — amíg föld bőségben van — minden törzstagnak joga van a kunyhók építéséhez vagy egy-egy darab kapásföld megműveléséhez; de mikor a föld a lakosság szaporodásával arányban szűkebb lesz, a földhasználatot a törzs hivatott szervei jelölik ki és senki a más által okkupált földet birtokába nem veheti. A földtulajdon fokozatos fejlődése kapcsolatos a társadalmi integrálódással. A horda mindössze a gyümölcsben gazdag területekről igyekszik az idegen hordákat kiszorítani, mivel csak a föld kész termékeit fogyasztja. A nemzetségben, amikor az állattenyésztés mind nagyobb jelentőséget nyer, már tisztázni kell a legelőterület jogát. Egy bi-

zonyos társadalmi csoport csak meghatározott területen legeltethet, vadászhat, halászhat stb., mely terület az illető nemzetség vagy törzs kizárólagos tulajdona. A közület minden tagja ezt a területet szabadon használhatja, de idegen embercsoportnak ezen a területen hasonló cselekményeket végezni tilos. A közös tulajdon speciális használata közös munkát kíván, így az egyéni munka a gazdasági tevékenységben nem érvényesülhet. De a következő' fokon, amikor a népesség szaporodásával a föld ekés művelésének szükségessége lép előtérbe, már az egyéni munka is jobban érvényesül, ebben az időben alakul ki a patriarchális család tulajdona. Ez az idő a letelepedés, illetve megtelepedés kora. A törzs a közös tulajdonából megfelelő részt átenged a nemzetségnek, ez pedig felosztja ezt az egyes családok között. A nádas, a legelő, az erdő továbbra is egységben marad és szabályozott rendszerint használható. Így alakul ki a *faluközösség*, a szoros értelemben vett mezőgazdasági termelés első munkaszervezete.

Az *állattulajdon* kialakulása szoros összefüggésben van az állatszeldítéssel. Settegast szerint 140,000 különféle állatfajtából az ember csak 47-et tudott magához szoktatni. Az állattulajdon kialakulásával kapcsolatosan a gazdagság fokmérője is az állatok száma lesz, ami egyben hatással van a földterület kijelölésére is, mert a nagyobb nyájak és gulyák tulajdonosai nagyobb földterületet kapnak. Az atya is felnőtt fiainak annyi állatot ad, amennyiből feleséget tudott venni és meg tudtak élni.

Az *ipari jóság tulajdonjogi* fejlődése a következő: A kezdetleges ipar termelte eszközöket

(vadász-, halász -szerszámok, íjj, nyíl, textíliák, agyagedények stb.), a termelő maga készíti, ezek tehát az ő tulajdonában vannak. A társasan űzött halászat és vadászat eszközeit (háló, csapda stb.), közösen készítik, ez a totemisztikus közösség tulajdona. A nem maga készítette eszközöket a primitív ember csere útján szerzi meg. Az egyéni munka az iparban érvényesül a legjobban, ami még akkor sem szorul háttérbe, amikor a fém feldolgozása az ipart tömegmunkává alakítja, bányászatra, olvasztásra és feldolgozásra tagolja. Sőt az iparosnak — főleg a kovácsnak — gazdasági helyzetével társadalmi állása is növekszik, mert a fémek feldolgozásának titka a családban marad, apáról fiúra száll, és ezért ennek a kornak pl. a kovács nemcsak «kapitalistája», hanem gyakran a törzsfő is. Az ipari cikkekben bizonyos felesleg jelentkezik, ami megint más, esetleg távolabbi vidékek nyersanyagjaiért cserélhető. A cserét lebonyolító kereskedelem tárgya csak birtokban lévő cikk lehet s így a csere a magántulajdon és legjellegzetesebb formájának: a *pénz*-nek vitathatatlan alapja.

A *pénz* előbb mint fizetési, később mint csere-eszköz fejlődik ki. Az első pénz ritka, nehezen előállítható, nehezen szállítható, de általánosan igényelt tárgy. Általános pénz eleinte az *ékszer*, ezzel ajándékozzák meg a törzsfőt, papot, ezzel fizetik a büntetést, ezzel vásárolják az asszonyt stb. Az ékszer mellett más *használati* tárgy vagy nemesfém is alkalmaznak pénz gyanánt. Az ékszerpénzek között legrégebb a kauri-csiga, Sziámban még 1860-ban is aprópénzül használják és Afrikában ma is forgalomban van. A disznó-agyar, gyöngy, gyöngyházhéj, papagálytoll, korall,

elefántcsont, scalp stb. mind ékszerpénz, sőt az ércpénzt magát is sok bolyén ékszernek dolgozzák fel. Egyes néger vidékeken még ma is minden arany- vagy ezüstdarabból gyűrűt csinálnak. Az ékszer és használati pénz között foglal helyet a ruhapénz. Szövet, prém, gyékény, gyapot stb. használati pénzek: a malomkő, horog, nyílvevessző, élelmiszer, szarvasmarha stb. Az ércpénz eredeti alakja a nyers rúd. Vas, vörösréz, nemesfémrudakat öntöttek, vagy esetleg mindjárt félgyártmányokká, vagy eszközökké (kapa, horog) dolgozták fel. A fémrudakat aztán a kereskedők esetről-esetre lemérik, majd később a lemért darabokat lebélyezik. Ezzel főleg a templomok papjai foglalkoztak. Már a prehisztorikus korban fellelhető a mai papírpénz őse, a «jelképes pénz». pl. az egész állatbőrre cserélhető szőrmedarab. Az érmepénz kb. Kr. e. a VII. században alakul ki.

MÁSODIK FEJEZET.

Az ókori gazdálkodás despotikus és félszabad rendszerei.

Egyiptom. Mezopotámia. Az ókor despotikus gazdasági rendszerei. Babilónia, Szíria, Perzsia, Fónicia
A zsidó nép gazdasági jelentősége. Görögország. Spárta
Athén. A hellénizmus.

Az ókort a prehisztorikus kortól az írásos emlékek választják el, amelyek az ókori birodalmaknak főleg; a tengerparti részeire vonatkoznak. Ezek a gazdasági fejlődés legmagasabb fokát tüntetik fel, míg az illető népnek gazdasági ókorára csak homályos mondákból (az Odyssea és ehhez hasonló hősköltemények) lehet következtetni. Ezen

a nehézségen az a megismerés segít keresztül, mely szerint a köztörténelem ókori népei is minden kétséget kizáróan általmentek a nomád pásztorkodás, primitív földművelés, letelepedés, faluközösség, földesuraság, városi és területi gazdaság stb. fejlődési fokozatain.

Az emberi kultúra külső megjelenésében mindenütt a nagy vizek mentén kezdődött. *Hat különböző központ* alakult: Kínában a Jang-ce-kiang, Indiában a Ganges, Mezopotámiában az Eufrát és Tigris, Egyiptomban a Nilus mentén, Amerikában egymástól függetlenül Mexikó és Peru, mint tengerparti kultúrközpont. Ezek között az emberiség fejlődésére Mezopotámia és Egyiptom bírnak döntő befolyással, míg a többi csak színteret szolgáltat az újkor világszerte és gyarmatosító törekvéseinek, i

Egyiptom és Mezopotámia már a prehisztorikus korban messze földre továbbítja termékeit fejlett folyami és tengeri kereskedelme segítségével. A két kultúra egymástól függetlenül fejlődik, egyiknek folyamrendszere a Földközi tengerbe, másiké a perzsa öbölbe torkollik. Mindkettő öntözőgazdaságon alapul és! pedig csatornaöntözésen, szemben a kínai kútöntözéssel.

Egyiptom Kr. e. 3000 évvel több tartományt összefoglaló földművesállam. A Nilus áradásaira és iszapöntözésére alapított — a fáraók által csatornaépítéssel, mocsárlecsapolással, kataszteri fölmérésekkel — racionalizált gazdasága az ország terméketlen vidékein kívül, Görögországot és a szigetvilágot is ellátja gabonával. A VI. dinasztia alatt ipari állammá alakul, amikor a sínai hegy ércbányáit elfoglalja és rabszolgamunkával végzett, ma is csodálat tárgyát képező kőépítését

(templomok, piramisok) az érciparral kiegészíti. A luxusipar is virágzik. Textil-, üveg-, papiros-, bútór-, ékszer-dolgaik, valamint a bissus-szövet (finom fehér patyolat, amelybe a múmiákat csavarják), balzsam és illatszerek egész Ázsiában keresettek. A legújabb sírfeltárásokból nemcsak papirus feljegyzések, hanem falfestmények, ipar művészeti tárgyak kerültek napvilágra. Az iparfejlesztésével együtt jár a külföldi kereskedelem megnövekedése, amelyet a fáraók (főleg a XII. és XVIII. dinasztia tagjai), kikötőépítéssel, kereskedői telephelyek, karavánzállók berendezésével, kereskedelmi szerződésekkel és hadjáratokkal igyekeznek előmozdítani és a szomszédos Nubia, Szíria, Palesztinán kívül Görögország és Itália területére is kiterjeszteni. A külforgalommal nagymennyiségű áru, nemesfém, rabszolga kerül Egyiptomba. A földbérlet és vízhasználat a királyi magtárakba befolyó természetes adókon kívül a gabonaszíró bankok egész hálózatát teremti meg (templombankok raktárai), de meghonosítja a pénzgazdálkodást is. Az eredeti rézvalutát előbb ezüst, majd arany (gyakran gyűrű, vagy aranyrúd) váltja fel.

Mezopotámia eredetileg szumir és akad kultúrája (Kr. e. 4000 évvel) szintén mezőgazdaságon épül fel, amelyet az Eufrát és Tigris vizéből, csatorna- és zsiliprendszerrel öntöztek és fallal védett kertekben műveltek. A termés eredménye olyan gazdag, hogy egykori feljegyzések szerint az árpa 75 magot ad. A csatornák és vízművek karbantartása 80—40 ezer rabszolga munkáját igényli. A parcellákat feles vagy pénzberletben parasztok művelik, akik többnyire zöldség- és gyümölcskertészettel foglalkoznak. Ezek gyak-

ran kerülnek válságba, mert a rabszolgamunkára berendezett nagy üzemekkel nem tudnak versenyezni. A mezőgazdaság mellett úgy Babilon, mint az asszír főváros Ninive, valamint a szövetséges városállamok lakosainak megélhetését az ékszer-, illatszer-, agyag-, textil-, festő- és hímzőipar támasztják alá. Fejlett a pénzkereskedelem és hitelgazdaság, amelyről Babilon legnagyobb királyának, *Amu Rabbinak* 282 szakaszból álló törvénykönyve, Ásszíria uralma alatti időkről pedig Assurbanipal cseréptáblákra ékírással feljegyzett iratai (a babiloni közjegyzőknél is maradtak fenn), tanúskodnak. Ezeket Mossul mellett találták meg, mintegy 22,000 kőtáblát (a British múzeum tulajdona), amelyek nemcsak az asszirológiának, hanem Mezopotámia gyakran változó uralmi viszonyainak és gazdaságtörténetének kútforrásai. Babilóniában a legkisebb adás-vételről ékírással agyagokmányt kellett készíteni, ezeknek leletei a magángazdasági tevékenységekről is felvilágosítást nyújtanak. (Pl. Kr. e. VII. sz.-ban az Egibi és Fiai bankházról, Sippárban és az V. sz.-ból a Marassu bankházról Nippurban.) Amu Eabbi törvénykönyve a kereskedelem, szállítás, pénz- és hitelügy, állatkölcsonzés és melioráció szabályozásával is foglalkozik.

Babilon az asszír uralom alatt is megmarad a keleti karavánforgalom kereskedelmi középpontjává. Királyi posta, út- és hídépítés támogatja a távolsági kereskedelmet és a külön utcákban megtelepedett iparosok és kereskedők bolthelyiségében virágzik a belkereskedelem. A fejlődéssel lépést tart a valuta is. Az eredeti használati (juh és gabona) pénzt a réz, majd ezüst és Kr. e. 2000-től kezdődően az aranypénz váltja fel.

AsszírIA ősi valutája az ólom és réz. A forgalmi számítás alapja az ezüst sekel, amelynek súlya 180 búzaszem. Az aprópénzben állandó a hiány. Ennek következtében fejlődik ki egy sajátos hitelügylet, amikor a bank garanciát vállal az eladóval szemben addig, amíg a vevő a szükséges aprópénzt összegyűjti. Kifejlődik továbbá a klíring, inkasszó, majd a betéti üzlet és a vállalkozói hitel. A rendes kamatláb 20%, de gabonakölcsön-nél 38, sőt 50%-ra is felmegy. A templombankok intézménye itt is feltalálható. Legnevezetesebb a sippári, ez rabszolgáknak is nyújt kölcsönt, hogy magukat megválthassák. A templomban-kok üzletkörében előfordul az adóbérlet is. Figyel-met érdemel, hogy hitelüzletekkel a papnők ír; foglalkoznak, a mint általában Babilonban a nők önállóan is folytathatnak üzleti tevékeny-séget.

Mezopotámia gyakran változó uralma Cyprus király hódítása következtében a perzsákra száll át, Utóda, Dárius világbirodalmat szervez és az indus kultúrkörrel kapcsolatba hozza. A perzsa állam gazdasági erőforrásai azonosak* az általa meghódított államok erőforrásaival, Dárius azon-ban mint kitűnő szervező, az *ókori despotikus állam-gazdaságnak* olyan mintáját teremti meg, amely a későbbi alakulatokban, főleg a római császárság hanyatló korszakában a bizánci kapi-talizmus és az újkori államgazdaságok rendszeré-ben is fellelhető. Erről a rendszerről hiteles tanú Herodotos.

Az egyiptomi, babiloni, perzsa fejedelem or-szága területének és alattvalóinak korlátlan ura. Hatalmát, mint az illető nép Istenségének le-származottja, vallási alapokra építi és ez a má-

gikus erő ad neki tekintélyt ahhoz, hogy alattvalóinak minden cselekedetét teljhatalommal szabályozza. Viszont kötelessége a templomépítésen és más kultikus cselekvényeken kívül az alattvalóiról való gondoskodás és azok megvédelmezése a külső és belső ellenséggel szemben. Ebből a kötelességből következik a gazdasági élet diktatórikus rendje is. A király a legnagyobb gulyák,¹ legtermékenyebb földek, csatornák, öntözőművek, bányák, ipartelepek, kül- és belső kereskedelmi vállalatok tulajdonosa. Domíniumain kívül őt illeti alattvalóinak termésfeleslege, ami az autarchikus és naturális rendszerben azt jelenti, hogy az egész ország gazdasági élete a zárt patriarchális családi gazdaság képére formálódik. A fejedelem udvartartásának fénye, szertartásai (kultusz, pompás kertek, építkezések stb.) szerint hivatalnokai különféle státusokba vannak osztva. A fejedelem tisztviselőit az általa ismert és kedvelt családok közül válogatja ki. Fizikai munkásnak, vagy rabszolgának ilyen tisztet elérni nem lehet. A perzsa birodalomban a vezető állásokat úgy a közigazgatásban, mint a katonaságnál a perzsák és médek töltik be, akiket erre a hivatásra külön nevelnek. Dárius birodalmát 19 alkirályságra osztja, ezeknek élére egy-egy satrapát rendel, akik mellett a királyi írnokok a katonai és polgári közigazgatást (főleg a jövedelem felhasználását) figyelik és időnkint erről a királynak jelentést tesznek. A királyi Írnokokat viszont a panaszfelvevő repülőbizottságok ellenőrzik. A főbb hivatalnokok nem kapnak fizetést, csak jutalmat és ajándékokat. (Ékszert, földjáraadékok, fegyvert, kitüntetést stb. stb.) Az alsóbb tisztviselők teljes ellátásban részesülnek és az általuk behajtott szolgáltatások

(adó és naturálszolgáltatások) bizonyos százalékát kapják. A rabszolgák, bérmunkások, az udvar luxusszükségleteit ellátó háziiparosok (gúlák, paloták, kertek stb. építői), a fejedelem élelmiszerraktáraiból nyernek ellátást. (Egyiptomban a munkás napi porciója átlagosan négy kenyér és két korsó sör.) A fejedelem raktáraiba a domíniumok termésén kívül a szabad parcellabérlők és az apáról fiúra öröklődő mesterségek szabad kézművesei hordják be naturális adóikat. Az áru- és élelmiszerraktárakban pontos könyvvezetés és munkabérelszámolás folyik a gyakori visszaélések kiküszöbölésére. Itt fejlődik ki a mérték és súlyrendszer is.

A raktárak feleslegeit a király megbízott kereskedői vagy hivatalnokai értékesítik belföldön megszabott áron, vagy külföldön a kereslet és kínálat mérve szerint. A külkereskedelem megkönnyítésére az ókori autarchiák egymással kapcsolatot keresnek. (Salamon király és Sába királynője.) Különösen fontosságot nyer ez, amikor az idegen országok luxusjvai az udvartartás fényének emeléséhez nélkülözhetetlenek lesznek. A távolsági kereskedelem előmozdítására hajókat, kikötőket, csatornákat építenek. (II. Necho és Dárius a Szuezi csatornát ásatják.)

A szárazföldi forgalmat teherhordó állatokon bonyolítják le. A teherkocsit aránylag elég későn, a lovaskocsit pedig csak hadicélokra használják. Az országutak elsősorban katonai és postaútak. A lóváltóállomásokon csak királyi útlevelelre adnak friss lófogatot. A «királyi út» Sardestől Susáig majdnem 2700 km, karavánzállásokkal és postaállomásokkal beépítve. A gyorskocsiközlekedést a kereskedők használják, a királyi úton kívül még

kb. 10,000 km hosszú postautakon, a postaszákokat pedig lovasküldöncök továbbítják.

Minden ókori államgazdaság törekszik valutaügyének a rendezésére. A legjobban fundált pénzt, a perzsa király nyilas képével díszített kb. 80 pengő értékű dareikost csak úgy lehetett veretni, hogy a meghódított tartományokból súlyos hadisarcokat szedtek; a zsidók pl. kénytelenek voltak gyermekeiket és földjeiket eladni a fizetés teljesítésére. India által aranyban szolgáltatott adók (kb. évi 85—90 millió pengő), mint hadikincs a perzsa királyi kincstárban teauráltatott.

A despotikus államok gazdasági rendje nem tudott gyökeret verni ott, ahol a termelés centralizációjának természeti adottságai hiányoztak. Nem tudott ott sem kifejlődni, ahol a szükséges néperő vagy a nagy kiterjedésű terület hiányzott. Pl. Föníciában, vagy pl. a zsidóknál.

Fönícia egyik legsajátosabb gazdasági alakulat. Egymástól majdnem független tengerparti városállamokból alakult, melyek ádáz versenyt folytattak egymás között, de ezeket mégis összetartotta a tengeri hajózás veszélye és! a görögökkel folytatott állandó kereskedelmi vetélkedés. Városai közül legjelentékenyebbek Berytus, Biblus, Sidon, Tyrus, mely utóbbi Karthágó alapításával emelkedik világtörténelmi jelentőségre. Föníciának alapítása idején még alig van mezőgazdasági területe. Később is csak olajat és! bort termel és ezért rá van utalva az ólelmiszercserét célzó iparra és! kereskedelemre, majd a gyarmatszerzésre. Ipari üzemei az export miatt manufaktúrákká fejlődnek, melyekben külföldről hozott rabszolgák dolgoznak. Nagy tömegekben állítanak elő bronzedényeket, üvegárut, ékszereket,

borostyán és elefántcsont faragványokat. (Hोनieros is dicsóíti a Sidonban készített arany és ezüst serlegeket.) Leghíresebb iparcikkük a tyrusi bibor, amely messze felülmúlja más országok hasonló készítményeit. Nyugat fejedelmei, előkelői és gazdagai innen elégítik ki díszruha szükségleteiket. Nevezetes hajóiparukhoz Libanonról hoznak cédrusfát, ennek ellenében tyrusi iparosok díszítik Salamon templomát és a zsidók palotáit. Főnícia igazi jelentősége nemzetközi kereskedelmében van. Élénk forgalma van Egyiptommal, Palesztinával, Görögországgal, Arábiával, Indiával. Merész hajósai és kereskedői, a sarkcsillaghoz igazodva, eljutnak a Kanári-szigetekre, Angliába, sőt Mecklenburg partvidékeire (egyések szerint Hallstattba is), ahonnan ónt, rezet, borostyánkövet, de főleg rabszolgát szállítanak. Hogy tengeri útjaik titkát megőrizték, meséket terjesztenek tengeri szörnyekről, sárkányokról, és inkább zátonyra viszik a hajót, semmint a tengeri átjárók féltve őrzött titkát elárulják. Kizárólag hajózási és kereskedelmi cézzattal telepeket létesítenek Cyprus, Ehodos, Kréta, Málta szigetein és az Egei tenger olyan vidékein, ahol bánya-termék — kén, érc, timsó vagy bíborcsiga — található. Az állandó kapcsolatban levő népek mindegyikével külön-külön, más taktikát alkalmaznak. Gyakran csak kirabolják a vidéket és gyors hajóikkal elmenekülnek. Máskor a nyersanyag értékéről sejtellemmel sem bíró benszülötteknek vételár fejében mindenféle értéktelen holmit adnak, vagy kölcsönt nyújtanak nekik és keresztülerőszakolják azt az elvet, hogy a kölcsönkapott jószág vissza nem adása: lopás, aminek fejében az adóst rabszolgaként elcipelhetik. A kikötésre alkalmas

öblökben mólókat, áruraktárat építenek, melyeket az anyaország iparcikkeivel látnak el. Afrika északi partjain kívül megszállják Spanyolország déli részét, ahol bor, olaj, gyapjútermékeik elcserélése ellenében bányákat tárnak fel és ezeket rabszolgákkal műveltetik. Birtokukba veszik a szicíliai kénbányákat, Máltán, a Baleári szigeteken és Szardíniában nagyarányú textilipart honosítanak meg.

Legjelentősebb ténykedésük Afrika északi részének megszállása, ahol nemcsak hajózási és kereskedelmi központot, hanem hatalmas államot alapítanak. Hyppo, Utika, Karthágó (annyit jelent, mint új város) építésénél az anyavárost mintázzák. A város nagyobbik része szárazföldön épült és az ipartelemek mellett ezért földművelő falvakat is létesítenek. A város előtt fekvő szigeteskére erődítményt építenek, amely nemcsak kikötő és! áruraktár, hanem innen folyik a katonai és! polgári közigazgatás is. Karthágó rövidesen világtörténelmi jelentőségre emelkedik, mint a Földközi tenger déli és nyugati részének leghatalmasabb, Görögországgal versenyző kereskedő állama.

A *zsidó nép* gazdasági jelentősége már az ókorban kidomborodik. Eleinte egyszerű, nomád pásztornép, amely sem a nemzetségi, sem a törzsi szervezetben nem jut fontosabb szerephez. A többi népek közül «Egyisten» hitével válik ki és Max Weber szerint éppen az egyistenhit lesz a Mózesi törvények tradícióinak fenntartó szellemévé. A gazdasági különbség az egyes törzsek között korán jelentkezik. Kr. e. a XII. sz.-ban elfoglalják Kánaánt, a Jordán keleti partjain továbbra is pásztoréletet folytatnak, míg a nyu-

cati parton lakó mezőgazdák szőlőt, fűgét, olajat érmeinek és a föníciaiakkal állandó kereskedelmi összeköttetést tartanak fenn. Salamon és Hiram király összeköttetése történelmileg is fel van jegyezve. Salamon diktatórikus kormányzatot visz. Országát 12 közigazgatási területre osztja, s ezek helytartói súlyos adókkal és robottal zsarolják a népet. Salamon a karavánutakat is igyekszik megszerezni s a Vörös tengeren kikötőket épít a külkereskedelem érdekében.

A földművelő zsidóság teokratikus közigazgatását a föld járadékára és! a papi tizedre építi. Ismerik a kölcsönműveleteket és a filiszteusokkal még Ábrahám idejében élénk terménycserét folytatnak. A kereskedelemben és iparban első mestereik a föníciaiak. Agrárrendszerükből figyelmet érdemel, hogy a szántóföldet a hetedik évben bevetetlenül hagyják és ami magától terem, az a szegényeké. Érdekes jogszokásuk a hétszer-hetedik év intézménye, az úgynevezett kürtölés éve, amikor minden eladott vagy elzálogosított birtok visszaszáll arra a nemzetségre, amely azt Kánaán meghódításakor élelmezési területnek kapta. Mindkét intézmény bizonyítja, hogy a zsidó nép eredetileg nem kereskedő nép és! csak a föníciaiakkal való érintkezés folytán, még inkább a babiloni fogság idejében térnek át a kereskedelemre, amiből azután virágzó pénzkereskedelmük fejlődik ki. A próféták hiába emelik fel szavukat a luxus, a nyereszkesedés, uzsora ellen, az eladósodott kisbirtokok összevásárlásából nagybirtokok keletkeznek. A babiloni fogság alatt a zsidóság egy része a csatorna és más építkezéseknél robotol, másik rész a kereskedelemben nyer alkalmazást, tökéletesen elsajátítja ezt és magja

lesz a Perzsiában, Szíriában, majd Görögországban, sőt Kr. e. az első két században Itália területén is létrejött diaszpóráknak, ezek speciális pénz- és árukereskedelmének. Főleg Alexandria és Antiochia diaszpórai erősek, de Jeruzsálem elpusztítása után az Itáliába hurcolt zsidók is nagy részben saját törvényekkel szabályozott telepeket létesítenek.

Görögország (Kr. e. 1000—Kr. u. 30-ig) népe nem tudott sem egységes államot, sem egységes gazdasági területet alkotni, leszámítva fejlődésének rövid ideig tartó harmadik korszakát — Nagy Sándor tüneményes hódításait. Spárta és Athén ellentétes gazdasági kultúrájától eltekintve, minden görög államnak külön gazdasági programja volt és gazdasági működésükben — hajózás, gyarmatalapítás, kereskedelem stb. — minduntalan egymással vagy egymás ellen szövetségre lépnek. Ez az állandó verseny felőrli a különben nagy erő kifejtésre épült gazdasági energiájukat, míg végül a karthágóiak visszaszorítására segítségül hívott Róma őket is beolvasztja világbirodalmába.

Hogy Görögország nem tudott nagyobb gazdasági egységet kitermelni, ennek oka földrajzi és! éghajlati viszonyaiban keresendő. Egy része ugyanis sziget, szárazföldi részét kisebb hegyek és tengerek szaggatják meg, amiáltal gazdaságilag is decentralizált területekre bomlik. Éghajlata csapadékos, nem szorul csatorna- és öntözőművekre és a természettől való relatív függetlensége gazdasági életében is kifejleszti az egyéniséget és a gabonában szegény városállamok polgárait önsegítésre, szabad iparra és kereskedelemre neveli. Az apróbb városállamok polgárai-

nak igénytelensége, sorsuk feletti önrendelkezés és az ezzel kapcsolatos szabadságszeretet a különféle alkotmányrendszerek, külön Istenség és kultusz ellenére is, megteremti a sajátos hellén szellemet, amely éles határvonalat húz a Kelet despotikus gazdasági és politikai rendszere és a görög állampolgárok felfogása és gazdasági törekvései között.

Az egyes görög államok gazdaságtörténetében is fellelhető a prehisztorikus ember nemzetségi és törzsi beosztása, a nomadizáló primitív földművelés, állattenyésztés. A görög közember cölöpépítményeken lakik mocsarak és tavak felett, vagy a tenger öbleiben. A királyok és előkelők a hegyekre építik megerősített udvarházaikat. A király hatalma földjén, nyájain és államgazdaságán nyugszik. A földművelés elég primitív, a hangsúly inkább az állattenyésztésen van. A saját birtokú kisgazdák teljesjogú fegyverképességgel bírnak, adót nem fizetnek, csak alkalmi ajándékokat juttatnak a királynak a bíraskodásért, amiben maguk is résztvesznek éppen úgy, mint a törvényhozásban. A kicsiny görög államok polgárjogot nem élvező népessége: a hadifoglyok, zselélek, rabszolgák, az átmenetileg ott tartózkodó idegenek, főleg kereskedők, akiknek ellátásáról a király gondoskodik. A templomok, hajók, várak stb. építéséhez külföldről hívnak be iparosokat. Ezek nem bérmunkások, de gazdag jutalomban részesülnek munkájukért. A fizikai munkát nem nézik le. (Maga Odysseus is ért a hajóácsoláshoz és más kézműves munkához.) Később a görögök igyekeznek az idegen, leginkább föníciai kereskedőket kiszorítani és élelmiszerszükségletüket gyarmatosítással, a tengerhajózás fejlesztésével, ipari

áructerére épített saját kereskedelemmel biztosítani. Az ércpénznek még ekkor alig van szerepe. Leginkább a lídiai és egyiptomi királyok zsoldosai hozzák forgalomba. Ezek honosítják meg a luxust is, a divatos öltözködést, illatszerek és festőszerek használatát. A krétai tengerészek borostyánt, ezüstöt, ónt cserélnek hazai termékekért. Az égéi kultúra (Kréta székhellyel) később átterjed a Peloponnesosra és Kis-Ázsiára és Trója hatalmas nemzetközi piaccá fejlődik, gyarmatosításuk révén pedig telepítéseikkel az Appennin-félszigetre és Szicíliára is átterjeszkednek. Sok földműves ember költözik az iparúzó városokba is, bár iparral inkább a rabszolgák foglalkoznak. A görög gazdaságtörténet első korszaka, éppen úgy, mint az európai népek középkorának első része, városállamokba torkollik. A városi polgárság uralmát a vidék, a királyi várak és nemesi kúriák felett megerősített kapukkal és falakkal biztosítja.

A görög gazdaságtörténet második korszakában, az agrár és iparállam (főleg Spárta és Athén) ellentéte jut kifejezésre. *Spárta* nagy részben földművelő, ipara inkább hadifelszerelések gyártására szorítkozik. Kereskedelme is jelentéktelen mindaddig, amíg Athéntől a vezetőserepet magához ragadja. A Likurgusi államrend szinte egyedülálló a gazdaságtörténelemben. Ez a matriarchátus intézményéből fejlődik ki és közös neveléssel, közös lakással (andreion), étkezéssel és állandó testedzéssel olyan uralkodó katonai osztályt nevel, amely minden fokozottabb életigényt eldobva, egyetlen célban olvad fel és ez: Spárta hatalmának fenntartása. A magántulajdon legszigorúbban korlátozott. Minden az államé. A

földet családonként 15 hektáros egységben művelik a szabad, de politikai jogok nélkül szűkölködő perioikosok (környékbeli parasztok) és a keloták (rabszolgák), akik a katonai osztály ellátásáról természetbeni szolgáltatásokkal gondoskodnak. Ezt a sajátos berendezkedést két előrelátható erő dönti meg, az egyik az uralkodó osztály zárt kaszttá fejlődése, ahová a gazdasági élet félszabad munkásai sohasem juthatnak be, s így a folytonos harc által meggyengített osztály utánpótlást nem nyerhet. A másik a peloponnesosi háborúk után kifejlődött luxus, amely úgy emelte ennek az osztálynak életnívóját, hogy igen sokan eladósodtak, katonai kötelezettségeiknek eleget tenni nem tudtak és kénytelenek voltak ebből az osztályból kilépni.

Athénben más képet mutat a gazdasági fejlődés. A jón település területének, Attikának vezető városállama nem rendelkezik olyan termékeny mezőgazdasági terület felett, mint Spárta. A patrimoniális királyság nem is tudja Athénben tartani magát és csakhamar kialakul a demokratikus, iparúzó és kereskedő Athén. A város földműves eredetére utal azonban a naturális és pénzgazdálkodás kettőssége: a földadót gabonában szedik és Solon a cenzust vékagabona szerint állapítja meg.

Athén felemelkedésének okos gazdasági és szociális politikája az alapja. Dráko szigorú alkotmányát Solon reformálja, aki megszünteti az uzorát és a megengedettnél magasabb kamatvételt törlesztésnek tudja be. Kisebb értékű drachmákat veret és egy kb. 27%-os inflációval könnyít az adósterheken. Joggal dicsekedhet, hogy kormányzása idején a görög «hypotéka» jelei

— az eladósodott birtok határára kitűzött kövek
 — eltűntek. Újra rendezi a polgárok kötelezettségeit és jogait, adóképességük szerint. Az aratási eredmények alapján a polgárokat négy osztályba csoportosítja és ezzel megszünteti a születési előjogokat. A hadikötelezettség és adófizetés fokozatosan kevesebb, a negyedik osztályba tartozók már semmit sem fizetnek, jóllehet azért a népg}Tűléseken szavazhatnak. Az állam vezetői a legvagyonosabbak közül kerülnek ki, akiknek, ha hivatali idejük letelt, a népgyűlés bizalmat szavaz és ezzel tagjai lesznek a legfőbb államtanácsnak, az aeropagosnak. A Solon-féle alkotmány biztosította Athén csekély mezőgazdaságának maximális szolgáltatási képességét és később a gyarmatosítást. Demokratikus berendezkedése kivívta a hasonló megélhetési lehetőségekre szorított szomszédos görög városok rokonszenvét, majd szövetségét Spártával szemben. A legtöbb csekély agrár körzetű görög város gazdasági fejlődésében Athén irányát követi. Így fejlődik Megara a textilipar, Korinthos az agyagipar szók-helyévé (itt találják fel az agyagiparban oly fontos korongozást).

A görög gyarmatosítás első színtere Kis-Ázsia, főleg az iónok telepítenek itt. A dórok főleg a szigeteken, mint Rhodos, Kréta stb. telepednek. A kisázsiai despotikus államokkal felvett forgalom azonban a diktatórikus irány felé tereli a görög felfogást. Az idegenből hazatérő zsoldos katonák a tirannizmus szószólói, ennek térfoglalása a demokratikus Athént és Spárta királyait összekötésbe hozza, amely viszálykodás átcsap a kisázsiai görög területekre, és a nemzeti és szociális forradalmak után kitermeli a perzsa udvarban

azt a felfogást, hogy az anyaországot elfoglalva, az örökös nyugtalanság megszüntetése céljából ott a perzsa közigazgatást honosítsák meg. így indul meg a perzsa—görög háború világtörténelmi folyamata.

A perzsa és peloponnesosi háborúk következtében hatalmas lendületet vesz a gazdasági élet. A világháború nemzedéke könnyen megérti, hogy a háború pusztításai mellett a hadsereg élelmezése, a hadianyaggyártás, hadikárpótlás, a kivívott előnyök biztosítására egy újabb fegyverkezés minden időben és minden népnél előmozdítja a tőkekepződést.

A flottaépítés, hadianyaggyártás, kikötők, templomok, paloták építése, a rabszolgaerő élelmezése, nyersanyagellátás stb. felveti a görögök-nél is az agrár- és iparállam örökérvényű problémáját, hogy az állam a hazai mezőgazdaság termelésével és adószolgáltatásával kielégítheti-e a fejlődés iramát, vagy kénytelen az anyagi erőt nagyiparral, tengeri kereskedelemmel, gyarmatosítással pótolni? Athén szerencséje, hogy ezekben a zavaros időkben államéletét egy olyan férfi irányítja, mint *Perikies*, aki nemcsak kiváló hadvezér, nagyszerű államférfi, lelkes tudomány- és művészetbarát, hanem elsőrangú közzgazda is. Gazdasági zsenije az Athénbe özönlő tekintélyes tőkét (a delosi szövetség hozzájárulási összegei ide folynak be), nem foglalja le kizárólag az állam céljaira, hanem azzal segítséget nyújt az egyes polgárok vállalkozásaihoz. Iparúzó idegenek betelepítésével újabb nagyarányú iparágakat létesít. Összhangba hozza a gazdasági szabadság elvével azt a görög felfogást, mely szerint az állam az egyes polgárok felett áll és ezzel az irányítás-

sal, minden erőszak nélkül, a polgárok bizalmából uralmát évtizedekre biztosítja. Csak a gazdasági élet túlkapásait üldözi. Háború esetére maximalja a gabonaárakat és átmenetileg alkalmazza a kereskedelmi monopólium elvét is, amennyiben a behozatali és kiviteli vámokkal az állam bevételeit szaporítja és a háborús spekulációt ellen-súlyozza. De ezektől eltekintve, a magángazdaságnak szabadságot biztosít.

Úgy Periklesnek, mint az őt követő görög államférfiaknak legfontosabb gondja városuk élelmezése és az államháztartás egyensúlyban tartása. Ezt a célt a *gyarmatosítással* igyekeznek elérni. Az alapító városállam telepesei az anyavárost tekintik hazájuknak, innen viszik magukkal a szent tüzet, az istenséget és jogrendet. Termelésük is elsősorban az anyaváros élelmezésének biztosítását és nyersanyaggal való ellátását célozza. Viszont a gyarmatok megkövetelik, hogy az anyaváros hadiflottája kereskedelmüket alátámassza, gazdasági összeköttetésüket állandóan fenntartsa és háborúban kölcsönös segítséget nyújtsanak. A távolsági munkamegosztás következtében erős fejlődést vesz nemcsak a görög városok ipara és kereskedelme, de hitelélete is. Az export is specializálódik az egyes városok között. Athénben a kisipar rovására mind nagyobb tért hódít a manufaktúrában való termelés, 50—100 munkással dolgozó, úgynevezett ergasterionok létesülnek. A tömegipar fejlődését a kézműipar rovására két dolog mozdítja elő. Az egyik a polgárok közszereplésének díjazása, ami a szabad kézműveseket a népgyűléseken való keresetszerű részvételre csábítja, a másik a rabszolgabehozatal. Rabszolgák végzik az ergas-

terionokban és bányákban a nehezebb munkát. A rabszolgákat vagy zsákmányolják, vagy vásárolják. Vannak még úgynevezett adósrabszolgák is, akik inkább politikai jogaik elvesztésével, vagy büntetésből kerülnek ebbe az osztályba, de akiket gyakran közszolgálatra (rendőr, utcaseprő stb.) is alkalmaznak.

A görög *kereskedelem* célja elsősorban nem a nyereszkedés, hanem az anyaváros ellátása szükségleti cikkekkel. A görög kereskedelmi hajók kötelesek visszakomány gyanánt gabonát szállítani. Vannak olyan városok, melyek egyenesen távoltartják polgáraikat a kereskedelemtől. Kereskedelmüknél sokkal fejlettebb a hitelrendszerük. Ez eleinte természetes szolgáltatásokon épül fel (állatkölcsonzés) és a pénzverés meghonosításával hatalmas arányokat ölt. A görög pénzrendszer tarka képet mutat. Legáltalánosabb az ezüst drachma. Spárta, mint katonai állam a vasvalutát honosítja meg, Athén az aranyvalutát. Amikor Athén az akkori világ gazdasági központjává fejlődik, bazárjai, áruraktárai megtelnek Kelet és Nyugat árucikkeivel. A sok idegen kereskedő sokféle pénzt hoz magával, melyeknek átváltása, vagy a hitellevek kifizetése banküzletek létesítését kívánja. Meghonosodik az inkasszó, a kliring. Templombankok létesülnek, melyek nemcsak az államnak, hanem magánosoknak is nyújtanak hitelt. A kamatláb általában 12%, csak a tengeri kölcsönöknél szabad magasabb (néha 30%-os) kamatot szedni. A tengeri kölcsönök magas kamatának megfizetésére a kereskedők, közös veszélyre és haszonra társulnak, több hajóban is vállalnak érdekeltséget, ami a viszontbiztosítást célozza. A templombankok (legnevezetesebb a delosi

Apolló templomé), ingatlanokra is adnak hosszúlejáratú hitelt, sőt magánosokkal is társulnak bányá- vagy adóbérletre.

A görög államok pénz- és naturálgazdaságon felépülő háztartása — Spárta sajátos rendszerétől eltekintve, — a vámokon, monopóliumokon, büntetéspénzeken, szóval közvetett szolgáltatásokon nyugodott, mert az egyenes adót, amely a görög felfogás szerint a szolgaság jele, rendszerint nem alkalmazták.

Az állam kiadásai általában csekélyek, miután nincsen fizetett hivatalnoki kara, sem állandó katonasága. Kivételt képeznek Athén, Korinthos és a nagyobb városállamok, melyekben a pompás építkezéseken és játékokon kívül az érdemes polgárok nyugdíja is az államkincstárt terheli. A szegényebbek népgyűlésen való részvételét is az állam díjazza, a katonáknak zsoldot fizet, sőt Athén pl. még orvosokat is tart a szegény betegek ingyenes gyógyítására. A gazdag családoknak azonban társadalmi kötelessége népjóléti intézmények (főleg az ünnepi játékok) fenntartása. Háború idején a gazdag családok kötelesek hadihajót építeni és azt az állam rendelkezésére bocsátani és a hadikölcsönökön kívül szokásban van a templomi kincsek lefoglalása is. Sokszor az állampénztár hiányának fedezésére pénzrosszabbításhoz folyamodnak, Athént kivéve, amely gondosan őrökdi minden időben valutája felett. A háborús kölcsönöket azután a hadizsákmányból és hadisarcokból visszafizetik, de polgárháborúban gyakori a vagyonek kobzása.

Macedóniai Fülöp halála után fia, *Nagy Sándor*, Athén és a többi görög városok lázadását leveri, Görögország egész katonai és gazdasági ere-

jének birtokába jut. Ezzel meghódítja a perzsa világbirodalmat és hatalmas gazdasági területté szervezi. Ez a görög gazdaságtörténet *harmadik korszaka*, amelynek motorereje a perzsa birodalom teaurált arany és ezüst államkincse, amelyet Nagy Sándor saját képével ellátott drachmákká veret és ezt a pénzt a hadsereg zsoldja és ellátásán keresztül a szabad görög gazdasági élet vérkeringésébe ömleszti. A gazdasági élet áranyosítását azonban Nagy Sándor nem tudja keresztülvinni, mert fiatalon meghal, talán reánézve a legjobb időben, mert a görög nép már nem tűrte tovább az általa meghonosított perzsa udvari ceremóniákat, az ázsiai despotikus rendszer átültetését és a lázadás szélén állott. Halála után a birodalom részekre bomlik, melyek közül a legszomorúbb sors a tulajdonképpeni Görögországot éri. Az állandó zavargások és forradalmak a tekintélyesebb iparúzó és kereskedő elemeket Lídiába, Szíriába, Egyiptomba stb. űzik, ahol Nagy Sándor két tábornokának: Seleucusnak és Ptolomeusnak dinasztiája alatt a gazdasági élet új virágzása indul meg, az úgynevezett: *hellenizmus*, amely sajátos keveréke a szabad vállalkozásnak és a kötött állami gazdálkodásnak. Az új görög államok gazdasági élete úgy Alexandriában, mint Szíria fővárosában, Antiochiában, a karavánutak csomópontján, Damaskusban, elsősorban a benszülött lakosság adószolgáltatására épült. Viszont a görög felsőosztály szabadon vállalkozhat, tőkét gyűjthet, amit az állam is előmozdít azzal, hogy bevételeit pénzürtékre számítja át és a terményadóhoz csak ott ragaszkodik, ahol a hadsereget és tisztviselőket maga éllelmezi.

A hellenizmus gazdasági rendszerére, (lényegében a magánvállalkozáson felépült merkantilizmus), jellemző Alexandriának néhány érdekes adata. Alexandria fogyasztó és vásárló ereje, nagyszerű kikötője, raktárai és szállodái vonzzák a Kelet és Nyugat árucseréjét, amit a Ptolomeusok minden eszközzel előmozdítanak. A fővállalkozó azonban az állam marad, mert a domíniumokból, adókból, gabona-, só- és olajmonopóliumokból, az állami raktárak bérbeadásából óriási jövedelmei vannak és így maga az állam a legnagyobb tőkés és a legerősebb hitelforrás. A magánpénzüzet is szorosan összefügg a kincstári igazgatással. Az alexandriai állami bank monopóliumot gyakorol az adóbehajtásban és kölcsönök engedélyezésében. Az állami gabonaraktókat nagy vidéki hálózattal bővíti, ahová a gabonaadón kívül gabonabetétek is befolynak. A természetes zsíró segítségével áthidalják Felső- és Alsó-Egyiptom földrajzi és természeti adottságainak ellentéteit. A koncesszionált magánbankokat, főleg a kamatvétel tekintetében állandóan ellenőrzik. A Ptolomeusok szabályozzák először az aranynak és ezüstnek értékviszonyát 1:18 arányban. Ilyen intézkedések és berendezkedések következtében jut el Egyiptom az összes hellenisztikus államok gazdasági életének legmagasabb csúcsára.

HARMADIK FEJEZET.

A római birodalom gazdasági rendjének fejlődése.

Róma gazdaságtörténete. Agrárkorszak. Az ager publicus. A pún háborúk kora. A provinciális gazdálkodás. Róma alkotmányjogi berendezkedése. A provinciális közigazgatás. A császárok gazdasági reformjai. A hanyatlás és ennek elődézője.

Róma világhatalma szorosan összefügg földrajzi adottságával. Az ókor gazdasági színterénekközpontja Itália, amelynek akkori urai a magas ipari és kereskedelmi kultúrájú etruszok, görög telepesek és karthágóiak. Kölcsönös féltékenységük a Tiberis torkolatának birtokbavételért, segíti a jelentéktelenebb latin törzseket Róma alapításához Kr. e. kb. 800 évvel. Ezeknek vezetői halmokon, tanyásrendszerben építik megerősített udvarházaikat és védelmi körzetükbe szabin és szamnit zselléreket telepítenek, míg a közrendű latin nép a síkságokon, faluközösségben termelés igyekszik függetlenségét az előkelőkkel szemben megvédeni. Ezek a küzdelmek töltik ki az etrusk dinasztia alatt élő Róma történetének első korszakát. A királyság városállama nagy, patriarchális gazdaság képét mutatja, melynek súlyosabb gondjai nincsenek. A király költségeit a domíniumok jövedelmei, a kikötői vámok, bíraskodási és büntetéspénzek bőségesen fedezik. Csak rendkívüli szükség esetén vetnek a földekre adót, amit győztes háborúk esetében a hadizsákmányból visszatérítenek. Gazdasági életükben csak az állattenyésztés és legel-

tetés közös az ager publicuson, mely a népesség szaporodásával újabb szántóvető terület kijelölését szolgálja (ver sacrum). Az egyes családok oikos gazdasága szerény háziiparral és kevés csőrével a szükségleteket kielégíti és így a gazdasági élet a magántulajdon és szabad vállalkozás irányában fejlődik.

Róma politikai és gazdasági történetében változást jelent a Fél-sziget rokonfajú és nyelvű népeinek megbontása és ezeknek a római törvények, szónoki kultusz és népkeveredés alapján való egyesítése, valamint a földművelésre alkalmas újabb területek megszállása. Az eredeti letelepedésnél a közös használatra fenntartott *ager publicus* jelentékenyen gyarapodik a meghódított népek területeivel, melyeknek egyharmadát a beszállásolása jog alapján az állam magának foglalja le, kétharmadát pedig megfelelő adófizetés ellenében a legyőzött népek használatában hagyja. A római jog szerint minden polgár az eredetileg ekés művelés céljaira kapott örök földje (heredíum) mellé az ager publicusból, bérfizetés ellenében, annyit törhetett fel magának, amennyit a közlegelőkön legeltetett állataival meg tudott művelni. Ez a foglalás a királyság és a köztársaság első idejében jelentéktelen. Később a lakosság szaporodásával az egész közlegelő eke alá kerül.

Az ager publicus túlnyomó részét a hatalmas nyájakkal rendelkező patríciusok foglalják le. A közterület ekés használata idővel magántulajdonszerűvé válik és ha a folytonos háborúk újabb települési lehetőségeket nem eredményeztek volna, a földigénylők közötti ellentét az állam létét fenyegető forradalmakhoz vezetett volna. De az újonnan foglalt ager publicusokon, elsősorban

a háborúban győztes katonák alapítanak patriar-chális családi gazdaságokat. Akár nagyobb, akár kisebb ez, tulajdonosuk egyformán igénytelen lakásban, ruházatban, étkezésben, szokásaiban. A patrícius és plebejus békében és háborúban egymásra van utalva és a clientela intézménye a politikai mozgalmakban is összekapcsolja a nagyobb és kisebb birtokosokat. A szenátusi családok tekintélyének fokmérője nem a gazdagság és a külső pompa, hanem az állam érdekében kifejtett katonai és polgári tevékenység, amit megért és megbecsül a döntésre hivatott nép is. Az állam vezetői háborús időkben a hadsereg tisztjei és vezérei, békében a fizikai munkát is végző birtokosok. A rövid ideig tartó hadműveleteket úgy irányítják, hogy azért a földművelés érdekei fennakadást ne szenvedjenek és a legfontosabb teendőket a fegyverszünet idejében el tudják végezni. A hadizsákmányokból kártalanítják a katonákat, amiért a római földműves állandóan kész a harcra; ezt a harckészséget a nagybirtokosok ébren tartják benne, mert a közkatonák rendszerint a nagybirtok körül lakó kiscgazdákból, zsellérekéből, felszabadított rabszolgákból, tehát a clientelából kerülnek ki. A mezőgazdasági termelés éppen úgy, mint a politikai szereplés és katonáskodás úgyszólván családi közösségbe kapcsolódik.

Teljesen átalakul azonban Kóma hadviselésének, gazdasági és politikai szerkezetének képe a *Karthágóval* folytatott, előbb békés, majd szövetségét és végül ellenséges érintkezés folytán. Karthágó, az akkori világ legelső kereskedő állama és tengeri hatalma, a hanyatló görög vállalkozásokat kíméletlen versennyel, kalózkodással, háborúval a Földközi-tenger nyugati részéről tel-

jesen kiszorítja és Hispániai gyarmatainak biztosítására, valamint a gabona és kénygazdag Szicília megszerzésére szövetséges viszonyba lép az akkor még kizárólag kontinentális érdekeltségű Rómával. Kr. e. 348-ban kereskedelmi szerződést kötve, szabad hajózást enged Rómának Észak-Afrikába, Hispániába, Szardíniába. Róma ebben az időben még nem helyez nagyobb súlyt a tengeri kereskedelemre és a görögök elleni fegyveres segítség reményében 306-ban elfogadja az előbbi szerződés olyan módosítását és megszorítását, hogy csak Karthágó kikötőjébe viheti áruit, különben hajóit elkobozhatják. De a mindjobban erősödő római kereskedőosztály hamar felismeri a szabad hajózás fontosságát és ezért 256-ban egy zátonyra futott karthágói hadihajó mintájára hadiflottát épít és ezt az államnak ajándékozza. Hogy mennyire félték a karthágóiaktól, bizonyítja az első hajónak szárazföldön való építése, viszont talán éppen ez vitte Eóma kiváló haditechnikáit a korszakalkotó csapóhíd alkalmazására, amely a tengeri ütközet taktikáját egészen megváltoztatta és majdnem szárazföldre alakította át. A római hadigépek (catapulta, ballista) és a légiók harcmodorának alkalmazása biztosította Róma győzelmét a tengeren is, amelyen hatástalanul és eredménytelenül törtek meg Hannibál tüneményes hadvezéri zsenije. Eóma előbb Szicília, majd Korzika, Szardínia és a *zámai ütközet* (202) után Karthágó elfoglalásával tengerentúli gyarmatokat szerez. A világtörténelemben példátlan marad a kisparaszt állam gyors felemelkedése világbirodalommá. Okos politikájával, kiváló államférfiainak és hadvezéreinek segítségével az ókor két legnagyobb gazdasági

hatalmának, — Görögországnak és Karthágónak — valamint az ezekkel összeköttetésben levő összes területeknek örököse lesz. A szerencse is kedvez Rómának, mert az egymással folyton viszálykodó görög és kisázsiai államok versengenek Róma barátságáért, bel- és külviszályaiknál döntőbírónak hívják és a döntőbíráskodásnak az a vége, hogy ezek az államok is az egyesített Itália gazdasági és katonai erejére támaszkodó Bóma provinciáivá lesznek.

Bóma, mint puritán agrárállam az újonnan szerzett *provinciákat* nem használja ki. Legfőbb gondja a határok megvédése, aminek érdekében elsősorban a provinciák belső békéjét igyekszik fenntartani. A hellén területeken sem a kultúrát, sem az önkormányzatot nem bántja, sőt a hanyatló görög városok elszegényedett népeit gondozásába veszi. így tesz Egyiptommal is. Ezzel szemben a katonai költségek fedezésére az ősi római foglalási jogot ezeken a területeken is alkalmazza, földjeik egyharmadát birtokába veszi, a többire pedig megfelelő adót vet ki. Az újonnan megszerzett tartományokat azonban a külső ellenség folyton nyugtalanítja, egyes provinciákban a nemzeti öntudat is életre kel és ezeken a nehézségeken Róma csak úgy tud segíteni, ha ott állandó katonaságot szervez. Katonai táborokat, utakat, postajáratokat, flottabázisokat teremt, ami tömérdek pénzébe kerül, s mivel az állam a hódítások gazdasági előnyeit nem tudja kihasználni, kénytelen költségeinek fedezésére az adó-, rendszert kimunkálni. A fejadón, az öt osztály szerint kivetett földadón kívül az iparosok és kereskedőt jövedelmeit megadóztatja, vámokat, kikötői illetékeket, beszállásolási költségeket stb. ró ki.

Az eredeti római alkotmány nem rendezkedett be a provinciák polgári és katonai közigazgatására, ezért ezen is valamiképpen segíteni kellett. Ügy oldották meg ezt a problémát, hogy a város alkotmánya szerint évente választott tisztviselőket, hivatali évük letelte után, mint proconsulokat vagy mint proprétorokat kiküldték a provinciák igazgatásának élére. Ezek eleinte csak katonai ügyekkel foglalkoztak, de hovatovább a hadsereg ellátásával kapcsolatos kérdések úgy nekik, mint az államnak örökös gondot adtak, amin úgy próbáltak segíteni, hogy a provinciák közszolgáltatásait bérbeadták római vállalkozóknak, akik a globálisan megszabott összeget előlegezték a provinciák közszolgáltatásaiért felelős proconsuloknak vagy proprétoroknak. Ez a vállalkozás nagy tőkét igényelt, amit az új pénzarisztokrácia — a lovagi osztály — csak részvénytársasághoz hasonló társas vállalkozás formájában tudott előteremteni. De a befektetés dúsán jövedelmezett és a Földközi-tenger vidékeinek egységes gazdasági területté olvasztása következtében a provinciák megnövekedett forgalma is szaporította ezeket a jövedelmeket. India, Ceylon, sőt Kína árucikkei is bekapcsolódtak a római forgalomba. A gabonán, boron, olajon kívül a tömjén, arany, ezüst, fémek és textiliák özönlenek Puteoliba és Ostiába, a mind nagyobb forgalmú, raktárakkal, mólókkal, világítótornyokkal ellátott római kikötőkbe. A szárazföldön is özönlik az áru és a rabszolga Afrikából, a Kaukázus vidékéről, Galliából és Germániából, Róma felé. Mindez gyarapítja a római pénzemberek vagyont és felkelti a szenátorai családokban is a vagyonosodás és részesedés vágyát. A lovagi rend szívesen beveszi

csendes üzlettársnak az ilyen előkelő ügyfelet, mert e révén sok szenátor provinciális birtokának vagyonkezelője lehet, kölcsönököt adhat az ilyen birtokodra, terményeit értékesíti és a hatalmas családok közül kikerült proconsulok és proprétorok révén könnyebben meg tudja szerezni a nyereséges hadseregszállítást, az állami adók bérbevételét, az akkori állami építkezéseket stb. Az eredetileg elhanyagolt és magánvállalkozásoknak átengedett provinciális gazdálkodásból így lesz rövid időn belül a *római kapitalizmus* tőkeakkumulációjának *melegágya*, ami azonban nagyarányú politikai korrupciót is eredményez. Az eredeti római alkotmány szerint semmiféle tisztség fizetéssel nem járt, de a provinciák élére került proconsulok és proprétorok aránytalan meggazdagodása kívánatosá tette, különösen a leszegényedett szenatori családok körében a hivatalok elnyerését. Az újonnan alakult pénzarisztokrácia szívesen veszi, ha ezek közül kerülnek ki az új tisztviselők, és ezért többnyire súlyosan eladósodott és erkölcsileg sem a legkifogástalanabb patríciusokat támogatja a választásoknál addig is, amíg magát jelöltetheti.

A régi puritán Eóma a tisztségekkel üzőtt visszaélést nem tűrte volna, de Róma felfogása már megváltozott, a pénzgazdálkodás, — amely a provinciák magángazdasági kiaknázásán kívül a föld- és telekspekulációkból stb. felnövekedett, — a szerencsevadászok százezreit vonzotta Kómába. A régi *pénzrendszert*, a bronzkultúrával kapcsolatos egy font rezet (as) előbb az ezüst dénár, majd a pún háborúk alatt a bimetallista arany és ezüst valuta váltja fel. A provinciákkal kapcsolatosan beöznlő különféle pénznemek, a

pénzváltás, majd pénzkölcsönzés és vagyonkezelés (kiiring, inkasszó, kezesség melletti hitelnyújtás), az argentáriusoknak biztosít existenciát, de még inkább foglalkoznak pénz- és bankügyletekkel a görög, szír és zsidó libertinusok. Ezeknek hajdani uraik adnak e vállalkozásokhoz és üzletekhez pénzt és a nyereségben részesednek. Ezekkel szemben áll a magas kamatláb következtében és a luxus és korteskedési költségek által eladósodott, megvásárolható patriciusok tömege, amint ezt a Catilina-féle lázadás igazolja.

Róma latin népessége is gyorsan átcserőlődött. Többemeletes bérkaszárnnyakban összezúfolva éli a Kelet söpredéke lusta, munkára nem kapható életét. Az iparszerűleg űzött orgyilkosság és a hatóság erélytelensége szinte veszélyessé teszik a Rómában való tartózkodást. Aki csak teheti, el is költözik a közeli falukba, ahol luxussal felépített villákban laknak, mert Róma elpiszkosodott, fertőzött utcái lehetlenné teszik az előkelőbbek számára a Rómában való állandó lakást. Jellemző ezekre az időkre, hogy egy szépen megépített falusi villának az Albán-hegyek között akkori értéke 4 millió szesztercius. A független kisemberek száma is erősen megfogyatkozott Rómában. Különben sem volt Róma soha iparúzó, habár a lovagi osztály felemelkedése és a patricius családok luxusa emeli az iparcikkek iránti szükségleteket, de ezeket a leigázott iparállamokból, főleg Egyiptomból és Kis-Ázsiából tudták fedezni. Azok a nagyobb manufaktúrák pedig, amelyek állami kezelésben hadicikkeket és magánvállalkozásban szőnyeget, lámpát, edényeket stb. stb. készítettek, a rab-szolgák tömegmunkájára támaszkodtak és ve-

szedelmes konkurenciát jelentettek az azelőtt minden itáliai városban feltalálható kisiparnak (szabó, lábbelikészítő stb.). Különösen érzékeny csapást mért a saját munkájukból élő kézművesekre az az újonnan meghonosodott szokás, hogy egyes római kapitalisták rabszolgákat tanítottak mesterségre és azokat magánházakhoz, mint vándoriparosokat bérbeadták. A tönkrement kisiparos vagy elvándorolt Rómából, vagy követte a tönkrement kisparaszt példáját és cirkuszért és kenyérért bárhová szavazó kitarottja lett a különböző politikai társaságoknak és irányoknak.

A pún háborúk következtében kb. 300,000 itáliai katona és 400 község pusztult el, és a földműves lakosság soha többé nem tudott talpraállni. A hosszú ideig tartó, szülőföldtől messze zajló háború a legtöbb kis- és középbirtokot súlyos adósságba keverte, mert az otthon maradiaknak nem volt elegendő munkaereje és a pénzemberek csak magas kamat ellenében nyújtottak nekik kölcsönt. Sokak földjét, mire a háborúból visszatértek, az otthonmaradottak már el is adták városi pénzembereknek, akik azon csak kivételesen tartózkodtak és a falusi kisember sorsával semmit sem törődtek. Ezen felül az új birtokos a közönséges gabonatermelésnél is rabszolgaerőt alkalmazott, még az új gyümölcs-, szőlő-, olaj- és virágkertészethez szükséges szakmunkásait is idegenből hozatja. Mivel az ősi birtokot csak egy gyermek örökölheti, a kisgazda szaporodó családja az újonnan létesített latifundiumokon munkát nem talál, jóllehet Licinius Stolo egyik agrártörvénye kötelezi a latifundiumok urait, hogy munkásaik egy részét, a rabszolgamunka korlátozásával, szabad földművesekből fogadják. (Július

Caesar ezt az intézkedést szintén megújítja.) Egykorú írók panaszolják, hogy ahol azelőtt 150 parasztcsalád megélt, most egy, családos szabad ember 50 rabszolgával dolgozik.

Az *eladósodott és keresetnélküli kisbirtokosoknak* talán módjában lett volna Itália elpusztult területein és a provinciákon is a *ver sacrum* és az *ager publicus* ősi jogán elhelyezkedni, de ezeket a birtokokat pénz és hitel hiányában beinstruálni nem tudta, és életképességre amúgy sem számíthatott a Róma élelmezésével kapcsolatban kialakult nagyüzemrendszer miatt. Itália területén az ősi ellátási gazdaság rendszere megbukott. A bevándorlás folytán óriássá növekedett lakosságot (egyések szerint kétmillió), a Róma környékén fennmaradt kisbirtokok ellátni nem tudták és Róma urai kénytelenek voltak a provinciák gabonaadójára és az ebből foganatosított gabonakiosztásokra építeni a város élelmezését, hogy a minden felforgatásra kapható proletariátust lecsendesítsék. Az afrikai gabonaadó Caesar idejében 1.200,000 római véka (200,000 hl), amely az egyiptomi gabonaadóval együtt Róma szükségletének mintegy $\frac{1}{3}$ -át fedezte csak. A többit a latifundiumokon, olcsó rabszolgaerővel termelt és a patríciusok személyes jogán vámmentesen behozott gabonából fedezték. Bizonyos mértékig jogosult is volt a gabonaár szabályozása, mert egy város élelmezése sem bírja el azt a hullámzást, amire példa, hogy a szicíliai gabona vékájának ára pár év alatt kétszázszázról húszszázszázra emelkedett. Ez volt az oka annak, hogy a meghódított területek latifundiális rendszerén nem változtattak, jóllehet a nagy gabonafarmok útját állják a kisgazda családok kitele-

pedésének és a gabonatermelést Középitáliából a Po vidékére szorítják. Kisüzem csak úgy tudott Róma környékén fennmaradni, ha a gabonatermelést virág-, gyümölcs-, szőlő-, olajtermeléssel, méhészettel vagy baromfitenyéztéssel cserélte fel, habár ebben is alig tudott a nagy tőkebefektetéssel beinstruált üzemekkel versenyezni.

A jószándékú, Claudius-féle agrártörvény eltiltja a szenátorokat mindenféle üzérkedéstől és ezzel mesterségesen arra tereli őket, hogy a vagyonukat latifundiumok vásárlásába fektessék. Ezek nagy számban vásárolják a *rabszolgákat* is és azok munkaerejét az ültetvényeken, bányákban, mezőgazdasági iparban stb. embertelenül kizsákmányolják. A puritán Cato «instrumentum vocale-nak» (beszélő igavonónak) nevezi őket és az embertelen bánásmód Kr. e. 78-ban az államot is veszélyeztető felkeléshez vezet (Spartacus). Az egyes nagy pénzemberek birtokaik mellett ipari és bányászati tevékenységet is folytatnak, hogy a nagybirtok felszereléséhez szükséges eszközöket (eke, hordó, téglá, tetőcserép stb., stb.) háziilag állíthassák elő, de gyakran a gyapjút és kenderet is textilmanufaktúrákban dolgoztatják fel piaci értékesítés céljából. Ezek mellett súlyt helyeznek a bornak és olajnak tömegtermelésére, az öntözhető rétek és gyümölcsöskertek szintén nagy szerepet visznek a beruházásoknál. A nagybirtok olyan mértékben kommercializálódik, hogy a római előkelőknek minden jól berendezett házában külön könyvelői és pénztári szoba volt építve (tablinum), ahol sokszor kartelleket kötnek és gyakran egyeznek meg egyes áruk monopolárában.

A kétoldalról is fenyegetett kisbirtokos osz-

tály pusztulását, városba tömörülését bonifikációkkal, mocsarak lecsapolásával, agrárismeretek terjesztésével (Varro, Columella stb. művei) próbálja az állam megállítani, de ezeknek eredménye minimális. Ezért lép fenyegetően előtérbe az agrárreform kérdése, amelyet Spurius Cassiustól a két Gracchusig minden, Eóma katonai erejét féltő politikus hasztalan próbál megoldani. A *Gracchusok agrárreformja* lényegében eltérő a mai földbirtokreformtól, mert nem a magántulajdon kisajátításán, hanem az ager publicus jogtalan használatának részbeni kiküszöbölésén épült fel és azt célozta, hogy senki abból örökbárletben 500, illetőleg 1000 holdnál többet ne birtokolhas- / sonés az így felszabadult földeken 7—30 holdas új kisüzemet kívántak létesíteni. Tiberius Gracchus, mint kiváló közgazda a hitelkérdés rendezésére is gondolt, amit III. Atalus pergamoni királynak Eóma népére hagyott kincseiből akart megoldani.

A világváros élelmezésének fokozódó nehézsége és a provinciális gazdálkodás tarthatatlansága veti fel a régi alkotmány reformálásának problémáját is. A *Július Caesar-féle* alkotmány-, reform még a régi köztársaság szellemében és jogában gyökerezik, amikor a hadseregre támaszkodó imperátor kezében egyesíti a legfontosabb tisztségeket és feladatává teszi elsősorban az államháztartás rendbehozatalát, állandó katonaság szervezését, a provinciális gazdálkodás visszaéléseinek kiküszöbölését. Caesar Rómának egy új, kiváló termőföld provinciát szerez, ennek gazdasági erejével katonáinak alkalmazását élethivatássá teszi és azokra támaszkodva, a szenátussal szemben önmagának biztosítja a hadsereg és

államkincstár feletti rendelkezést, valamint a kezdeményezést a törvényalkotásban. Így jogot nyer a provinciális közigazgatás reformálására és arra, hogy az adókezelést, hadseregellátást, építkezéseket stb. saját számlára, általa kinevezett hivatalnokokkal végeztesse. Úgy a fővárosi, mint a provinciális katonaság toborzásának és ellátásának gondja reá hárul, ezért viszont a provinciák gazdasági erejét saját belátása szerint veheti igénybe. Az államkincstár feletti rendelkezés módot ad arra, hogy Rómában is rendet teremtsen. Megszabja a gabonasegélyt élvezők maximumát és kb. 80,000 proletárt telepít ki onnan a tartományokba. Gondoskodik, hogy a provinciákból a gabonát rendszeresen szállítsák, az élelmiszerárakat stabilizálja, a közfürdők számára Afrikából hárommillió font olajat hozat és ezt köztisztálkodás céljaira adományozza. Egyidejűleg Róma utcáit igyekeznek rendbehozatni, nagyarányú városrendezést és építkezéseket foganatosít. Az új vízvezetéken kívül Ostia kikötőjét is kiépítteti. De minden intézkedésen felül áll a közbiztonság helyreállítása. Felosztatja a politikai klubokat és minden mozgalmat — kivéve a kereskedelmi és vallásos egyesületeket, — az újonnan szervezett rendőrség felügyelete alá helyez. Tervbevette a Tiberis szabályozását, a pontini mocsarak kiszáritását, a corinthusi földszoros átvágását stb. stb., amelyeket korai halála miatt nem tudott megvalósítani és amelyeknek ismertetése messze vezetne. De a birodalom geográfiai és statisztikai felvételei is azt bizonyítják, hogy nemcsak kiváló hadvezér és államférfi, de elsőrangú közigazda is volt.

Erőszakos halála után fogadott fia, *Octavianus*

Augustus folytatja a császárság kiépítését, aki tehetségben messze Caesar mögött marad. Mint kiváló diplomata igyekszik az új irányzat és a szenátus közötti ellentéteket kiegyenlíteni, jól-lehet tudja, hogy a köztársasági alkotmánnyal a birodalom birtokállománya meg nem tartható. Egyelőre mégis a pacifikált provinciákat a szenátus igazgatása alatt hagyja és ezek továbbra is a magánvállalkozás területei maradnak. A háború veszélyétől érintett provinciák közigazgatását, katonai védelmét, gazdasági kihasználását azonban magának biztosítja éppen úgy, mint az aranypénz verésének jogát. Az állampénztárt (aerarium) és a császári pénztárt (Fiscus) szorosán elválasztja; miután utóbbi az ő magán és közéleti takarékosága folytán aktív, a mindig deficités állampénztárnak négymilliárd szesztercius segélyt ad. A császári pénztár állandóan 250—300,000 zsoldost fizet, akik közül mintegy 10,000 Kóma közelében állomásozik (pretoriánusok), a többi pedig különféle provinciákban, megerősített táborokban a határvédelmet látja el. *Augustus* a Duna-és Rajnamenti természeti határokat hatalmas sáncokkal (limes) erősíti meg és a germán törzsek békésebb nemzetségeit a birodalmon belül le is telepíti. A nagy hajóhad számára Misenumnál és Ravennánál jól felszerelt kikötőket létesít és a Rómában elkezdett városrendezést saját költségén továbbfolytatja. Templomokat, kaszárnyákat, színházakat, újabb vízvezetéket építtet és a tudományt és művészetet Egyiptomból hozott könyvekkel és műtárgyakkal gyarapítja.

Korszakalkotó reformjait Egyiptomnak, mint koronatartománynak, merkantilista irányban át-

szervezett gazdaságával támasztja alá. Egyiptom, mint a vazallus Ptolomeusok államgazdasága is, Róma gabonaellátásának legfontosabb tényezője volt. Aki az egyiptomi gabona felett rendelkezett, az Rómában döntő politikai tényező. Az actiumi csata után Augustus Egyiptom faraója lesz és területét családjának magándomíniumává teszi, ahová engedélye nélkül a római szenátoroknak még a beutazás is tilos. Az utolsó Ptolomeusok alatt lehanyagolt gazdasági életet és vele együtt a császári ház jövedelmeit, a katonai és polgári hatalom igazi aranyfedezetét tervszerű gazdálkodással megsokszorozza. A Nílus csatornái az általa elrendelt tisztítás, zárógátak és tárolók létesítése előtt, szolgáltatási képességükben annyira hanyatlanak, hogy kitűnő terméshez 14 rőfnyi vízállás volt szükséges és 8 rőfnél már éhínség pusztított. Az Augustus által megjavított vízgazdálkodás 12 rőfnél már kitűnő és még 8 rőfnél is közepes termést adott. Kolóniákat Augustus Egyiptomban nem létesít ugyan, de sok kiváló gazdát, technikust, iparost és kereskedőt telepít be, akiknek útmutatása következtében a szabad földművesek feles bérleteinek és az iparűzésnek eredményei szintén megsokszorozódnak. Bár az állami monopóliumok és más jövedelmek bérbevételét megszünteti, Egyiptom kereskedelme tág teret nyújt a reális vállalkozás számára főleg gabonában, luxusépítéskövekben (gránit, alabástrom stb.), továbbá India és Arábia felől a tömjén, ébenfa, drágakő és különféle szőrmékben.

Augustus korát a belső béke, személyi és jogbiztonság, a kultúra és gazdasági élet hatalmas fellendülése következtében joggal nevezik aranykornak. Utódai sohasem tudták ezt a magasságot

elérni, jóllehet a birodalom határai tovább terjedtek és Traján alatt a világbirodalom területe már 6½ millió négyzetkilométer, a provinciák száma 45 és a lakosság száma kb. 90—100 millió. A kiépített útvonalak hossza 76,000 km. Igaz, hogy «minden út Rómába vezet», de Róma már nem ura, csak székhelye a birodalomnak.

A *császárság* nem bizonyult annak a konzeráló erőnek, mint Caesar vagy Augustus alatt. A császári trónért folytatott küzdelmek, egyes császárok kegyetlenkedései, vagyonekborzások, a különféle forrongások éppen a birodalom közép-pontjában zavarják meg a gazdasági élet fejlődését és veszélyeztetik a vagyonbiztonságot. A keleti despotizmus, — amely Tiberius óta a legtöbb császár uralkodására hatással van, — mindent az uralkodó személyére épít, de Keleten ennek abszolút tekintélye volt a hívő nép előtt, amely a nemzeti istenség leszármazottját hitte fejedelmében. A római császárok minden tradíció nélkül teszik magukat istenné egy olyan nép előtt, amely senkiben és semmiben nem hisz már, fantasztikus rítusokat és babonákat recipiál és ezenfelül jól ismeri az isteni jogokat és abszolút tiszteletadást követelő császár származását, pályafutását, intrikáit, véres tetteit, uralomrajutásának kétes eszközeit, hiszen a szeme előtt játszódott le a meggyilkolt előd hasonló pályafutása.

A császárság utolsó idejében a provinciákban állomásozó, nem teljesen romanizált törzsekből származó katonaság dönt a császár személyéről és trónjáról. Ennek megfelelően a katonacsászárok barbárokból álló lovaskísérettel veszik magukat körül, székhelyüket Rómától távol helyezik és úgy a katonai, mint a civil tisztségeket udvar-

tartásukhoz szegődött provinciális egyénekkal, sokszor volt rabszolgákkal töltik be. A katonai és polgári közigazgatás székhelyeinek megválasztásánál, az út- és más középítkezéseknél a forgalmat irányító vámoknál és kedvezményeknél a provinciák érdeke dönt és így a császárság hanyatló korszakában a provinciák már túlfelődtek Rómán és a tősgyökeres itáliai népesség Galliába, Hispániába, Afrika északi peremére húzódott. A depopuláció ellen hiába próbálkoznak családvédelemmel és kivándorlási tilalmakkal küzdeni. Itália tönkrement mezőgazdaságát is hiába próbálják erőszakos szabályokkal helyreállítani (pl. a Probus császár által elrendelt szőlőkivágási rendelet), mert a veteránok sem akarnak már a kizsarolt területeken földmiveléssel foglalkozni.

A császárokat ez a visszafejlődés katonai és adóügyi szempontból súlyosan érinti. Az itáliai forgalomból eredő bevételek csökkenését a Caracalla által a birodalom minden lakójára kiterjesztett polgárjoggal együttjáró közteherviselés sem képes ellensúlyozni. Kénytelenek tehát a *provinciális gazdálkodás* racionalizálásával segíteni a bajokon. A császár, mint a római birodalom megismerélyesítője, az ősi foglalási jogot a maga számára veszi igénybe és elsősorban Galliában és Hispániában, de más provinciákban is, a természeti kincseket, földeket, bányákat, iparüzemeket saját kezelésébe veszi és castrumok, utak, postaállomások építésével és gyorskocsi-intézmény meghonosításával tervgazdaságba foglalja. Legmaradandóbbak voltak a telepítések ezekben a tartományokban, ezeket a császárok város- és falurendszerben eszközölték. Az igénylőknek in-

gyen telket vagy olcsó földet adtak, hogy a túlnépes Itália élelmezési gondjain segítsenek, és hogy a benszülöttek esetleges lázadásait féken tartsák, valamint a latinizálás folyamatát elősegítsék. Az előkelő rómaiak főleg e két tartományba, a közrendűek inkább Afrikába telepednek ki. Eltekintve a nagybirtokosok latifundiumaitól, akiknek udvarházai itáliai kényelemmel, de védőfalakkal vannak ellátva, a római legszívesebben városba telepedett, mert itt római vagy itáliai polgárjoggal rendelkezett, autonómiájával, szenátusával, társas tisztségeivel Eómát utánozta. A nagybirtokosok a szabad földműveiseik és rabszolgáik fölött az adóbehajtáson kívül immunitásos közigazgatást, büntető és magánjogi bíraskodást is gyakorolnak.

A legtöbb római tábor várossá fejlődik, mert a veteránok húszévi légióbeli, vagy huszonöt évi segédcsapati (auxiliárius) szolgálat után polgárjogot és ezzel kapcsolatban vagy telket, vagy végkielégítést kapnak. A táborok mellett alakult canabákba — iparos és kereskedő elővárosokba — is szívesen vándorolnak ki és telepednek le római kereskedők, iparosok, a katonák rokonai, mert könnyebb ott az existencia alapítása, mint Eómában vagy Itáliában. A tisztviselők és volt tisztek a városok szebb pontjain minden kényelemmel felszerelt villanagyedeket létesítenek. A provinciák városainak jogállása nem egyforma. A coloniák, mint katonai alapítások, a hadivédelmei maguk látják el és ennek fejében önkormányzatot, föld- és fej adómentességet nyernek. A municipiumok — eredetileg a benszülöttek vagy barbárok alapításai, — a császároktól hűségükért polgárjogot kapnak, de adómentességet nem.

Lakói, a nagyszámmal telepedett veteránok, kereskedők, iparosok szívesen összeházasodnak az előkelőbb bennszülött családokkal. Mindkét város-típus adókerületi tanácsok közreműködésével látja el a környező falvak közigazgatását. Erre a császári helytartó (legátus) ügyel fel, akinek külön császári hivatalnokok segédkeznek.

A provinciális földművelés részint a föld termékenysége, részint a császári domíniumok mintagazdálkodása folytán hamar túlszárnyalja Kómát. A császár földjeinek és bányáinak egy részét bérbeadja, más részét katonákkal művelteti. Ezek a domíniumok az intenzív gazdálkodás mintaképei. A rajtuk dolgozó katona, akiből később telkesgazda lesz, nemcsak a háromnyomású gazdálkodást, a vasekét, a kocsit stb. ismeri meg, hanem elsajátítja a magasabbfokú állattenyésztés szabályait (főleg a lótenyésztést), megtanulja a szőlőkultúrát és gyümölcsstermelést. Saját élelmezésük javítására is, a katonák a bennszülöttek köles- és árpatermelése helyett búzatermelést honosítanak meg, finom szőlő- és gyümölcsfajtákat telepítenek, halastavakat létesítenek. A szükséges területet leginkább erdőirtással vagy mocsár-lecsapolással szerzik meg. Hadiérdekből bányákat tárnak fel, nagyarányú hadiipart létesítenek, gépeket, eszközöket állítanak elő, erődítéseket, kaszárnyákat, utakat, hidakat, vízvezetéket stb. építenek. A császárság provinciális tervgazdaságának leghatalmasabb tényezője a katonaság, így honosítják meg a katonai táborok Eóma iparcikkeinek pótlására Galliában és Hispániában a provinciális ipart, különösen a bányavidékeken, amelyekre a hadiipar nyersanyagának, a sóellátásnak és pénzverésnek szempontjából a

császár különös súlyt helyez. A provinciákra telepedetteknek a szükséges iparcikkeket eleinte római kereskedők szállítják a kitűnően épített hadiutakon, posta- és gyorskocsi-intézmény segítségével, de később a Rómából kitelepedett iparosok, főleg a nyersanyag lelőhelyein-olyan ipart teremtenek, ami egyes cikkekben az itáliai iparral felveszi a versenyt. Az ércedényeken, eszközökön, a terra sigillátákon kívül a textilipar, a fa- és bőripar, mezőgazdasági ipar (olaj, szesz, sör), borostyánkő, elefántcsont, alabástrom és más ékszeripar is hatalmas fejlődést mutat és a limeseken túl élő barbároknál keresett cseretárgy lesz a provinciák iparcikke. A barbárok nemcsak speciális háziipari cikkeket, hanem gabonát és állatokat is szívesen cserélnek, és ez ellen a császár a római kereskedelmet nem tudja megvédeni, mert részben érdeke is a birodalomnak, hogy minél több gabona, nemesfém, só jöjjön be., másrészt a behozatali vám a kincstár jövedelmeit szaporítja. (A vám az áru értékének $\frac{1}{4}$ -e) Vámkezelési határokat szerveznek, de ennek ellenére nagyarányú csempészet fejlődik ki. A császárság vége felé már a provinciális kereskedelem is túlnő határain és Rómában a gallorómán kereskedők a bennszülöttek rovására hatalmas forgalmat bonyolítanak le.

A világtörténelem legnagyobb eseményének: *Róma bukásának oksorozata* sokat vitatott kérdés. A régebbi írók e világtörténelmi fordulat okát a népvándorlásban, Róma katonai hanyatlásában és a latifundiumképződés folytán beállott elnéptelenedésben keresik. A szocialista írók, — akikhez ebben a vonatkozásban Brentano is csatlakozott, — a római kapitalizmus sajátosságát, főleg

a rabszolgamunkát teszik ezért felelőssé. De mind-ezen okok együtttható ereje mellett a hanyatlás igazi megindítója, az állami közigazgatás apparátusa: a katonaság és a túltengő bürokrácia, amely a császárságnak a virágzás korában a legnagyobb sikereket biztosította. A bürokrácia és hadsereg öncéllá lesz és az egész birodalom átalakul egy nagy, centralizált katonai táborrá, amelyben minden gazdasági tevékenység a katonai és közigazgatási gépezetet szolgálja. (III. század.) A hadsereg békelétszáma négyszázezer fő és a folyton változó uralkodók, hogy hatalmukat úgyahogy biztosíthassák, kénytelenek a katonaság kegyét folytonos fizetésemeléssel, rendkívüli jutalmakkal megszerezni. Ezzel együttjár a közszolgáltatások felemelése. Ebben az időben Spanyolország ezüstbányái is kimerülnek, a hódító háborúk megszűnnék, sőt nemcsak a luxuscikkekért, de gyakran a békességért is arannyal kell fizetni Keletnek. A császárok a pénzrosszabbításhoz folyamodnak és ez az infláció megingatja a római valutába vetett bizalmat és az arany- és ezüstpénzt eltünteti a forgalomból. A védekező harcok fokozott élelmiszerszállításokat igényelnek, sőt a békés provinciák ipari és városi fejlődése is felémészi a belső agrártermelést. Itália kerti gazdálkodása és rabszolgamunkára épített latifundiális gazdálkodása csődöt mond. A rabszolgabehozatal minimumra csökken, az eddig olcsó termelési eszköz ritka és drága lesz. A latifundiális gazdálkodás forradalmi jellegű reformra kényszerül, a colonatus intézményére tér át, a rabszolga az apró darabokra hasított latifundiumokból telket kap, ellátják üzemi eszközökkel és ezzel a termelést újból olyan háztartási gazdaságokba

terelik, mint a köztársaság idejében a kisparaszt oikos gazdasága, csak már a föld ki van zsarolva és az új telepesből hiányzik a római kigazda iparkodása és felelősségérzete. A fölösleget a kolonus is köteles a latifundium urának beszolgáltatni, de ez a fölösleg összesítve is, a birodalom számára nem jelent számbavehető tételt, jóllehet a lakosság ebben az időben 70—100 milliőről fokozatosan ötvenre csökkent. A mezőgazdaság hanyatlásával az ipari termelés és a kereskedelmi forgalom is összezsugorodik. A birodalom katasztrofális gazdasági helyzetét *Diocletian* ismeri fel és próbálja orvosolni. Kiváló katona ugyan, de sokkal kisebb képességű államférfi és ezért reformjai csak a pillanatnyi szükségnek felelnek meg. Valutareformja orvosolja a legégetőbb bajt. A külföld számára teljes értékű pénzről gondoskodik, de a belforgalmat kisebb értékű váltópénzzel vagy árucserével bonyolítja le. Az élelmiszerek árának maximálása már kevesebb eredménnyel járt, mert az áru eltűnt a forgalomból. Katonai reformjai közül a légiók szaporítása (főleg a hadmentességi adó segítségével), és az egyes légiók legénységi állományának leszállítása annyiban üdvös, hogy a császár a folytonos lázongásokat a ragaszkodó barbár főtisztek által könnyebben megelőzheti. A decentralizációt a polgári közigazgatásban is keresztülviszi, amikor a birodalmat két fő és két segédczászárságra osztja. Ez az intézkedése pillanatnyilag igen megfelelt a szükségnek, de végeredményben a birodalom szétbomlását indította meg. A császár teljesen mellőzte Eómát és a szenátust, székhelyét Nikomédiába helyezi át. Az állampénztárt a császári kincstárba olvasztva, a perzsák uralmi rend-

szerét honosítja meg. Az istencsászár totális állammával szemben Róma és annak tradíciói csekély ellenállást fejtenek ki. Maga a szabad vállalkozás is csak passzív ellenállást tanúsít a forgalmi gazdaság lecsökkentésével és árurejtegetéssel. Igazi ellenfele: a kereszténység, amely a birodalom szociális, de államéletében is mind nagyobb szerephez jut. Diokletían ezt gyorsan felismeri, a keresztény templomokat bezárátja, a keresztény katonákat és tisztviselőket elbocsátja, sőt valami 2000-et közülök kivégeztet. De a keleti despotizmus erőszakával szemben kereszténység változatlan kitartással hirdeti az egyénnek Isten által adott, szabad akaraton nyugvó jogait, a felebaráti szeretetet, a szolidaritást, a fizikai munka megbecsülését, ellentétben az ókori, de különösen a keleti életfelfogással, mely szerint szabad emberhez csak az idegen, főleg rabszolgamunkára alapított egzisztencia illik. A keresztény munkaideál nem az államtól nyerhető zsold vagy járadék, nem is a nyereszkezésre irányuló termelés, hanem a saját munkára alapozott, szerény egzisztencia. Ezt a felfogást gyorsan recipiálják az oikos rendszerében termelő barbárok, beviszik a katonaság ipari segédcsapataiba, s ezek révén bekerül a többi katonák tudatába és az adózási szempontból alakított ipari kényszerkollégiumokba is. A felszabadított házi és mezei rabszolgák hiányzó politikai jogukat Isten országában keresik. Ez a fanatikus hit átragad a közjogi szerepléstől visszaszorított urakra is, föl egészen a császári udvartartásig. Ez a fizikai hatalom nélküli lelki hatás Diokletían egész rendszerét megbuktatja. *Nagy Konstantin* a 812-ben lezajlott polgárháborúban már a keresztények segítségével győz.

Birodalmának új fővárosában, — a négy év alatt felépített és az egész birodalomból összeterelt lakosú — Bizáncban, keresztény szenátust és hivatalnoki kart szervez és a decentralizált közigazgatás alapjává a keresztény egyházközséget választja. Utóda, Julián hasztalan akarja a pogány kultúrát régi fényében visszaállítani.

A birodalom sorsát székhelyének keletre való helyezése pecsételi meg. Az államélet fejlődése a császárság második felében nem az örök városhoz, hanem a mindenkori és többnyire provinciális eredetű császár lakóhelyéhez és udvartartásához kötötte a centralizált államgazdaság erőforrásait. Eladni csak ott lehet, ahol pénz és vásárlóerő van, ez pedig kizárólag a császár szókéhelye. Rómából a császárváltozások véres zavarai miatt már régebben megindult a patrícius családok kivándorlása a provinciákra. A központi hatalomért folyó tülekedésben nem vesznek részt, a császári hatalom sem bolygatja őket. Az iparosok és kereskedők, akik belőlük éltek, utánuk költöznek, kivéve azokat, akik az udvar számára dolgoztak. Így helyeződik át a történelem középpontja Keletre és Nyugatra, Bizáncba és a Baj na centruma felé. Ezzel a változással a latin nép sorsa is betelt. Itália területe elszegényedik. A latinizált provinciákban, elsősorban Galliában, a római közigazgatás, gazdasági berendezkedés stb. maradványai harcolnak a germán nép primitívebb kultúrájával, törzsi jogrendszerével és gazdasági rendjével. Keleten új életre kel a görög kultúra, mely a szabadosok és házi rabszolgák révén a római császárság utolsó idejében az államélet minden vonatkozásában előtérbe nyomult.

Róma demokratikus állami és gazdasági rendje

a hanyatlás korszakában a keleti despotizmus rendszerébe torkolt, hogy legalább névleg megmentse a birodalom hatalmát és tekintélyét. Ez Keleten, a hellén kultúra recepciójával, folyton kibővülő területen ezer évig sikerült. A nyugati részeket azonban még két századon át sem tudta tartani. Romulus Augustulust 476-ban detronizálta és a birodalom nyugati része, népfajok és földrajzi adottságok szerint, alkotóelemeire, illetőleg újabb államocskákra bomlik.

NEGYEDIK FEDEZET.

Középkor. I.

Történelmi áttekintés. Az államalakulások és hatalmi változások hatása a gazdasági életre. Bizánci kapitalizmus. A mohamedánok gazdasági rendje. Nagy Károly. Az egyház szerepe a gazdasági élet irányításában. A germán törzsi és nemzeti szervezettek agráralkotmánya. A feudális állam. Beneficium, Prekária. Szent Gergely birtokrendtartása. Települések. Földesúri- és jobbágygazdálkodás. Udvarjog. Az udvarházak ipara és kereskedelme.

A középkor gazdaságtörténete az ókor csúcsteljesítményének, a római birodalomnak szótmorzsolódásával veszi kezdetét. A római császárok uralmuk súlypontját a Tiberis mellől a Bosporus partjára helyezik át, ahol a Fekete-tenger partvidékének és Egyiptomnak gabonája, utóbbinak és Kisázsianak ipara továbbra is fenntartja a római birodalmat, ha az csak névleg élt is, mert összes berendezkedéseiben, állami és gazdasági rendjében a keleti despotizmus, kultúrájában és nyelvében pedig a hellenizmus uralma alá került.

A *keletrómai császár* keresztény volt ugyan, de ez a kereszténység szerkezetileg a pogány

római császárok pontifex maximusi hivatalát példázza. Az államegyház bármilyen hatalmat képvisel Bizáncban, uralma teljében sem tudta soha azt a szervező, sőt államalakító erőt kifejteni, mint a nyugati egyház.

A görög császárok eleinte a birodalom egységét minden katonai és diplomáciai erejük megfeszítésével akarják fenntartani, de a fejlődés iránya más lesz Nyugaton. Amint a primitív földművelő népek nomád fajrokonait szintén gabonatermesztésre és racionalizált állattenyésztésre szorítják, és amint a ravennai exarchátus alól a nyugati egyház emancipálja magát, Bizánc vezető szerepe ott végetér. A keleti császár kénytelen elismerni nyugati aspirációinak tarthatatlanságát, és a Nagy Károly által alapított római császárság teljes függetlenségét. De ebben a birodalomban sem a római, sem a bizánci gazdasági centralizáció nem található fel. Minden ország, sőt minden törzs a vidék adottságai szerint fejlődik. A császárság és pápaság igyekszik ugyan magasabb egységbe foglalni a különböző gazdasági területeket, de ez éppen olyan kevésbé hatályos, mint afenak idején Spárta vagy Athén hegemoniája. Ennek a sokféleségnek az az oka, hogy e területek egy részén a római gazdasági kultúra az összeomlás után is tovább él, más részeken a német császárság védelme alatt új életre kel, míg egyes vidékek csak évszázados fejlődés után képesek a primitív földművelésből kibontakozni és a városi fejlődés útjára térni. Az új államalakulások, a pápa és császárság harcai az investitúráért, más szóval az egyesített hatalomért, szintén a gazdasági partikularizmust erősítik.

A *mohamedánizmus* előtörése, illetve ennek visszahatása, a keresztes háborúk (1095—1270) teremtik meg Nyugat legelső egységes hatalmi fellépését és gazdasági mozgalmát. De maradandó szervezetet, vagy egységes gazdasági területet ez sem tud kitermelni, mert Bizánc — mely hivatva lenne élére állni — inkább passzive, sőt ellenségesen viselkedik. A római impérium maradványaira halálos csapást mér az arab, majd az ozmán teokratikus államhatalom, melynek gazdasági rendje minden decentralizációja mellett, emlékeztet az ókori despotikus államok gazdasági berendezkedésére.

A keletrómai császárok előbb a birodalom régi területén igyekeznek Róma tradícióit helyreállítani. Jelszavuk: «Egy állam, egy egyház, egy jog», és erre építik fel despotikus hadigazdálkodásuk alapját. A bevételek a központi állampénztárba folynak be, ahonnan a szétválasztott hatáskörű minisztériumok hivatalnokai és egy kb. 120—150,000 főnyi zsoldos hadsereg kapja fizetését. Justinian a birodalom hétmillió solidust kitevő jövedelméből ötmilliót a hadseregre, egymilliót a közigazgatásra, $\frac{3}{4}$ milliót az udvartartásra és 34 milliót a barbár népek megvesztegetésére fordít, de jelentékeny hadikincset is tartalékolnak a bevételekből. Az államkincstár legnagyobb tőkeállománya a VI. században 320,000 font arany és 300,000 font ezüst. Az akkori viszonyok között a közszolgáltatás nem terhelte túlságosan a gazdasági életet, amelynek agrárrészét a császárok okos előrelátással fejlesztik (agrárjog, vámvédelem, hegyvidéken okszerű állattenyésztés stb.), jóllehet akkor még Itália legtermékenyebb részei felett — Po-síkság, Lom-

bardia, Szicilia — rendelkeznek, nem is említve az egyiptomi és Fekete-tengermelléki élelmi-szereket.

A *bizánci gazdálkodás* eleinte virágzott, mert Kóma luxusipara, kereskedelme, fejlett hitellete követte a császár új székhelyét, de romlik a helyzet az arabok, bolgárok, avarok és újperzsák támadásai következtében. Ezeket betetőzik a belső forrongások, a császári udvar túlzott luxusa, amelyek következtében a keletrómai birodalom kénytelen a XI. sz.-tól kezdve a naturális gazdálkodásra áttérni és ezzel megkísérelni a pénzügyi egyensúly visszaállítását. A fej- és jövedelmi adókat nyersanyagszolgáltatásra változtatják, a kézműiparosokat kényszertársulatokba szervezik, a földmívest és kézművest lakóhelyéhez kötik, hogy ezekkel az intézkedésekkel biztosítani tudják a katonaság és hivatalnoki kar ellátását. Még jobban csökkenti az államkincstár vagyonát az újperzsák betörései ellen létesített határőrvidék. Mintegy 120—130,000 vitézi telket jelent az államkincstárnak, viszont ezen a vidéken mentesült a kincstár a zsoldos hadsereg ellátása alól. Később az egyes hadvezéreknek és hadseregszállítóknak is birtokot adnak, akik rossz termés idején hozzávásárolják nagybirtokaikhoz a határőrök telkeit és ezzel Bizáncban is kialakul a feudalizmus.

Az adók és közszolgáltatások állandó növekedése az önálló termelők vagyonát támadja meg és elvonja tőlük a tőkét, ezért a magánvállalkozás előbb-utóbb lehetetlenné válik. Az állam, mint legnagyobb tőkés saját számlájára végezteti a mezőgazdasági meliorációkat és a császári udvar alapítja igen csekély kivétellel a jövedel-

mező nagyipari vállalatokat. Korinthusban, Thebában selyem, Patrasban gyapjúszövő manufaktúrák létesülnek. A bíbor, hímzett szövetek, fémipar, arany és ezüst ékszerek, üveggyártás, elefántcsontfaragás stb. állami műhelyekben koncentrálódnak. Sőt a verseny kizárására el is tiltják a magánosokat egyes dolgok előállításától, megvonják az iparúzés általános szabadságát; az ipari tanulást, műhelyek és elárusítóhelyek létesítését gazdasági hatóságok engedélyéhez kötik. Ezek határozzák meg az iparcikkek és élelmiszerek árát is.

Még erősebben korlátozott a kereskedelem. A közvetítő kereskedelem tilos, a külkereskedelem állami monopólium, az idegen kereskedő Bizáncban rendőri felügyelet alatt áll. Három hónapnál tovább még tartománybeli görög állampolgár sem tartózkodhat a fővárosban és bizonyos áruk (drágakő, ékszer, díszruha, fegyver, nemes fém stb.) kivitele vagy egészen tilos, vagy engedélyhez van kötve. A külkereskedelmi monopóliumok és az államosított ipar az idegen hatalmakat bizonyos privilégiumok kicsikarására csábította. Különösen kihasználják azt az időt, amikor a császári flotta már nem tudja a tengeri kereskedelmet megvédeni és a bizánci állam kénytelen hajdani szuverénjének: Velencének hajóhadát igénybe venni.

Még súlyosabb helyzetbe jut a keletrómai császárság, amikor az arabok tengerentúli birtokait elfoglalják. Ettől kezdve a kereskedelmi monopóliumért versengő Génua és Velence intrikáinak válik szenvedő alanyává. Ezen már a kereszties hadjáratok sem változtatnak, sőt 1204-ben Velence magát Bizáncot is elfoglalja. Temp-

lomait, palotáit kirabolja és megalapítja a latin császárságot. Birtokába veszi a görög birodalom tekintélyesebb Adriai partvidékeit, az Egei tenger szigeteit és Krétát. A többi részeket felosztja a kereszties lovagok között és a keletrómai császárság már csak a Fekete-tenger partvidékére és Epirusra zsugorodik.

A mohamedánoktól is szorongatott császár akkor gondol a nyugati kereszténységgel való egyesülésre, amikor már az egyházban is kitört viszályok, az avignoni fogság, ellenpápák zavarják a keresztény egységet, aminek következtében az ozmánok 1254-ben Európa területén, Gallipoli-ban könnyen megvethetik lábukat. I. Murád Drinápolyban üti fel székhelyét, fia: Bajaset, a régi Görögországot egészen a Peloponnesosig elfoglalja. II. Murád Konstantinápolyt veszi be, ahol az utolsó császár, XI. Constantin, 3000 nyugati és 6000 görög harcosa élén 1453-ban hősi halált hal és ezzel az ókor leghatalmasabb birodalmának végső maradványai is elvesztek.

Az arabok mindenkor ismertek voltak harci bátorságukról és mint karavánvezetők, kereskedelmi tehetségeikről. A zsidókkal, egyiptomiakkal, de más ókori népekkel is állandó cserekereskedést folytatnak és ezeknek vezető rétegei közé beszivárogva, befolyást gyakorolnak azok kormányzati és kereskedelmi politikájára, sőt nyelvére és faj keveredésére is. Ezt a népet Kr. u. 622-ben Mohamed, az álmodozó lelkű kereskedő, vallási alapon katonai hatalommá szervezi. Az arabok gyors egymásutánban törnek elő hódítósaikkal és hatalmukat keletre Indiáig, nyugatra Spanyolország északi részéig terjesztik, sőt egy időre Sziciliát is birtokukba veszik. A görög

császárság Kelet ezen újabb rohamát csak tengerentúli tartományainak fokozatos feláldozásával tudja kivédeni és ha Martell Károly a Tours melletti csatában hódításaiknak útját nem állja (732-ben) és Nagy Károly nem szervezi meg ellenük a határőrvidéket, Nyugateurópa államrendje aligha szilárdulhatott volna meg és gazdasági fejlődése is más irányt vett volna. A nyugati kereszténység érezte ezt az állandó nyomást és a vallásos buzgalmon kívül ez hozza létre a kereszties háborúkat, a spanyol nép harcait a mórok ellen, a dunamenti népek — főleg magyarok — küzdelmeit a törökök ellen, akik az arabok és perzsák visszaszorítása után a mohamedanizmus zászlóvivői lesznek.

A mohamedánok gazdasági rendje, úgy mint vallási parancsaik, több rendszer összefoglalásából ered. A mekkai zarándoklat egy nagyszabású nomád csereforgalom alkalmá és találkozó helye. A görög és más idegen kereskedők számára kikötőket építenek, kereskedelmi telepeket létesítenek, utakat építenek, karavánszerályokat szerveznek, a belső vámokat eltörlik és egyes cikkeket kivéve (fűszer, gyógyszer, drágakő, selyem), a magánvállalkozásnak szabad teret biztosítanak. A bizánci kötött rendszert Kis-Ázsiából kiszorítják. Erős lendületet vesz az ipar is, különösen, amikor a vezetés a perzsák kezébe megy át. Kis-Ázsia többezeröves kultúrája éled újra Jlarun al Easid alatt. Damaskus, Alexandria, Antiochia stb. hatalmas ipari központokká fejlődnek, melyeknek exportcikkei Nyugaton is keresettek. A fejlődést nagymértékben elősegíti az arabok kiváló recipiálóképessége. Az ókor összes kultúrnépeinek, de Indiának is, találmányait gyorsan

átveszik és továbbfejlesztik. Alexandriában új életre keltik a klasszikus tudományokat. Spanyolországban a természetrajz, földrajz, asztronómia, matematika, kémia, orvostudomány- és építészet mutat nagy haladást. Az arab számok és a tizedes számrendszer bevezetése (eredetileg Indiából származik), a kereskedelmi könyvelésben jut nagy fontossághoz. Gyakorlati találmányaik: a szilárd kormányrúd, iránytű, nádcukor, gyapot és alkoholkészítés. A vámokra vonatkozó kifejezéseik közül: tabella, tarifa, tara stb. ma is használatosak. Különösen fejlett a bagdadi és cordovai kalifátus kereskedelme és ipara. A damaskusi acél, toledói penge, kordovai bőr, arab illatszerek stb. világhírűek. Öntözőcsatornákat építenek, meghonosítják a cukornád, gyapot- és rizstermelést. Cordovának fénykorában 200,000 lakosa van, utcái kövezettek és éjjel világítottak. A kalifák palotái üvegablakokkal és díszkertekkel vannak ellátva, szőnyegekkel és drága bútorokkal berendezve.

A gazdasági élet szabadságát — főleg a török hegemonia alatt — a tengeri kereskedelem erős korlátozása váltja fel, de a földművelő keresztény népeket már az első időktől fogva egészen más rendelkezések alá vonják. A legyőzött keresztényektől fej- és földadót szednek az arab katonák életjáradékára, a katonai vezetők pedig egész falvakat kapnak életfogytiglani haszonélvezetre. Mivel a meghódított területek nagyrésze agrárlakosságú, a gazdasági rendszer alapkarakterét ez a hódító despotizmus adja meg. Az emberrablás (katonaság és háremek számára) és a rabszolga-kereskedés elfajulásai még ellenszenvesebbé teszik ezt a despotikus rendszert Nyugat államai előtt.

Bármilyen változást mutat időben és térben Bizánc és a mohamedánizmus uralma, határait mégis könnyebben lehet megjelölni, mint azt a területet, amelyet Nyugat-Európában a középkori gazdasági rendszerbe tartozónak kell besorozni. *A középkor első, úgynevezett agrárjelében* ehhez a területhez tartozik a római birodalom mindazon maradványa, amely nem áll a keletrómai császár uralma alatt és amelynek népei a nomád pásztor-kodással egészben vagy részben felhagytak. Ez a terület a mohamedánok előretörése folytán csökken, de észak felé a hittérítés és az ekés kultúra kibővíti határait. A középkor legnagyobb gazdasági eredménye, hogy az ókor Földközi-tengeri kultúráját Skandinávia területére, kelet felé pedig a Szarmata-síkságig kiterjesztette és az eddig vad és gyéren lakott pusztaságokat rendszeres települési és élelmezési területekké alakította. Ehhez az átalakuláshoz sok harc, megfeszített munka, a technikai találmányok fejlesztése és alkalmazása volt szükséges. Az új államalakulások és települések pusztuló színtere Itália nyugati és északi része. Szinte csodával határos, hogy a folyton változó uralom, külső és belső harc és állandó sarcolás között valami is megmaradt a római kultúrából és gazdasági intézményekből. Ami ebből fennmaradt, köszönhető elsősorban a római egyháznak, amely ha keresztény szellemben, de mégis római kultúrát közvetít a barbár népeknek és tulajdonítható még annak is, hogy a római kultúra Galliában és Hispániában mély gyökeret vert és ezen területek népe annyira elromanizálódott, hogy a barbárok pusztításával szemben megállhatott. Egyedül az egyház ezt a missziót nem tudta volna teljesíteni,

különösen a népvándorlás harcias nomádjait letelepíteni, földművelésre tanítani és Nyugat-Európa keresztény gazdasági és politikai rendjébe belekényszeríteni, ha a hit fegyverei mellé nem jön segítségül a frank birodalom katonai ereje.

A középkor történetében új és vezető szerephez azok a népek jutnak, melyek az általános hanyatlás korában, bőven termő földjeikből önmagukat élelmezni tudják: a szlávok, csehek, lengyelek, magyarok, a normannok által germanizált angolok, de valamennyi előtt a frank törzs által egyesített és birodalommal szervezett germánok. Az új birodalom megalapítója és a világtörténelem egyik legnagyobb szervező ereje: Nagy Károly, aki ellentétben az akkori nyugati fejedelmekkel, óriási anyagi erők felett rendelkezik. Hatalmas domíniumai a természetes alapokon felépített állam összes kiadásait bőségesen fedezik. Ezek kezelését *Nagy Károly a «Capitulare de villis»-ben* racionalizálja. A domíniumok területét pfalzokra (igazgatási területekre) osztja, jövedelmeit telepítésekkel és rendszeres ellenőrzéssel növeli; különben is a germán népjog szerint minden meghódított pusztát vagy kihalt folyton uratlanná vált terület fötulajdonosa, a fejedelem. Győzelmes hadjáratai hatalmát nemcsak területileg, de gazdaságilag is növelik. Birodalmának határait az Északi-tengerig, keleten az Elbáig, Ausztria és Krajna területéig kitolja. A határok védelmére határőrgrófságokat szervez. A szászokat, friesekeket, bajorokat a keresztény hitre téríti és letelepíti. Itáliában a longobárdok legyőzése után Lombardia királyává koronáztatja magát és Velence kivételével ura lesz egész Észak- és Közép-Itáliának. Kómát és a

szabin területeket a pápának adja, hogy megalapozza a pápa világi hatalmát és függetlenségét a keleti császároktól. Nagy Károly a régi római birodalom nyugati felének (Britanniát, Hispániát és Dél-Itáliát kivéve), nagyban és egészben ura. Joggal tekintheti magát provinciális római császárnak és így nem pusztá cím, amikor 800 karácsonyán a pápa a német nemzet római császárává koronázza. Nagy Károly katonái és a pápa hittérítői együtt haladnak, hogy a pax romanát és a keresztény latin kultúrát a meghódított népek számára biztosíthassák. A birodalomban a nyelv kettős: latin és germán. Nagy Károly főiskolát alapít a római műveltség terjesztésére, de azért összegyűjti a germán nép jogszokásait is. Rendszeres postát szervez, utakat épít, 785-ben törvényt hoz az uzsora ellen, védi az idegen kereskedőket és pénzreformot létesít. 409 gr ezüsből 20 solidust veret, egyenkint 12 dénár értékben, mellyel 500 évre megalkotta a német birodalom valutáját. A Rajna és Elba hajózását előmozdítja és megkezdi a Majna—Duna-csatorna építését. Védi az agrárérdekeket, főleg a földművelést, mert a közszolgáltatások is leginkább a földműves lakosságot terhelik.

A középkor történelme nemcsak nagy eseményekben, de nagy egyéniségekben is bővelkedik. Mindezek között azonban Nagy Károly építi meg azokat a kereteket, amelyek között az egész középkor speciális gazdasági élete kifejlődhetett. Birodalmának kettőssége nem enged teret olyan egységes gazdasági fejlődésnek, mint amilyen a bizánci kapitalizmus vagy a mohamedán kényszergazdálkodás. Az állam jogrendjével, katonai ere-

jével csak összefoglalója és védelmezője a kisebb gazdasági területeknek és a sokszor csak egyes városokban jelentkező gazdasági szervezeteknek. Az egyház gazdasági irányítása is inkább csak etikai jellegű és gyakorlatilag ez is a decentralizált mezőgazdasági kultúrában jelentkezik. Csak a középkor második felében, a városi fejlődés és újraéledő csere korában kezdi el a pápai udvar is centripetális gazdasági politikáját érvényesíteni. *A középkori állam* a gazdasági életben nem szerepel önálló jogi személyként. Nincsen *háztartása*, nincsen saját vagyona. A dominiumok a fejedelem birtokállományát alkotják, ami egyben az állam vagyona is, mert a közcélok megvalósításának költségeit a fejedelem saját vagyonából köteles fedezni. Ennek a kornak költségvetései: a királyi számadások, amelyekben a dominiumokon kívül a vámok, regáliák, só- és fémhányak stb. jövedelmei is szerepelnek. A germán törzsi szervezet agráralkotmánya, jogi felfogása, az egész föld területét a király birtokának tekinti és annak egy részét, mint fejedelmi dominiumot, közvetlenül az állam funkcióinak fedezésére (udvartartás, a fejedelem személyét szolgáló katonák, polgári alkalmazottak ellátása) szánta. Ezzel magyarázható a természetes gazdálkodás idejében az udvartartás vándorlása egyik dominiumról a másikra. A dominiumok már az államalakulás kezdetén jelentékenyek. Amint egy törzsből tömörült faj letelepedik, a központi hatalom ahhoz a törzshöz kerül, amelyik a legnagyobb számú állatállománnyal rendelkezik és állatállománya miatt a legnagyobb területet szállta meg. A nemzet élére ebből a törzsből választanak vezetőket, de ez a fejedelem vagy

király csak *primus inter pares*, a hasonló gazdag rokonok és törzsfők között. Ha a király akaratának érvényt akar szerezni, párthívein kívül csak annyi katonára számíthat, amennyit maga fel tud fegyverezni és gyakran ezzel az erővel szemben a vetélytárs az egész nemzetet szembe tudja állítani. Magától értetődik, hogy a fejedelem igyekszik hatalmába keríteni a törzs és a nemzetiségek által le nem foglalt erdőségeket, pusztaságokat, a gyepelelőket és a várak fenntartására rendelt birtokokat. Ha azokból ő nem tudna jövedelmező domíniumokat szervezni, átadja megbízható embereinek, legtöbbször a rokonságának, hogy azok hasznosítsák és fizikai munkát végző, természetes szolgáltatásokra kötelezett földművesekkel betelepítsék. *Beneficium* élvezője, a szerint, hogy mekkora területet kapott és az adományozóval fennálló jogviszonya szerint is (rokon-e vagy idegen lovag, vagy egyszerű miniszteriális), különféle gazdasági és társadalmi funkciók elvégzésére kötelezi magát. A kisebb *beneficium* élvezője csak a fizikai munka végzése alól nyer felmentést, de a katonai szolgálatra, amely alól a földművesek nagyban vagy egészben mentesek — kötelezve marad. A nagyobb földtulajdon élvezői az államélet szervezésében, vezetésében résztvevő munkájukért, valamint a magasabb fokú katonai kötelezettség ellenében adómentességet, sőt immunitást (a fejedelem joghatósága alóli mentesség) élveznek és nemcsak társadalmilag és gazdaságilag emelkednek ki, hanem igyekeznek a kisebb földtulajdonnal rendelkező szabadokat is a bíraskodás és közigazgatás révén a maguk szolgálatára kényszeríteni. Ez a hűbéri államrend lényege, amely tisztán sehol sem tudott kifejlődni,

mert zavarta az egyház római tradíciója, amely nemcsak az állam által igénybevett egyházi közigazgatásban, de a birodalom központi igazgatására is befolyással bírt. Zavarta továbbá a törzsi jog maradványa, ami a bajor, szász stb. uralkodóházak különleges jogállásában és a földesuraság különböző szervezeteiben jelentkezett.

A középkori feudális államot az alkotmány sokfélesége, a jogok és kötelezettségek egyenlőtlensége, az osztályok és rendek privilégizálása jellemzi. A köz- és magánjog össze-visszakeverve, egymásból folyik. Az állam patrimonialis, tehát: hatalom a terület és a rajta lakó, a föld tartozékát képező nép felett. A fejedelem ezt a hatalmat a beneficiumban eredetileg csak a megadományozott élettartamára ruházza át, de később már megkaphatja az elsőszülött fiú is, majd a királyi hatalom csökkenésével örökölhető lesz.

A középkori városokat a hűbéres államok fejedelmeinek, sokszor az egyháznak hatalmi viszállyai juttatják autonómiához. A városok jogállása, éppen úgy, mint a földművelő vidékek közigazgatása a legkülönbözőbb képet mutatja. Egy részük szuverén és magában lesz nagyhatalommá, pl. Velence, Génua, más részük más városokkal szövetkezve — lombard városok, Firenze, Milánó, a Hanza stb. — az ellencsászárok harcait használják ki önállóságuk fejlesztésére. Leszámítva azokat a városokat, amelyek a fejedelmi közigazgatás színhelyei, lerázzák magukról feudális uraikat és a hatalom az előkelő polgárok kezére jut, akiket aztán gyakran a proletariátus forradalmaiból kinőtt kényurak váltanak fel. (Medici, Visconti, Sforza.) A kisebb városok igyekeznek fejedelmeik vagy

földesuraik jóindulatát pénz- és egyéb szolgáltatásokkal megnyerni. Ezek révén szereznek kisebb gazdasági privilégiumokat. Uraikat is a várostól kapható ellenszolgáltatás érdekli jobban, mint a városok közigazgatása. A birodalmi városok, még inkább a városállamok kormányzata többé-kevésbbé függetlenítette magát a felsőbb hatalomtól és önálló gazdasági, főleg kereskedelmi politikát folytat.

A középkori állam, még a városnál is kevesebbet foglalkozik a *faluval*, amelynek mai értelemben vett közigazgatása ismeretlen. A község a középkorban inkább gazdasági közösség, mint közhatalmi testület. Nem tagja az államnak, nincs községi rendtartás, az állam egyáltalában nem törődik sem a falu élén álló bíróval, sem a kisebb tisztségeket viselő csőszök, pástorok stb. tevékenységével. A bíró tisztsége lehet örökölhető (soltész) vagy a földesúr által betöltött, vagy a község lakói által választott. A bíró mellé csak a középkor vége felé kerül a képviselőtestület. A község ügyeinek nagyobb része a községi határművelésből adódik s így a szokásjog, a földesúr vagy gazdatisztjének elnöklete alatt tartott úri széken kialakult udvarjog szabja meg az eljárást és jogelveket. De a földesúr általánosságban nem korlátlan úr a község felett. Annál kevésbé sem, mert sok községben több földesúrnak van birtoka, egyháziaknak is, akik a jobbágyaikat sokkal enyhébb bánásmódban részesítik.

A középkor másik átfogó gazdasági hatalma: *fegyház*. Szerepe eredetileg a lelkiekre terjedt, de a frank királyokkal való kooperáció, a pápa világi uralma és a történelem egyéb fontos eseményei olyan hatalmat biztosítanak az egyház-

nak úgy a közigazgatásban, mint a gazdasági élet terén, hogy az egyház szerepének vizsgálata nélkül a középkor gazdasági rendjét meg sem lehetne érteni. Ismeretes, hogy már Nagy Konstantin közigazgatási reformjaiban a keresztény egyház hierarkiájára, a püspökségekre, esperességekre, sőt egyházközségekre támaszkodott. Az egyháztörténet bizonyossága szerint gyakori eset, hogy római jogot tanító professzorokat s e jogot alkalmazó magasrangú bírákat ültettek püspöki székekbe. Ezzel magyarázható, hogy az egyház jogintézményeiben, törvénykönyveiben a római jog örökértékű elvei továbbélnek és az evangélium igazságaival az egyéniség elismerése, a munka megbecsülése, méltányos ár és kamatvételi tilalom bekerültek mindazon államok jogrendszerébe, amelyeknek születése az egyház közreműködése mellett történt. Ezek az elvek gyakran ellentétesek a kereszténységre áttért népek nemzetiségi és törzsi jogával. De az egyház elvi álláspontjának fenntartása mellett mindig megtalálta a *modus vivendi*, amelynek magja: a hitigazságoknak és függetlenségének megoltalmazása. E kereten belül nemcsak a faji és nyelvi különbségeken felülemelkedett nyugatrómai császárságot, hanem az újonnan született nemzeti államokat is aktívan támogatja, még az investitúra harcai alatt is. A középkori egyház főleg a neki átengedett terület tizedből élt, de mivel ezt a tizedet csak a letelepedett földművesektől tudta megkapni, érdekelve van a földművelésben is. A középkor első felében ez a csekély jövedelem, főleg a hierarchia magasabb fokán élőknek nem volt elegendő, ezért azt pótolni kellett. Szellemi munkával igyekezett ezt az Írástudó papság gyarapítani és

így az írásbeliség behozatalával fontos tényező lesz a fejedelmi kancelláriákban. A püspökségek, káptalanok, konventek veszik kezükbe az egész oktatásügyet, e mellett a telekkönyvi, sőt bírói tisztségek hatáskörét is ellátják és végzik a mai közjegyzői teendőket is. (Pl. végrendekezés). Kolostoraik és templomaik kincstárában megőrzik az okiratokat és a letétbe helyezett kincseket, de több országban a közigazgatásilag vagy hadszatilag fontos helyek kormányzását is reájuk bízzák, amely funkciók teljesítése a természetes gazdasági életben csak nagyobb földbirtok adományozásával volt biztosítható. A közfunkciókon kívül a megadományozott egyházi személy köteles volt gyászmiséket mondani az adományozóért, az oktatásügyet vállalni, a családi alapként tekintett rendházat fenntartani, kórházakat vezetni, mert ebben az időben a szerzetesek az orvosok és a kor egészségügyi viszonyainak megjavításán (lepra, kolera, pestis) ők fáradoznak. Kivételes esetektől eltekintve, az adományföldek puszta területek, amelyeknek betelepítése egyaránt érdeke az egyháznak és az államnak. A hittérítés és hódítás, a keresztény állami és gazdasági rend megszervezése együtt halad előre. Ennek pionírjai a bencés, cisztercita és később a premontrei szerzetek. Jelszavukat: «Imádkozzál és dolgozzál», komolyan veszik, őserdőket és mocsarakat változtatnak kultúrterületekké, a rendes földművelés búzatermesztésén kívül szőlőtelepítést, haltenyésztést, ézszerű állattenyésztést stb. honosítanak meg kisebb terjedelmű (párszáz holdas) udvarházaik mellett. A cisztercitáknak addig nem szabad kőtemplomot vagy kőrendházat építeni, amíg puszta földjeiket nem meliorálták.

A földművelést, (amelyre az írás és olvasással együtt ők oktatják a népet), részben a latin gazdasági írók, főleg Columella műveiből tanulják, részben háromévenként tartott konventgyűlésekkel kapcsolatos utazásaik során új fajtákat és művelési ágakat ismernek meg.

A *szerzetesházak* az előirt ruházati normák folytán, székhelyei lesznek a textiliparnak, a ruha- és bőrfeldolgozásnak és az általuk megszállott vidék ipari tevékenységének. A laikus testvérek kovácsok, bognárok, kocsigyártók, tímárok stb. A klastromok mellett fejlődik ki először a mezőgazdasági ipar, a serfőzés, malomipar stb. Egy-egy kolostor tehát a mai gazdasági szakiskolához hasonlítható. A bizánci befolyás csökkenése az egyház kultikus szükségleteit is a nagyobb rendházak kvalifikált iparúzésére utalja. Misemondóruhák, kelyhek, monstranciák, képek, szobrok stb. előállítására egyes nagyobb rendházakra specializálódik. Külön meg kell említeni a középkor könyvírását és sokszorosítását, ami el sem képzelhető más helyen, mint a kolostorokban. A gondtalan szerzetes, akit nem sürget semmiféle terminus, egész életében ír vagy másol *egy* könyvet. Az Istentisztelet többpéldányú könyveit diktálás után egyszerre többen írják. A könyvírással kapcsolatban a kolostori gazdálkodásról is feljegyzéseket vezetnek, ezekben található a legtöbb adat a középkor első felének gazdasági életéről. A magasabb rendű és a földesúri gazdaságtól független ipar kialakulásának is fontos tényezői az egyházi építkezések, legfőképpen a templomoknak sokszor évszázadokig tartó építése és berendezése. Az egyház azonban nemcsak mint földesúr és fogyasztó szolgálja az ipart és keres-

kedelmet, hanem mint termelő, feleslegeivel is. Különösen a szerzetesrendek mintagazdaságai szolgáltatják azt a nagymennyiségű élelmiszert és nyersanyagot (sajt, bor, gyapjú stb.), amelyekből a középkor második felében a városok újraéledő kereskedelme táplálkozik. Az első időben maguk a szerzetesek az értékesítők és a piaci árusítók.

Az egyházi birtok nagyobb jogbiztonsága teremti meg a beneficium mellett a középkor másik birtokpolitikai jogintézményét, a *prekáriát*, ami lehetett adomány az egyház részéről világiaknak, vagy pedig alapítvány az egyház részére. A prekária ellenszolgáltatása gazdasági természetű, főleg melioráció, de lehet bírói és katonai tevékenység is. Különleges formája, ha valaki a szabad tulajdonát az egyháznak adományozta és helyette kétszer vagy háromszor akkora pusztát kapott haszonélvezetre. Az egyház ezzel az eljárással a puszta területek megművelését akarta meggyorsítani. A prekária, mint életjáradék, a keresztes háborúk alatt fejlődött ki. A hadbavonulók, zarándokok, súlyos betegek az egyháznak adományozták birtokaikat, aminek fejében ők, özvegyeik vagy a gyermekeik, életjáradékot élveztek. Ugyancsak öregség esetére szól és a leszármazottak biztosítását célozzák a németországi kolostoralapítások, amelyeknek majd annyi szerepe lesz az investitúráért folytatott küzdelemben, mint a papság világi hivataloskodásának.

A *pápaság* azon a lelki hatáson kívül, amelyet a középkori ember életfelfogására a tisztességes megélhetés és szolidaritás elvének hirdetésével gyakorol, a péterfillérek, diplomakiállítás és más közigazgatási illetekek centrális kezelési módjával

az első, rendszeres államháztartás mintáját szolgáltatja, aminek hatása az egyházfejedelmek és kolostorok vagyonkezelésében is mutatkozik. Nagy Szent Gergely pápa, mint a legnagyobb és leg-hatalmasabb földesúr, a termelés intenzitásán, a fölöslegek értékesítésén, ipari feldolgozásán kívül döntő befolyást gyakorol a középkor mezőgazdasági igazgatására szicíliai birtokainak 600 körüli időkből származó birtokrendtartása révén. E szerint az egyházi birtok csak a kezelést tekintve nagy üzem, magát a földművelést kis parasztgazdaságok végzik. Ezeknek felügyeletét, a lefixírozott szolgáltatásokat} a pontosan megállapított mortuarium és házassági illeték stb. összegyűjtését a kisüzemeket összefoglaló tisztartóságok intézik, amelyek kötelesek a bevételekről pontos számadást vezetni. Nagy Szent Gergely a jövedelmek felosztásáról is rendelkezik: a jövedelem $\frac{1}{4}$ -e a szegényeké, $\frac{1}{4}$ -e a beruházásokat és építkezéseket szolgálja, $\frac{1}{4}$ -e a püspököt és $\frac{1}{4}$ -e a klérust illeti, — ez sokáig irányadó mindennemű egyházi vagyonkezelésben, sőt e felosztási kulcsot alkalmazták a tizedből befolyt jövedelmeknél is.

Azokon a területeken, amelyeket a római uralom nem tudott az ókori kapitalizmus intézményeivel tartósan átszöni és ezért azokat a népvándorlás hullámai elseperték, a hódítók az ekés földművelés szétszórt telepeit is csak félig-meddig kémélik, mert nomád pásztorkodást űztek, ami a primitív törzsi államszervezetüknek, a legeitetőszövetkezeteknek leginkább megfelelő forma.

A görögök, etruszok, rómaiak vándorlásainak mintáján kívül, két klasszikus író (Július Caesar és Tacitus) nyomán, egyéb kútfőket is felhasználva, egyik legkiválóbb agrártörténész, Meitzen

Ágoston vázolja fel a kelták, germánok, szlávok, magyarok, finnek stb. vándorlásait és azt a kibontakozást, ahogy a prehisztórikus nomadizálásból letelepedve, történelmi szerephez jutnak. Gierke Ottó pedig a törzsi és nemzetségi alkotmányukat, a különböző agrárszövetkezetekben jelentkező állami és közigazgatási szervezeteiket írja le. A *népvándorlásról* szóló munkák között kétségtelenül legérdekesebb a két szemtanú leírása, akik ugyanazon nép prehisztórikus életének 150 éven belül történt változását örökítik meg. Caesar Kr. e. 58—50-ig terjedő időben a *germánok nomád pásztorkodásáról* ír, akiknek tápláléka túlnyomóan tej, sajt és hús. Vadászatból és állattenyésztésből élnek és a legjobb legelőket keresik. A földművelést, egészen csekély mértékben, csak az asszonyok, rokkantak és öregek folytatják. A füvet felgyűjtják és a hamuba vetnek. A szántót csak egy évig használják, a legjobb legelőket pedig állattenyésztéssel értékesítik. Ilyen rendszer mellett a nemzetségek vezetői évről-évre újból meghatározzák a föld használatának módját, különösen ha a szabad irtás több község közös legelőjéből vagy erdejéből történik. Ez nem agrárkommunizmus, hanem a föld használatának szabályozása, amit a rómaiakkal küzdő germánok hadigazdálkodása tesz szükségessé.

Tacitus 150 évvel később már arról ír, hogy a törzsek és nemzetségek nagyrészt megtelepedtek. Az állattenyésztés még mindig főfoglalkozásuk, de már a földműveléssel szoros kapcsolatban folyik. Tacitus beszámol egészen primitív iparról és a szántóföldeknek periodikus felosztásáról is. Megállapítja, hogy ha a szó római értelmében vett magántulajdon nem is létezik, mégis a leg-

jobban termő földekért állandó harc folyik, ami már primitív magántulajdont tételez fel. A legelő és erdő a közület tulajdona és a köz határozza meg ezeknek használatát (pl. irtást). Ez a változás — ami a történelem más népeinél sokszor évszázadokig elhúzódott, — a germánoknál másfél alatt ment végbe. Ennek okát Schmoller Ágoston kutatásai alapján *a föld eltartási kapacitásából* lehet megmagyarázni, tehát abból, hogy egy négyszögkilométeren hány ember talál megélhetést a különböző gazdasági rendszerek mellett. Egy négyzetkilométeren átlag 3—9 félnomád földművelő (amilyenek az észak-germán törzsek voltak Caesar idejében), igen termékeny földön 12 élhet meg. A letelepedés és háromnyomású gazdálkodás, kezdő ipari és városi fejlődéssel (mint pl. Görögország Kr. e. 400—300-ban, Róma Kr. e. 300—Kr. u. 100-ig, Európa nyugati része a középkor második felében). 17.7—26.6 megélhetési existenciát jelentett. A fejlődő ipar az újkor elején a föld eltartási kapacitását 26-ról 35 lélekre emelte fel. A nyugatra vándorló germánok előtt a gazdasági haladás sok fokozata állt nyitva a nomadizálás racionalizálásától a háromnyomású földművelésen keresztül az ipari és városi fejlődésig, ami sokszázalékos népszaporodást tesz lehetővé.

A nomadizáló állattenyésztés háromszor annyi embert tud eltartani, mint a vadászat. A primitív, de rendszeres mezőgazdaság harmincszor annyit, mint a nomadizálás, eltekintve attól, hogy a változó gabona- és hústáplálék függetlenebbé teszi az állatjárványoktól és erősebb munkára edzi az embert.

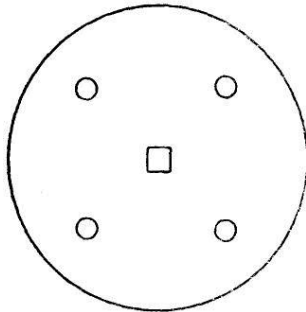
Kétféle *nomád* van, a sátorverő és kocsin utazó. A sátorverő közelebb áll a letelepüléshez,

a germánok Caesar idejében jórészt ilyenek voltak. A nomádok tejet és vért isznak, állattermékekért egymás között lisztet és más élelmiszereket cserélnek. Az állatok bőréből sátrat, nyergot, házi szerszámokat készítenek. Táplálkozásuk biztosabb, mint a vadászoké, de függnék az időjárástól és az állatjárványoktól. Az állattenyésztés mellett háziiparral foglalkoznak, íjakat, lándzsákat, szűrposztót, nemezt készítenek, bőriparuk is nevezetes. Különben elég lusták, a legelőket nem javítják és munkabeosztásuk hiányos. Viszont társadalmi organizációjuk az állatok rendszerezéséért elég fejlett. Távolsági kereskedelemmel is foglalkoznak (luxuscikkek). Téli és nyári szállást tartanak, télen többnyire víz mellett tartózkodnak, hogy halásszanak és állataiknak is jobb megélhetést tudjanak biztosítani. A rideg marhát és a fejőstehenet külön legeltetik, utóbbit a sátrak közelében. Egy-egy legeltetőszövetkezet 16—100 családot egyesít. Ennek szabályai-ból fejlődik ki később a törzs alkotmánya.

Az állat értékes tőke és az állattulajdon alapján alakul ki a szegények <BS gazdagok osztálya. Katonai képességeik és számolási talentumuk igen fejlett. Primitív, eke nélküli mezőgazdálkodást is folytatnak nyári növényekkel (köles, árpa), de ez főleg az asszonyok és rabszolgák dolga. A bizonytalan területű nomád népek könnyebben térnek át a félnomád állapothoz, de az is többször előfordul, hogy nomád népek igázzák le a békés földművelőket.

Az emberiséget a nomád állattenyésztésből a földműveléshez két körülmény segíti: a technikai eszközök fejlődése és a föld eltartási kapacitásának elégtelensége.

Amikor egy négyzetkilométeren bizonyos számú ember eltartása betelt, a többlet megélhetését kénytelen háborúval kikényszeríteni. Ez a nomád gazdálkodás a legtöbb háborúnak, így a népvándorlási mozgalmaknak is okozója. Idővel a legbarbárabb nép is kénytelen a földnek ekével való hasznosítására áttérni, ami a nomadizálásnál biztosabb és békésebb megélhetést nyújt.

1. ábra.

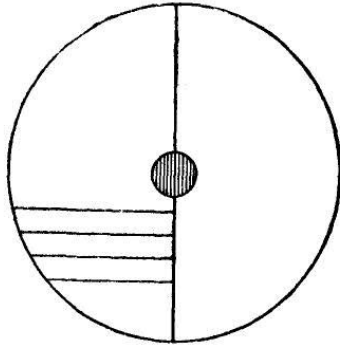
Eleinte a földnek csak kisebb részét hasznosítják vetéssel, nagyobb része legelő és erdő marad. Ez a legelőfüves gazdálkodás. A földeket kicsiny foltokban, kapaszerű, görbe faaggal felkarcolják és ebbe szórják el a magot. Így termelik a rozsot, kölest, árpát, minden trágyázás és vetésforgó nélkül. Ha a talaj kimerült, tovább mennek a műveléssel. Az eke felfedezése után is ez a rendszer uralkodik még sokáig, csak nagyobb területen, örök legelővel és égető gazdálkodással.

Ennek sematikus képe a következő: Az 1. ábra köre jelenti a legelőt, az abba elhelyezett kisebb körök azokat a foltokat, amelyeket a körön belül nomadizáló és a kis kocka közelében családjával sátrat vert földművelő faekéjével feltört és gabonával bevetett. Az illető földdarabot addig művelik, míg az kimerül, aztán a legelő másik részét törik fel. Ezen rendszerben

a súly az állattenyésztésen van és a földművelésnek csak kiegészítő szerep jut.

Fejlettebb a *hétnyomású* gazdálkodás. Ilyen a primitív római földművelés is, de általános ez minden letelepülő nomád népnél.

A 2. ábra mutatja, hogy már nem az egész határt legelletik, hanem azt két

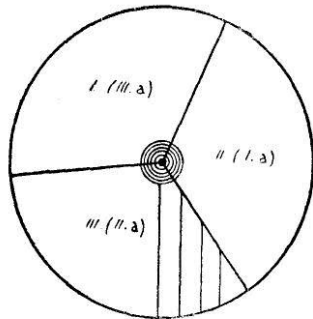
2. ábra.

részre osztják. Az egyik részt mint legelőt, a másik részt parcellákban mint szántóföldet használják. Mikor a föld kimerül, a sorrendet megváltoztatják.

A föld eltartási kapacitásának újabb fokozatát jelenti a *háromnyomású* gazdálkodás, ez egészen a legutóbbi időkig Európaszerte uralkodott. Lényegét

a 3. ábra mutatja:

Az egész határt három részre osztják. Az I. sz. nyomásba őszi gabonát, túlnyomóan rozst (gyakran ezt búzának nevezik), kétszereset (búza és rozst keverék) és kisebb mértékben tisztá

3. ábra.

vetnek. A II. sz. nyogabonát, zab, árpa, köles rövid stb., általában

búzát

termőidejű és nagy hozamú tavaszi növényt vetnek. (Fizet., mint a köles.) A III. sz. nyomást ugarnak hagyják, de fekete ugarnak, azaz felszántják és pihentetik. A sorrendet minden évben megcserélik (la, Ha, Ha).

Mivel az utak, sőt a dűlőutak is általában hiányoznak, individuális gazdálkodás esetében megtörténhetnék, hogy a lusta gazdának a szorgalmas gazda már bevetett földjén kellene keresztülmennie, vagy nem egyidejű aratás esetében a már learatott területen legelő jószág a szomszédos, lábön álló termést rongálná. Ezért a művelésnek kény szerrendre van szüksége. Ez a nyomáskényszer, amely nem jelent együttes termelést, csak annyit, hogy a megfelelő őszi vagy tavaszi nyomásban minden gazda csak azt vetheti, amit a faluközösség neki előír, s a vetés, aratás és betakarítás ideje fixírozva van. A dűlőben fekvő parcellák használati sorrendjét sorshúzás útján állapítják meg (nyilak segítségével). Később már csak az első haszonélvezőt sorsolják ki, a többiek az elsőtől számított szomszédság szerint részesülnek jogaikban.

Már a kétnyomású gazdálkodás is állandó letelepülést kíván, a háromnyomású pedig a falu és annak közös gazdálkodása nélkül elképzelhetetlen.

Az ekés földművelés az ember és a föld állandó kapcsolatát eredményezi és a középkori államalakulásnak, közigazgatásnak és államháztartásnak alapja lesz.

A letelepülés gazdaságtörténelmi szempontból korszakalkotó jelenség. Hatása napjainkig terjed, azzal a különbséggel, hogy míg akkor az emberhiány, ma a földhiány a település legnagyobb

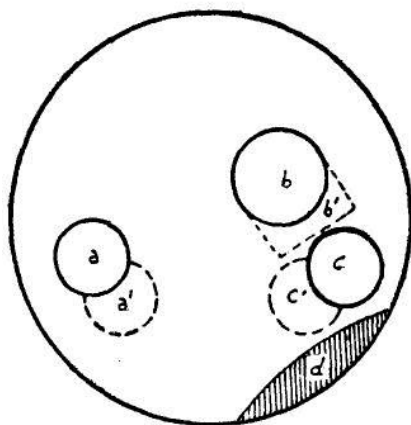
problémája. Miután akkor föld bőségesen állott rendelkezésre, az első település a legkönnyebben megszerezhető és legkönnyebben megművelhető talajon, többnyire síkságon és a folyók völgyében történt.

A *középkori település* nem lehetett olyan tervszerű, mint a mai telepítés. Az egyes törzsek és nemzetségek szállásait nagy mocsarak, szikes legelők és erdőségek választják el, mert az első foglalkók az árvíz ellen védettebb, ivóvízben és jó legelőkben gazdagabb területeket keresték és az egyes telepek között hadi célokból pusztaságokat (gyepű) tartanak fenn. Csak később, lassú folyamattal használják fel ezeket az újabb generációk elhelyezésére, amit az új telepek: szállás, vágás, tanya elnevezése is bizonyít.

A település kétféle népi vagy demokratikus, amikor az eredeti megszállásnál egy nép addig lakatlan vagy csak legeltetésre használt területet foglal el és földesúri vagy arisztokratikus, amikor az illető területet nem a törzs vagy nemzetség faji szokásai, hanem egy parancsoló fő elgondolása szerint veszik művelés alá, vagy egy hódító nép száll meg egy már földműveléssel hasznosított és betelepített területet.

Bármilyen legyen is a település jogi formája, annak technikai keresztülvitele nagyban és egészben egyforma, akár egy törzs szállja meg és osztja szét a nemzetségek között, akár egy törzsfő birtoka szolgál településre. Az egyes falvak határa egy nagyobb területből válik ki. A sátrak favázaiból kunyhók épülnek, ezeket szét lehet ugyan szedni és továbbvinni, de nem olyan könnyen, mint a sátrakat. Ez a primitív központ az illető nép faji sajátosságai és a geográfiai adottságok sze-

rint lehet: sorfalu, körfalu, négyszögben épült köztérrel bíró falu; jegecesedési pontja a határfelosztásnak és az azon folyó földműves munkának. A falu és a rajta felépült művelési közösség azonos mindkét településnél, de a középkori település sémája a népi településnél tisztábban megfigyelhető, míg az eltérésekre a földesúri településnél találunk példát.

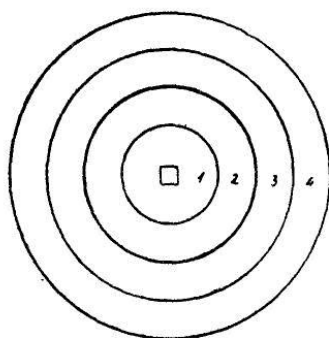
4. ábra.

Ha feltesszük, hogy a törzs által elfoglalt birtok a 4. ábrán felrajzolt körnek felel meg, abban több nemzetségpár foglalhatja el a kisebb körökkel jelzett területeket (*a*, *b*, *c*, ez a falu és annak határa), amelyeken kívül eső földterület továbbra is a törzs közös tulajdona marad. Ha a letelepedettek a föld eltartási kapacitásához viszonyítva elszaporodnak, a fiatalság

kirajzik (ver sacrum), új területeket foglal el és új falvakat alapít (*a*₁ *b*₁ *c*₁.) Végül, ha a népszaporodás annyira előrehalad, hogy az új telepek egészen elfoglalják a törzsi birtok területét, ennek közös tulajdonában nem marad más, mint egy-egy nehezen irtható erdő, mocsár vagy kopár hegyoldal (*d*). Az 5. ábra a falu megtelepedését és a *faluközösség határbeosztását* mutatja. A falu határának sematikus ábrázolására szolgáló körök Thüenen köreire emlékeztetnek. A központ a családok lakóházainak tömege. Az 1. számú körben

helyezkednek el a kertek, közvetlen a házak és háziállatok primitív szállásai mellett. Ezek a mindennapi ételmezéshez szükséges kapásfélék, főzelékfélék és a ruházkodáshoz szükséges len és kender termelésére szolgálnak. Az eke használata előtt az egész mezőgazdasági termelést ezeknek termesztése jelentette és már akkor is az asszonyok munkaköréhez tartozott. A kert hasznosítása kívánja a legtöbb egyéni munkát, s ezért ez kerül leghamarább magántulajdonba. Nagysága átlagosan egy kat. hold.

Az újkori telepítéseknel is kb. egy kat. holdat adtak házhely és kert céljaira. (A 2. számú kör az ekével hasznosított szántóföldet jelenti, dűlőkre és parcellákra osztva. A

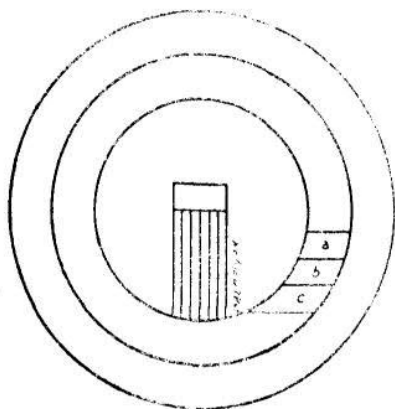

5. ábra.

3. számú kör a fejlődés és haszonállatok részére egységben fenn tartott faluközösségi legelő, míg a rideg marha a falu határán túl megmaradt közös törzsi területen legel a nomadizálás ősi joga szerint. A 4. számú kör a községi közös erdő, amely szigorúan megkülönböztetendő a közös törzsi erdőtől, ahonnan a törzs minden nemzetsége vihetett saját használatára épület-, szerszám- és tűzifát.

A középkori mezőgazdálkodás lényegét tekintve, legtöbb figyelmet a 2. számú, ekével hasznosított szántóföld köre érdemel, s ezért ezt külön ábrán vázoljuk fel (6. ábra.).

Az ekével hasznosított szántóföldet a települő nemzetségek az első telkesítés (erdőirtás, legelőfeltörés) alkalmával különböző dűlőkre (a , b , c) osztották. E felosztásnál a határ különböző részeinek fekvése és a termőföld kvalitása volt az irányadó. Minden ház után, minden dűlőben járt egy parcella (a_1 b_1 c_1 stb. 7. ábra), aminek célja, hogy

6. ábra.

a	a_1	b_1	c_1	d_1	e_1	f_1
-----	-------	-------	-------	-------	-------	-------

7. ábra.

a faluközösség minden tagjának egyformán jusson jó- és rosszminőségű föld és a jégverés és más elemi károk ellen is egyformán legyenek biztosítva. A nemzetségek ezen első, fáradságos, közös munkájának emléket ma is sok helyen őrzik a dűlőnevek, amelyek a faji származásra megbízhatóbb felvilágosítást nyújtanak a történelem folyamán sokszor változott faluneveknél. A dűlők száma nem állandó, mert a népesség szaporodása szerint

eleinte a falu határának közös használatban maradt legelő- és erdőterületéből törnek fel újabb szántóföldeket és csak a nagyobbarányú népszaporodás után veszik igénybe a messzebbfekvő és nehezebben telkesíthető törzsi birtokot.

A középkori *demokratikus település* klasszikus példája annak, hogyan lehet egyes családok egyéni termelését magasabb gazdasági keretbe foglalni,

anélkül, hogy ebből kommunisztikus gazdálkodás fejlődhetnék ki. A közös legelő, erdő és nádas (összefoglalva: almende) használatának szabályozása mellett a faluközösség csak mint munkakeret működik, közös kalákamunkát végez az irtásnál, vízlecsapolásnál, út- és házépítésnél, kútásásnál, összes többi funkciója a közösség alapsejtjének a család megélhetését biztosító *teleknek* (székelyeknél: az élet, germánoknál: Hufe) terjedelmét, fekvését, munkarendjének kezdeti és záróidejét megállapítani. Kisebb-nagyobb változással a telek alapja minden népnél a házat és az épületet körülvevő kert (kezdetől fogva szilárd családi tulajdon), ami rendszerint be is van kerítve és sok vidéken anyaföldnek, vagy tőkeföldnek nevezik. A többi földhasználat ennek csak járuléka, így a határdűlőkben a talaj jósága, fekvése stb. szerint szétszórtan kiosztott, különböző nagyságú földbirtok, amelynek tulajdonjoga gyengébb, mint a házhelyé, mert nyomáskényszer alatt áll. Ez utóbbi eleinte térmérték szerint meg nem határozott, a közösség minden teljesjogú tagja által birtokolt jogosítvány, amelynek nagysága időben és faluk szerint különböző, később azonban állandó nagyságú terület lesz. Max Weber szerint irányadó volt ennél a germán szabad földművesnek, mint lovas katonának, eltartása lovával és családjával együtt. A *dülő* többnyire hosszú sáv és nem négy-szögű, mint a rómaiak osztása, mert a germán eke fordító lemezzel hosszában szánt, míg a római keresztben is. Hosszúcsíkú parcellákat azért osztanak, hogy egy fordulóban meg lehessen szántani. Ezek megmunkálásánál az egyes tulajdonos (család) köteles a faluközösség parancsait és tilal-

mát a művelés módjára és idejére betartani, annyival is inkább, mert a betakarításra kijelölt idő letelte után a felszabadult tarló az állattenyésztő földművelős kiegészítéséül, legeltetésre szolgál. A szótszórt földek különben is egymásra utalják a falu lakosságát. A határt a település első idejében évenként vagy bizonyos időszakonként újból osztják. A telek kiegészítő része még a határ közös földjének (almende) használati joga. Ez a használati jog az újabb kutatások szerint a középkori ember egzisztenciájának legerősebb alapja, akár falun, akár városban lakik. Az angol parasztság hanyatlása szoros kapcsolatban van az almendehasználat földesúri uzurpálásával (bekerítés).

Használati jogok: legeltetés, fairtas, bogyo- és gyógynövénygyűjtés, makkoltatás, stb., stb. Legfontosabb az irtás joga, új földterületek betelepítése céljából. A skandináv jog szerint az almendeből mindenki annyi földet törhetett fel magának, amennyire a fokosát el tudta dobni, de a megélhetésre szükséges területet azzal a korlátozással veheti eke alá a maga számára, hogy ha a közösségnek szüksége lenne reá, visszaadja azt. Az új törés lényegesen megváltoztatja a falvak eredeti térképét, ezenkívül fontos jogi következményei lettek. A kötöttebb nemzetségi vagyon mellett erősebb személyi jogú birtokok keletkeznek, amelyek szabadon eladhatók. A telkes parasztok mellett fél- és negyedtelkesek telepednek meg, akik a községben teljesjogú tagok ugyan, de az almendeben kisebb jogokat élveznek. A telepésfalu régi egyenlősége megszűnik, kialakul a csupán házzal és kerttel rendelkező zsellérség is, akik munkájukért részbért kapnak, később földet, éspedig vagy örökhasználatra, vagy bérbe.

A népi település mellett kezdettől fogva feltehetően az *arisztokratikus vagy földesúri telepítések*, amelyek a hűbériség terjedésével, néhány erősen demokratikus vidéktől eltekintve (svájci, dittmarschi, székely, jászkún település), kiszorítják a faluközösségi település rendszerét és jogállását. De a folklór szájhagyományai és szimboliztikája azt bizonyítják, hogy a pusztai területek földesúri benépesítésének technikai kivitele ugyanaz, mint a demokratikus településnél és a határ kisebb vagy nagyobb terjedelme ellenére, a földesúri falvak lakói sem ismerik a szélsőséges egyenlőtlenséget, bár a telek itt nagyobb, egy tagban van és az üzem magasabb technikai felszerelésű és már a megszállásnál magántulajdon vagy magánhasználat tárgya. Az irtást végző rabszolgák a földesúri terület mellett sokszor maguknak is irthatnak állandó robot és egyéb ellenszolgáltatás fejében parcellát.!

Egy másik formája a földesúri gazdaságnak az, amikor a hatalmasabb családok az ideiglenes használatra kiosztott legelőt (ager publicust) eke alá veszik és azon rabszolgamunkával latifundiumot létesítenek. Később pedig a gazdasági viszonyok változásával kénytelen áttérni a kis bérletekre (colonatus), amint ez már a római gazdaságtörténelemből ismeretes. A földesúri gazdaságok leggyakoribb formája azonban a hódításokkal kapcsolatos. Minden hazát szerzett nép (gótok, gallok, germánok, magyarok, avarok stb.) rátelepedik az ott élő földműves lakosságra. A vendégek (hospites) a törzsi lakosságtól szállást és földjeik jövedelmének egy részét követelik. Ez a rész lehet 1/3, de lehet 2/3 is, a szerint, hogy szántóföldről, legelőről vagy kertről van-e

szó. Az is természetes, hogy a győztes hadvezér a fejedelmi domíniumokat foglalja el és ezzel az őshaza szerény méretű birtokai által meghatározott egyenlőség megszűnik és a hódított területeken szerzett gazdasági hatalom az ősi agráralkotmányra is hatással lesz. Az eddig csak vadászattal és halászattal hasznosított hazai területeket is mezőgazdasági kultúra alá veszik. Ebben első a király. Mivel a vagyon mérve eredetileg nem a földterület nagysága, hanem a megmunkáló családok és a marhaállomány száma, a király birtokának saját anyagi erejével meg nem művelhető részét ellenszolgáltatás fejében a közigazgatási funkciók végzőinek hűbérül, vagy fizikai termelő munkáért földműveseknek engedi át. A fejedelem példáját követik az egyházi és világi hűbéresek is, akik a királytól kapott földekből csak akkor várhatnak jövedelmet, ha az tényleg művelés alatt áll, mert a tizedet, kilencedet és egyéb szolgáltatásokat csak a megművelt telek tudja fizetni. A földesúr saját kezelésű birtoka — szabad bérmunkás hiányában — csak kis része a jobbágy telkek összességének és így ő is rá van utalva a robotmunkára.

A munkaerő megszerzésének legkönnyebb módja a hadifoglyok és az ellenség elől menekülő népek (nálunk a kunok) tömeges letelepítése. Ezek jogállása bizonytalan és a földesúrnak állandó nehézséget okoz gazdaságilag is a szabad, félszabad, jobbágy és rabszolga szolgáltatásainak különféle mértéke. Fokozza ezt a zavart az a körülmény is, hogy sok köznemes a földesúri telepítésnél saját szabad birtoka mellett jobbágybirtokot is vállal megművelésre, viszont nem

szabad emberek a földesúr nemesi birtokát a saját kezelés bármely okú szünetelése esetén átveszik és részesedésért művelik, a nélkül, hogy akár személyileg szabadok volnának, vagy az illető földesúr jobbágysai közé tartoznának. Betetőzi a zavart a római clientélának felújítása, különösen az egyházi földesuraságnál, amelynek gyökere, a már Tacitus által is említett ősrégi germán szokás: a «munt». A katonai szolgálat terheit néni bíró szabad paraszt kommandáció útján a földesúrnak ajánlja fel birtokát, aki azt csekély ellenszolgáltatás fejében neki és családjának örökhasználatra visszaadja, állandó védelmébe veszi őket és helyettük a katonai szolgálatot is ellátja.

A déli és nyugati országok túlnépesedése folytán a település ott már a X. században lezárul. Nyugateurópából sok telepes vándorol a keleti részekre, földműveléssel foglalkozó szerzetes és katonai rendek (német lovagrend) birtokaira. A kisebb egyházi és világi földesurak telepítési vállalkozókkal (soltészekkel) dolgoznak a telepes munkások megszerzésére az erdőirtások, mocsarak kiszárítása, bányák művelése érdekében. A fennmaradt *soltészlevelek* szerint ez a munka szakértő vezetést és társas-termelést kívánt. A telepítés vezetője, a soltész, olyan területekről hozza az embereket, ahol a túlnépesedés vagy a földesúri szolgáltatások nagysága megélhetésüket megnehezítette. Mivel ezek egész felszerelésüket magukkal hozták, az akkori közlekedési viszonyok miatt sokszor egy évig is eltartott az átköltözés. A telepesek nem igényelnek nagyobb terjedelmű földeket, ritka a másfél vagy két telek. A nőtlenek vagy gyermektelen családok egy

negyed telekkel is megelégednek. Csak a telepítő soltész kap nagyobb földet, esetleg privilégiumot a sörfőzésre, vagy malomjogot, örökölhető bírói tisztséget stb. Az ellenszolgáltatások sem nagyok és többnyire azokat is nem a telkesek, hanem az egész falu közösen fizeti.

A *középkori agrárgazdálkodás* három pilléren nyugodott. Kettő, a földesuraság és faluközösség, inkább csak összefoglalói a harmadiknak, a mezőgazdasági termelés tulajdonképpeni üzemeinek, a jobbágygazdaságnak és a földesúri sajátgazdaságnak, (*terra salica*) amely alig több négy ekealjnál (2—300 hold). Termelési célja a földesúr háztartásának, katonai kíséretének és a szántástvetést és más gazdasági munkát végző szolgálknak eltartása. Ugyanilyen zárt családi gazdaság a kb. 30—60 holdig terjedő jobbágytelek is, amely a földesúri saját üzemnek, a naturaliakon kívül, a szokásos gazdasági munkánál lerögzített ígás vagy kézi robotot adja.

Termelési, de főleg használati szempontból úgy a földesúri sajátbirtokot, mint a jobbágybirtokoknak a földesúri gazdaságokba tagolt részét, a középkori agráralkotmány legtipikusabb intézménye: a faluközösség kapcsolja egybe. A *faluközösség* eredetileg a nemzeti közigazgatás szerve és csak azért válik magánjogi természetűvé, mert az állam a mezőgazdaság fejlesztésével a középkorban nem törődik, átengedi ezt a földesuraságnak, viszont a földesúr politikai és gazdasági hatalmának mértéke nem a birtokának nagysága, hanem a tőle függő személyzet száma. Ezért igyekszik minél több közjogi jellegű funkciót — mint magánjogosultságot — megszerezni, mert ezen az alapon meg-

szaporodik az alárendeltek száma. Különösen Németország földesurai törekednek az *immunitás* megszerzésére, mert ez a mentesség legtöbbször bírói és közigazgatási hatalmat ad nekik az általuk birtokolt terület szomszédságában lakó szabad parasztok fölött is.

A földesuraság és az egyes jobbágytelkek közötti összmunka legerősebb kapcsa a *közös* használatban maradt hatalmas *erdőség*, *legelő*. Erre hajtják ki a földesúr állatállományát, ezen vadászik és halászik, ebből ad jobbágyainak területet új szántóföld irtására és más használati jogokat: épület-, szerszám- és tűzifavágást, szénégetést, cser- és kátrány gyártást és az akkori zsírprodukciónál nélkülözhetetlen makkoltatást. Mind az a szolgáltatás, amit robotban és naturáliákban a jobbágy földje vagy személye után évente fizet (gabona, jószág, szárnyas, méz, bor, viasz, vagy az adásvétel esetén a *laudemium*, halálozás esetén a *mortuarium*, vagy a házasodás esetében teljesített szolgáltatások), a földhasználat járuléka, amely mellett eltörpül az államot és az egyházat illető közszolgáltatás, (*kilenced és tized*), amit a földesúr gyűjt be, esetleg az általa végzett közfunkciók ellenszolgáltatásaként. Még csekélyebb jelentőségűek a földesúri *kisebb haszonélvezetek*: a malomkényszer, serfőzés, bormérés, mézszárszék jövedelmei, az erdő és legelő használati díja, végül a fuvarozás, az út- és hídépítés terhei, amelyeket az udvarházhoz közelebb fekvő falvak jobbágyaitól a tisztartó (*villicius*) a telek és szolgáltatási jegyzék (*urbárium*) alapján gyűjt össze. Távolabbi falvakban, szétszórta fekvő porták járadékait földhasználattal jutalmazott kisebb nemesbirtokos vagy községi bíró

szedi be. Maga a robot is csak azokon a helyeken nyomasztó, ahol a földesúr közjogi funkciót is végez, mert a mezőgazdasági munkán kívül itt vár-, híd- és útépitésre, sőt hadiszolgálatra is kényyszerítve van a jobbágy.

A földhasználatot, vagyis, hogy a jobbágyokat összefoglaló faluközösség milyen területet vehet művelés alá, valamint az eredeti feltörést milyen mértékben terjesztheti ki, az *udvarjog* szabályozza. A földesúr többnyire nem az egyes jobbággal, hanem a községgel állott szemben akkor is, ha az eredetileg rabszolgajobbágy birtokjoga időileg meghatározott, tehát bérleti jellegű, vagy életfogytiglanra szól, méginkább, amikor a szabad parasztok és az eredetileg rabszolgák összeolvadásából egységes jobbágyosztály alakult, törzsöröklési joggal és az urbáriumban lefektetett szolgáltatásokkal.

A *jobbágyközség faluközössége* nemcsak termelési közösség, hanem a földesurasággal szemben védőszervezete is a parasztságnak. A kettő üzemmódja különben nem áll szöges ellentétben egymással, mert nemcsak földesurak, de »szabad parasztok is telepedtek a falu határából kivált tanyákon, másrészt sok földesúri üzem a falu határában elszórt parcelláin a nyomásos gazdálkodás elveit követi, amely Sombart szerint eredetileg földesúri üzemmód és jóval a VIII. század előtt el volt terjedve. A földesuraság gyakran változik személyi és más okokból, míg a faluközösség, amely eredetileg vérségi szervezet, az idegenekkel szemben elzárkózik és csak lassan alakul át szomszédsági kapcsolattá, ezért sokkal konzervatívabb és szilárdabb alakulat. Egyébként nagyon sok faluban örökosztály, donáció,

vagy más címen több birtokos van és így a földesúr ezért sem kerülhet a termelési közösség fölé. Gazdasági tekintetben is egymásra vannak utalva, főleg a robot köti össze őket. Ha a földesúr igaképes jobbágyot kíván, úgy használati jogot kell adjon a közös erdőn és legelőn, elemi csapás esetén magtárából élelmet és vetőmagot! kölcsönöz, épületfát, meszet, stb. ad az építkezéshez, kovácstól, molnárról és más szakiparosokról gondoskodik s a község számára is apaállatot tart stb., stb.

A *faluközösségen belül nincs szociális kérdés*, mindenkinek egyenlően biztosított a megélhetése. Amíg a falunak elég szántóföldje van, ezt az egyenlőséget hozzátelepítéssel igyekeznek fönntartani. Amikor pedig az egész határ megművelhető földje ki van osztva, s az úrbéresek birtokállománya örökosztály folytán a telek felére vagy negyedére csökkent, ezt kiegyensúlyozza a falu közös legelőjére alapított állattenyésztés. A faluközösség elsősorban az *almende használatban* gyakorolt közhatalmat, szigorúan ügyelve arra, hogy ezt a közös földet jogosulatlanok ne bitangolhassák, a később telepedett zselléreket, sőt a szabadokat és nemeseket is kizárja a közös használatból. A középkor második felében itt kerül éles ellentétbe a faluközösség a földesúri gazdasággal. Nem annyira a jobbágyi szolgáltatások és a robot emelése, mint az irtási jog és egyéb földhasználat megszorítása oka az agrárforradalomnak, amelyek a parasztság ereje szerint különbözőképpen végződtek. Ahol békés megoldás volt, úgy a faluközösségen belül, mint a földesúrral való viták során, a kompromisszum alapja az volt, hogy a saját szükségletre való használatot megengedték, az iparszerű igénybevételt pedig ti-

lalmazták. A legelő használatánál az volt irányadó, hogy senki több állatot közös legelőre ki *nem* hajthat, mint amennyit kiteleltetni képes. A földesúri sajátüzemtől megkülönböztetendő a *földesúri gazdálkodás*, amely nemcsak az udvarház zárt gazdasági területét jelenti, bár ez is számbaveendő egy olyan nagy fogyasztó és termelő egységnél, mint Corbie-kolostor volt 822-ben, amely Sombart szerint 8—400 személyt tartott el, beleértve a növendékeket és a szolgaszemélyzetet, akiknek számára 15 malom őrölt és évente 600 sertést vágtak le. Az *udvarház* azonban a középkor gazdasági életében, inkább mint a szétszórtan fekvő birtokok igazgatásának és az ipari tevékenységnek központja, játszik óriási szerepet. Itt laknak az egyházi földesúron kívül a jószágigazgató prépost, világiaknál a villikus és a többi gazdatisztek, itt vannak az istállók, magtárak, ipari műhelyek, ahová begyűjtik a jobbágyok szolgáltatásait, azt tárolják vagy földolgozzák. A királyok domíniumainak központját gyakran külön kiküldött felügyelők ellenőrzik, az egyházi rendeknél gazdasági számadást is vezetnek, amely ezekből az időkből a gazdaságtörténet legbecsesebb okmánytára. Az udvarházakban akkumulált munkaerő és naturáliák céltudatos vállalkozásokat: erdőirtást, vízlecsapolást, gazdasági építkezéseket, munkások kiképzését tették lehetővé, nem szólva az ipari termelésről és értékesítésről. És ha egyesek tagadásba veszik is, hogy a földesúri gazdaság lett volna a középkori haladás, főleg a telepítés, ipar és kereskedelem megindítója, a túlzásoktól óvakodva, meg kell említeni, hogy Középeurópa majdnem minden községe a középkorban keletkezett és ezeknél a

földesuraságnak döntő szerepe volt. A háromnyomású gazdálkodás, takarmánynövények, hüvelyesek, gyümölcs, szőlő, kender, len, komló termelésének gyors elterjedése és a rendszeres trágyázás bevezetése alig képzelhető az udvarházi gazdálkodás fegyelme nélkül. Az urbáriumok, számadáskönyvek, birtokjogi okmányok stb., mind a mezőgazdasági kultúra hatalmas lendülete mellett tesznek bizonyosságot.

A földesúri gazdaság, főként a kolostoroké, nemcsak a mezőgazdasági, hanem az *ipari kultúra középpontja* is volt. Ez különbözteti meg kvalitatíve a jobbágyok zárt családi gazdaságától. Az udvarházi iparban kettős irány található. Az egyik az agrártermeléssel kapcsolatos tömegszükségletet, a másik a földesúr magasabb rendű szükségleteit kielégíteni hivatott ipari munka. Az első a rendszeres, a második kivételes jelenség. Az udvarháznak, bármily kis mértékű termelést folytat, szüksége van mezőgazdasági szerszámokra, épületekre, istállókra, magtárakra. A szolgaszemélyzet ruházatáról, a harci eszközökről stb. szintén a földesúr gondoskodik.} A mezőgazdasági ipar (sajt, sör, malom, pincészet); a sóbányászat és ezzel kapcsolatosan a hús és halfeldolgozás is sok szerszámot és megfelelő berendezkedést kíván. Mindezt a földesúr saját, e célra képzett embereivel készítheti. Ilyenek azok a kis textilmanufaktúrák is, ahol a földesúr feleségének vezetése alatt a ruházati dolgokat előállítják (ginecea), továbbá a szövet kallózása, festése és a lábbelikészítés.

Ha a szükséglet nagyobb mérvű, a termelést háziiparszerűleg a jobbágygazdaságok végzik, s a földesuraság csak összegyűjti a neki szükséges

cikkeket, legfeljebb szakértő mesterekkel és a nyersanyagkiválasztással irányítja a termelést. Különösen a ruházati és ételmezési szükségletnél jelentkezik ez a háziipari együttműködés. A textilipar a jobbágy és családjának téli mellékfoglalkozása. A kender, len, gyapjú feldolgozása és fonása többnyire jobbágmunka, egyes vidékeken a szövés, sőt a ruha megvarrása is. A nagyszemélyzetű földesuraság a jobbágyok kézi őrlését és kenyérsütését is gyakran veszi igénybe, habár malma és kemencéje van. Sok helyen a sört, bort, olajat, sőt a só is a jobbágyok szolgáltatják. Az építkezés nagyobb része is házilag történik. A kőfejtés, a mészégetés, zsindely, zsúp és vályogkészítés — ács- és kőművesmunka — a jobbágyerő igénybevételével a birtokon folyik. A házi eszközöket, szerszámokat főleg fából, de a fegyvereket is, szakértő mesterek vezetése mellett, szintén a jobbágyok készítik, akik a nyersanyagot és a félgyártmányokat is szállítják, ha a földesúrnak megfelelő bányája van.

Külön szempontokhoz igazodott a *földesúr luxus építkezése* és egyéb luxus szükséglete. A földesúr várait, templomait, palotáit, szaképzett idegen iparosok készítik, akik mint vándorló mesterek a munka elvégzésére külön szerződést kötnek és a sokszor évekig tartó munka tartamára az udvarházban kapnak szállást és ellátást. A királyok gyakran a középületek (főleg várak) fenntartását mint közszolgáltatást a földesúrrakra hárítják és ezért az ipari élet a XH-dik, sőt a keleti országokban a XIII. századig túlnyomólag a földesúrnak ipari tevékenységgel kiegészített gazdaságában és az ezzel összekötetésben álló jobbágyportákon folyik, amely

tevékenység háziiparrá fejlesztve és bizományi üzletben összefoglalva, későbbi korszakok ipari fejlődését is befolyásolja.

Hatalmas és gazdag földesurak az építkezésen kívül egyéb luxusszükségleteik kielégítésére is tartanak külön szakértő iparosokat. A kolostori gazdaságok pedig a római kultúra titkainak ismerete folytán, az ipart valósággal művészetté fejlesztik. A szerzetesek nemcsak kiváló építőmesterek, hanem az üvegfestésben, szobrászatban, műszövésben, egyházi ékszerkészítésben valódi művészek.

*

A középkor agrárfelének *tömegkereskedelme* (a luxuscikkek vándorkereskedelmén kívül), főleg a földesúri gazdaságok speciális terménytöbbletére (sajt, bor, cser, szurok, hamuzsír, só, malomkő, zsendely stb.) támaszkodik, amellyel szemben áll a földesúr luxus- és a jobbágy szerzészükséglete. A kettős irányban mozgó kereslet előbb a természetes cserét teszi intenzívebbé, majd ezzel kapcsolatban az áruszállítás megszervezését. A fuvarozást vízen és szárazon az egyes községeken belül a jobbágyok látják el. Később új utak épülnek és a szállításban jártas jobbágyok ezt mint önálló foglalkozást, a mezőgazdasági munkától felmentve folytatják. Amikor a városi fejlődés — előbb Itáliában, majd Francia-, Német- stb. országokban, — a mezőgazdasági cikkek számára piacot teremt, a földesúri gazdálkodásban a szükséglet számára való termelés elve lassankint háttérbe szorul. A földesúr is árutermelő lesz, aminek következményeit az egész vonalon igyekszik érvényesíteni. Mindenekelőtt az udvarjog átalakítására törekszik, hogy a falu-

közösség régi agráralkotmányát az almende terén megváltoztathassa, a jobbágyviszonyt pénz- vagy részesbérletté alakíthassa. A közbeiktatott villicus is arra törekszik, hogy földesurától függetleníse magát akár egyszeri váltásdíjjal, vagy meghatározott évjáradékok fizetése ellenében. Az udvarház megszűnik a szolgáltatások gyűjtőhelye lenni. A *földesúri regáliákat* (malom, sörfőzés, kallózás, bányászat) vagy bérbeadják, vagy saját kezelésben, megfelelő racionalizálással magasabb hozamra rendezik be. A legszorosabb értelemben vett mezőgazdasági üzemben is érvényesítik a racionalizálás elvét. Németország földesurai jövedelmeik biztosabb behajtása céljából a jobbágyot «röghöz kötik», míg Olaszország és Anglia fejlődése a személyi szabadság irányában halad és a gyapjúkereskedelemmel kapcsolatos juhtenyésztés, valamint bor-, viasz-, cser-, fatermelés stb. érdekében a városok és szerzetesrendek birtokain mindinkább a földbérlet felé tereli a jobbágy naturális és robotszolgáltatásait. Ez nemcsak az udvarjog változását, de a faluközösség felbomlását is eredményezi. A falu lakosságát a szabad halászat, vadászat, makoltatás, cser- és fatermelés, de leginkább az irtvány joga érdekli, amely a megszorodott lakosság új nemzedékének elhelyezkedését biztosította. A földesúr és jobbágy vitáját sok helyen fegyverrel intézték el. Ahol a földművesnép katonailag erős (svájciak, székelyek stb.), ott a birtok használati-jogán kívül közjogi előnyöket is kivív magának, ahol gyenge, ott újabb szolgáltatásokra kötelezik. Az így keletkezett új terhek súlyát azonban a nagy számban létesülő városok és a falu élénkebb árucseréje enyhíti.

ÖTÖDIK FEJEZET.

Középkor. II.

A városgazdaság. A városok kialakulása. A városfejlődést előmozdító erők. A városok nagysága, lélekszáma, ellátási politikája, pénzügyei. A középkor ipara. A céhek. A középkor kereskedelme. A keresztes háborúk gazdasági hatása. Kereskedő városok. A gilde. A Hanza. A középkor pénzgazdasága. Az egyház befolyása a pénzgazdálkodásra. A pénzgazdálkodás befolyása a gazdasági élet átalakulására.

Az emberi település olyan tömeghelyeit, ahol az együtt élő emberek számával a terület nincs arányban és így a földművelésen kívül közigazgatás, katonáskodás, iparüzés, csere vagy kereskedelem képezi a megélhetés alapját, úgy az ókor, mint a középkor, mint az újkor ismeri, de csak ebből a szempontból nem lehet a *középkori városokat* elbírálni, mert akkor nem lehetne eljutni a városgazdaság lényegének igazi megismeréséhez. A *középkori városgazdaság* különleges, magabiztos rendszer, amelyben a javak a termelőtől közvetlenül a fogyasztóhoz jutnak el. Minden város, mint települési központ, külön gazdasági egység és az őt körülvevő néhány négyzetmérföldes agrárvidékkel zárt ipari és kereskedelmi területet igyekeznek kialakítani különféle jogokkal és privilégiumokkal. Az ilyen autarchikus városgazdaság más hasonló városgazdaságokkal alig cserél valamit. A középkori szállítási eszközök fejletlensége a várost a tőle függő agrár-környezetre utalja. Ez a függés nincs jogilag megalapozva, hanem különféle intézkedésekkel irányítják az agrárértékesítést. A földműves csak meghatározott piacon adhatja el terményeit és sze-

rezheti be ipari szükségleteit. A közvetítőkereskedelmet ezért szabályozás alá veszik és az ipari kontrókat szigorúan üldözik. A háziipart megtűrik ugyan, de nagyon vigyáznak a megszábot határok betartására. A városból tilos az élelmiszert kivinni, a behozatalt viszont minden eszközzel előmozdítják. Csak később, a távolsági kereskedelem testületi szervezésével és az ipar specializálásával erősödik az egyes városok forgalmi kapcsolata. A középkori város lélekszáma és külső képe egészen más, mint a jelenkori, vagy mint a római vagy görög városoké. Igazi nagyváros alig van közöttük, Velence, Firenze lakossága sem éri el a 100,000-res számot. Olyan tekintélyes gócpontok, mint Basel, Frankfurt, Zürich mindössze 8—10,000 lakossal bírnak és egészen ritka kivétel a 20,000 lélekszámon felüli város, pl. Nürnberg, Strassburg, Lübeck, Augsburg, míg nagyváros Köln 30,000 lakossal. Az átlagtípus 5000 lélekszámon alul marad. A német birodalom területén kb. háromezer ilyen közület van, mintegy 4—8 órai távolságra egymástól. A városok külső képe is egészen rendezetlen, különösen addig, amíg falakkal nem vették körül. A megrősítés kidomborítja katonai jellegüket és némi egyöntetűséget hoz a városépítésbe. Olaszországban, Flandriában, Franciaországban a népvándorlás viharai ellenére is sok római város maradt meg, ahová a fejedelmek és az impériumot gyakorló földesurak szívesen telepedtek, mert könnyen renoválható épületeket és építésre alkalmas anyagot találtak. Egyes tengerparti vagy folyammenti városok még municipiális közigazgatásukat is megőrizték. Ezekben a jelentős kereskedelmi gócpontokban nemcsak a

középületek, templomok, hanem az előkelő nemesi és fejedelmi családok palotáin kívül az iparosok és kereskedők magánházai, raktárai és műhelyei is szépen épültek. A kisebb városok külső képe azonban szegényes, piszkos, a leg-
 elemibb egészségügyi berendezkedés is hiányzik. Nem csodálható, ha az éhínség mellett a pestis állandóan tizedeli a lakosságot és a gyermekhalandóság akkora, hogy egy családra átlag 1—2 gyermekszaporodás esik; egy—egy századra 30—40 járványos év jut. A nyomorékok száma is óriási. Az egészségtelen lakás, hiányos táplálkozás, rossz ruházkodás és primitív fűtés stb. állandóan szedi áldozatait. Ezek ellenére a középkori városok lélekszáma gyarapodik, mert a fejedelmek szabad beköltözési jogot adnak minden rendű és rangú embernek, akik szívesen költöznek a «szabadabb levegőjű» városokba. A fejedelmek már azért is előmozdítják a városbetelepedit, mert hűbéreseik sokszor kétséges támogatásánál biztosabb támogatást ad a város. Viszont a város szívesen segíti a fejedelmet úgy pénzzel, mint fegyverrel, mert szolgálataiért a fejedelemtől bizonyos gazdasági autonómiát remél és kap a földesurakkal szemben. De vonatkozhatnak az autonómia közigazgatási, katonai, bíraskodási jogokra, sőt jogszabályok alkotására is, ami egy modern államban elképzelhetetlen.

A középkori városok keletkezéséről folyó vita még ma sincs lezárva. A különféle álláspontok könnyen összeegyeztethetők volnának, ha az általánosítás helyett a vita során a fejlődés különböző fokait és a történelmi előzményeket vennék figyelembe. A régi vásárhelyek piaca —

főleg ha az ott székelő egyházi és világi közigazgatás áruszükségletével van alátámasztva, — vonzotta a kereskedőket és ezek megtelepedéssel igyekeztek könnyíteni a távolsági kereskedelem nehézségein. (*Piac-teória.*) A népvándorlás pusztításainak tanulságai a földesurakat, iparosokat, kereskedőket, sőt az egyszerű földműveseket is a megerősített helyek felé terelik, (*vár-teória*), valamint a szabad költözködés és más szabadságjogokban megnyilvánuló előnyök (*privilégium-teória*), mind nagy mértékbe előmozdították a középkori városalakulást. Viszont azt sem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a kereskedő ott üti fel sátrát, ahol elegendő vevőt remél és talál árucikkei számára, valamint azt, hogy egyes katonailag fontos helyektől eltekintve, csak azt a közületet érdemes fallal védeni, ami már megvan és csak az a lakosság kérhet és kaphat privilégiumokat, amely elég erős az ellenszolgáltatások teljesítésére. Hogy ezek az okok a városok keletkezését idézték elő, vagy a továbbfejlődésnél érvényesültek, nem zárják ki a Sombart teóriáját sem, aki a régi udvar jogi teória átértékelésével a városok alapítását a földesurak jövedelméből, a *földjáraadékból* magyarázza. Lakatlan és terméketlen területen nem tudott város alakulni. Itália és Hollandia városainak nagyságát a környező terület termékenysége és az ott elkölthető agrárjövedelem határozta meg. Utóbbi élvezői a *wárossalapítók.*» Jövedelem tekintetében kiválnak az uralkodók. Az angol királyoknak már I. Henrik idejében, a XII. sz.-ban, majdnem hatmillió aranykorona jövedelmük volt. Nagy jövedelmet élveztek az egyházak, kolostorok, lovagrendek, hasonlóan az egyetemi és kereskedő városok is.

A földesurak birtokairól sok nyersanyag került a városba. Gabona, len, kender stb. az ott székelő háztartási gazdaságokban lesz feldolgozva. Főznek, sütnek, vágnak, füstölnek, sört készítenek, gyertyát öntenek, szőnek, fonnak, ruhát és lábbelit készítenek. A foltozó és javító mesterek az úriházakhoz járnak. A műhellyel rendelkező iparos is sok helyen bérmunkás. A nyersanyagot a «Kundschaft» adja, az iparos csak a munkát végzi. A földesúr szükségleteit számos önálló iparos elégíti ki. Pók, mészáros, suszter, borbély, építőiparos stb., ezek a *várostöltők*, akik sokszor évszázadok alatt organikusan fejlesztik a falusi székhelyeket városokká. A VIII. és IX. sz.-tól kezdve a házaló kereskedők is kezdenek letelepedni és ettől az időtől kezdve a vásári privilégiumok is szaporodnak. Már nem a kereskedő megy a vevőhöz, hanem a vevő keresi fel a kereskedőt. A városban megfelelően növekszik a fogyasztók száma. A szerencsevadászokon kívül odatódulnak a betegek, rokkantak, az alamizsnás koldusok, hogy a kolostorok jótékonyágából részesülhessenek.

A középkori városi tömörülésben a legsodálatosabb ennek a vegyeseredetű népességnek összeforrása olyan egységes, szolidáris felfogású és fellépésű közületté, amely csupán a privilégiumok azonosságából, a közös védelemből és a lakosság aránylag kis számából nem magyarázható meg. Ez a legdöntőbb bizonyíték a mellett, hogy a középkori város szervesen fejlődött a faluközösségből és mutatis mutandis a falu természetes gazdálkodását, vérségi és szomszédsági szokásjogát és szellemét alkalmazta a városi magánjogban, az ipari és kereskedelmi szervezetekben és mindenek-

felett a város ellátási és termelési politikájában. Még a kereskedő városoknak a pénzgazdálkodáshoz átvezető politikája is a határfelosztást, az almendehasználatot, az új irtások és telepítések útjelzését veszi alapul, bár végeredményben már nem az ellátási elv, hanem a nyereszkesedés irányítja.

A városban teljes a szolidaritás, az egyén rangja és vagyoni helyzetére való tekintet nélkül, de ar városi polgár számára minden idegen, ami a kapukon kívül történik. A város egyetlen nagy családnak érzi magát, különösen attól az időtől kezdve, amikor a patrícusok háttérbeszorításával a céhek befolyása növekszik a város gazdasági politikájában, amely mindenekelőtt ellátási po^llitika. Úgy az élelmiszer, mint a nyersanyagbeszerzését, de tágabb értelemben a különböző foglalkozású városlakók tisztességes megélhetését is maga a város igyekszik biztosítani. Ezt előmozdítja a *piactartási jog* — ezzel minden város rendelkezik, és a ritkább *árumegállítási jog*. Mindkét jogosítványt a fejedelem adja a városoknak. Az árumegállítási jog abban áll, hogy a kereskedő, aki a város határán átmegy, köteles cikkeit bizonyos meghatározott számú napra (3—7) az illető város piacán elárúsítani és céljából kirakni. Ennek a jognak gyakorlása hozza magával, hogy az utak a városon keresztül vezetnek és hogy sok kereskedő el sem juthat rendeltési helyére, mert az árumegállítási jog folytán az illető város a rajta átvonuló kereskedelmet mintegy monopolizálja.

E két jog gyakorlása képezi a város legfontosabb bevételi forrását. A városba hozott áruért vámot kell fizetni és a vásáron való részvétel is

csak helypénz lefizetésével mehet végbe. Városi jövedelem az emelődaru, a mázsa, az átrakás, sokszor a kíséret díja. A város ezeket a jogokat finansiális szempontból ki is használja, jóllehet adminisztrációs kiadásai jelentéktelenek, mert a falak megerősítésével kapcsolatos, esetleg más katonai kiadások terheit jórésben a céhek viselik. Mégis a különféle privilégiumok megszerzése, a földesúri jogok megváltása, a határ kibővítése, kegyúri terhek, templomok, középületek emelése, országos költségekhez való hozzájárulás stb. erősen érintik a város pénzügyi egyensúlyát. Az előrelátó magisztrátus tehát fedezetről gondoskodik, amit a város birtokainak racionális kezelésén kívül indirekt úton szerez a fent említett vámok, díjak, adók stb. segítségével. Kivételes esetekben füstpénzt, fej és vagyoadót, de más direkt adót is vet a polgárokra, sőt később a félszuverén vagy szuverén városok polgáraiknak kényszerkölcsönét is alaposan kiaknázzák. Ennek általános formája a járadékvásárlás, ami a városok költségvetését jelentékenyen megterheli és fedezet keresése céljából a bevételek szaporítását teszi szükségessé főleg az iparosodással kapcsolatban.

A *középkor iparát* a földesurak és jobbágyok háziiparából a városi fejlődés alakítja ki. Egyes falusi lakók kivételes ipari ügyességük miatt a földművesmunka alól mentességet kapnak és természeti bérért dolgoznak a földesúrnak, vagy a falunak. Ezeket később a földesúr idegeneknek is dolgoztatja munkájukat értékesíti.

A tipikus középkori ipar nem tömegmunka, hanem sajátos keveréke a fizikai munkának, a teremtő művészetnek és a kis vállalkozásnak. Az

ipar székhelye a műhely, lényegében oikos, amelyben az egész család tevékenykedik. Élelme nagy részét kívülről, csere útján szerzi meg és mégis, mint a háztartással szoros összefüggésben lévő termelés, a kiterjesztett családi üzem képét mutatja. A középkori iparos sokkal szakképzettebb, mint a mai. Munkájában benne van a & öröm-momentum, az alkotás büszkesége és nemcsak szervezi és vezeti a termelést, hanem úgy az eladásnál, mint az anyagbeszerzésnél kiváló kereskedő.

A fejedelmek és városok eleinte privilégiumokkal csalogatják magukhoz a tanult iparost, mert a technika fejletlen s az empirikus kiképzés nehézkes. A hosszú tanulási idő megnehezíti az ipar fejlődését és a mesterek utánpótlását. Az északi és nyugati népek építkezése, háztartási berendezkedése már a klimatikus viszonyok miatt is sokkal differenciáltabb, mint a keleti és déli népeké, s így sokkal több iparúzó kíván. A középkori ipar túlnyomóan vagy megrendelésre, vagy a piac ismert vevőköre számára, tehát korlátolt mennyiségben termel. Fejlődését az is megnehezíti, hogy az agrárnépesség nem adja át az iparnak minden feleslegét, hanem azt újabb telepítésre használja fel. A termelési idő is igen hosszú, egy-egy templomot, vagy városházát évtizedekig, de sokszor évszázadokig építenek. Egy jó lakat elkészítése 14 napot igényelt.

Bücher a középkori iparosság számát a városi lakosság 60—50 %-ára, az összlakosság 10 %-ára becsüli. Eulenburg még kevesebbre. Utóbbi szerint a XIV. sz. első felében Parisban mindössze 6000 iparúzó volt, beleszámítva a detailkereskedőiket és segédeiket is. Heidelbergben ebben az

időben az ipari üzemek 53 %-a legény nélkül dolgozott, 27 %-a egy, 12 %-a kettő és 5 %-a három legénnyel. A középkori ipar egyéni kisüzemeinek értékes meglevenítői Dührer képei, amelyek az egykori ipari életet tükrözik vissza. Ezeknek a képeknek a hangulata is azt igazolja, hogy a mester az egész középkoron át ipari munkás és nem vállalati vezető. A képek érthetővé teszik azt is, hogy az iparos miért érzi magát a fogyasztóval szemben függetlennek és a tőke miatt marad a középkori városgazdaság periódusában a munka mögött. Az ipar technikai berendezése nem igényel nagy tőkét, az értékesítés jórészt a műhelyből vagy a helyi piacon történik. Az egész ipar a munkaszolgáltatás minőségén nyugszik és a termelés a közönség igényeinek megfelelően specializálódás felé viszi a termelést még ott is, ahol a helyi szükséglet meghaladóan, exportra termelnek. A középkor iparosa feltétlen ura munkájának és munkatermékének. A fogyasztótól, valamint a céh ipari szervezetétől csak annyiban függ, amennyiben minden szabad polgár a közrend szabályai alá kell magát vesse, saját jól felfogott érdekében.

Egyetlen iparág fejlődik ezzel ellentétes irányban, amelyről a tájékozódás kedvéért meg kell emlékezni, jóllehet kivételes helyzete folytán sem a városi gazdaságba, sem a céhszervezetbe nem illik bele. Ez a *bányászat*. Sem az ókorban, sem napjainkban nem követi ugyanazokat a szabályokat, mint a többi ipari termelés. A középkorban a hűbéri jog szabályai szerint ez a regália a földesúrnak adatott át, aki a kutatás, a feltárás és az üzemeltetés jogosultságát megfelelő ellenszolgáltatás fejében a bányaművelő szövetség-

kezeteknek engedi át. Egészen szórványosan és csak a felszíni bányászatnál fordul elő az egyéni *üzem*, de a földalatti aknák berendezése és még inkább az ércolvasztás a középkorban csak szövetkezetszerű bányásztársaságokkal lehetséges. A munkások szakképzettek, közösen művelik a bányát és egyenlően osztozkodnak a nyereségen. A bányaüzem legfeljebb hót primitív tárnából áll, amelyben 2—5 munkás dolgozik és amint a mélyebb művelés, alátámasztott aknáival, vízlevezető és szellőztető készülékeivel több befektetést igényel, már a munkások között is bekövetkezik a differenciálódás. Ilyen esetben egyesek csak a befektetés költségeit viselik, a többiek pedig fizikai munkával járulnak a vállalkozáshoz. Az ércolvasztás és érckereskedelem, de egyes érceknél (ezüst, arany) a fejedelem által elrendelt művelési kényszer is, a bányák tömörülését idézi elő. Ez a bányaközösség aztán az összes bányák fejlesztéséről, kohókkal való kapcsolatáról gondoskodik. Képviseli a tagok érdekeit a földesurakkal szemben, akiknek szavatol a bányabér és más járulékok megfizetéséért. A bányatársaságok körében alakul az első szociális biztosítás intézménye is: a bánya-társláda.

A középkori gazdálkodás megkívánja a termelők tömörülését. Függetlenségük biztosítója ez a szövetkezés, amely úgy a földművelőnek, mint az iparosnak és kereskedőnek olyan hátvédül szolgál, mint a tőke a kapitalisztikus termelésben. A középkori ipar ezen sajátosságai termelik ki az ipar legfontosabb szervét, a *céhet*, amely az ugyanazon szakmában dolgozó kézművesek tömörülése. Ezek különböző országokban és a fejlődés különböző fokain az önkéntes, társas összjövetelektől

az érdekképviseleti kényszertömörülésig, más és más képet mutatnak.

A középkori iparnak a céh ad karaktert — Gierke szerint a munka jogát és becsületét olyan elismeréshez juttatva, mint aminővel soha előbb, de utóbb sem dicsekedhetett, — és a benne tömörült iparosok megélhetésének biztosításával, kereseti lehetőségének technikai és gazdasági egyenlősítésével, a termelés minőségének ellenőrzésével, a szakmabeli és általános műveltségnek állandó fejlesztésével, a legnagyobb befolyást gyakorolta a városi polgárság kialakulására. A céh védi az iparost, úgy a megrendelővel, mint a vevővel és a kereskedővel szemben, függetlenséget biztosít neki a földesúrnál, mint a városi hatóságoknál felmerült vitákban. Amint a földműves a faluközösségben nem egy felette álló, az érdekeitől különvált igazgatási szervet, hanem segítő munkaközösséget lát, ilyennek tekintti az iparos is a céhet, amely az egyes mester munkáját szövetkezetszerűleg szabályozza. De ilyennek tekintti a várost is, amelynek élelmezési, anyagbeszerzési politikája, piacjoga és esetleges kereskedelmi privilégiumai az iparosok a céh életterét nagyobbítják. Éppen ezért a céh s ennek minden tagja nemcsak békében támogatja a várost (köz-célú adományok, templomok, városház-építés stb.), de háborúban, mint a polgárőrség egyik csapata, életével és vérével is védi.

Kisebb közületekben, ahol az iparosok száma csekély, az egy szakmához tartozó iparosok egy nagyobb város céhéhez fordulnak privilégiumokért. Ez ellenszolgáltatás fejében a saját céhlevelét adja tovább az illető község iparosainak. A céhszabályzatot adó céh: az anyacéh, vagy:

főládacéh. Vannak közös céhek is, amikor egy városban az egyforma ipart űzők száma kevés, s ezért különféle, de rokon ipart űzők tömörülnek céhbe. (Pl. kovács és lakatos.) Előfordul az is, hogy több város vagy község iparosai egyesülnek. Az ilyen «szövetkezett céhek» a kebelükben egyesülteket lakóhelyre való tekintet nélkül védik különféle támadásokkal szemben. A vándoripar is céhbe tömörül, pl. a felvidéki tótok, akik városról városra járnak textíliák és apróbb cikkek árusításával.

A *céhek eredetéről* majdnem annyi és éppen annyira eltérő vélemény alakult ki, mint a városok keletkezéséről. Egyesek arra utalnak, hogy már az ókorban, különösen a hanyatló Rómában feltalálható a céhek intézménye, amit Bizánc is átvesz és valószínűleg a kereszteshadjáratok alkalmával onnan ültetődik át Nyugat-Európába. Ezt valószínűvé teszi a primitív céh elnevezése: «Fraternitas» és vallásos jellege (külön oltár, zászló, misék), mert a céh védőszentjének tiszteletét, az elhunyt tagok ünnepélyes temetését, emléküik ápolását tűzi maga elé. Nem lehet azonban figyelmen kívül hagyni, hogy úgy a római, mint a bizánci céhek a természetes adókivetés és behajtás kényszertestületei voltak, míg a nyugat-európai céhek első idejükben jobbra szabad társaságok, amelyek vallási célkitűzéseik mellett, sőt azzal kapcsolatban (halotti tor, búcsú stb.) szívesen áldoztak a társaságbeli kedélyességnek.

A régebbi írók a céh keletkezését az udvarjogból magyarázták. A földesúri gazdaságban az egy mesterséget folytató iparosok (ministerium) egy felügyelő (magister) alatt dolgoztak és amikor a földesúri székhely várossá lesz, a földesúr iparos

jobbágyainak megengedi, hogy a neki fizetendő ellenszolgáltatás fejében, — amit a céh élére állított előljáró garántál, — idegeneknek, sőt a piac számára is dolgozhassanak. A városkópzódás különböző fokozatain a céh kivívja később az előljáró kijelölési jogát, majd a földesurakkal szemben külön céhlevélbe foglalt privilégiumokat kap a fejedelemtől. Az újabb írók arra utalnak, hogy már az udvarházaknál is dolgoztak a jobbágyiparosok mellett szabad mesterek és ezek céhei is minden gazdaságtörténeti korban fellelhetők.

A fejedelmek eleinte a céhek ellen foglalnak állást. Nem szívesen adják meg a kézműveseknek az iparüzés szabad gyakorlatát, még kevésbé az önkormányzatot és az ipari bíraskodás jogát, amelynek legalább büntetéspénzeit igyekeznek a maguk számára lefoglalni. De amikor felismerik a céh városfejlesztő hatását és főleg a szolgáltatásaiból eredő jövedelem biztosságát, maguk is támogatják az ipari szervezkedést és nagyszámban osztogatják a céhleveleket és azokban a mindinkább szaporodó privilégiumokat (mentesség a földesúr joghatósága, különböző szolgáltatások stb. alól). A királyok a hűbéresekkel szemben mindig számíthatnak a céhek fegyveres és anyagi támogatására, különösen, amikor a városokat megerősítik és a céhek az egyes kapuk és tornyok felépítését és őrzését magukra vállalják. A privilégiumokért fizetendő egyszeri és visszatérő szolgáltatások, a városi adók és katonai költségek biztosítása megkívánja, hogy azok alól egy iparos se vonhassa ki magát és ezért minden céh előbb-utóbb kényszertömörüléssé alakul át, amely igyekszik politikai befolyást nyerni és az ipar-

hatóság jogkörének kisebb-nagyobb mérvű megszerzésével, kvázi közjogi szervezetté válni. A középkorban a céh olyan autonóm-jogok birtokába jut, amelyekkel az ipar sem előtte, sem utána nem rendelkezett.

Ezeken a jogokon épült fel a céhek külső és belső politikája, amelynek kitűzött célja, hogy tagjainak tisztességes megélhetést biztosítson. A céh kifelé — más céhekkel, helyi és távolsági kereskedelemmel, idegen vagy céhbe nem tartozó iparosokkal szemben, — igyekszik magának munkát biztosítani. Pontosán meghúzzák ezért a határvonalat az apró részletekig meghatározott munkakörű céhek között. Pl. az asztalos vasszeget nem használhatott, mert mindennemű vasalási munkát át kellett a kovács- vagy lakatos-céh valamelyik tagjának adni. Technikai munkamegosztás helyett szakmaszerint tagolódik a munkakör és amennyiben lehetséges, a fogyasztóhoz kerülő áru szerint. Így pl. van külön magyar szabó és német szabó; cipész- és csizmadia-lakatos, sőt kardkészítő-céh. Van olyan nagyobb középkori város, amelyben kétszáz céhet lehet megkülönböztetni. A munkának ez az elhatárolása számtalan új iparosexisztenciának biztosít kenyeret. A védekezésnek — városi és idegen kereskedőkkel szemben — leghatályosabb eszközei: az árszabályozás és a termék állandó ellenőrzése. A mívlátó mester a vásárokon az idegen kereskedők és iparosok áruit is megvizsgálja. Az idegen detailárusítást nem folytathat, amit egy kísérő ügynök ellenőriz. Ugyancsak ellenőrzi a vámok és illetékek hiánytalan megfizetését is, amelytől a céhbéli iparos fel van mentve. Az idegen konkurrencia ellen a leghatályosabb védekezés mégis

az *iparúzési tilalom*. A céhnek jogában állott *a város területén és annak körzetében* (Bannmeile) az iparúzésből kizárni az olyan iparost, aki az iparát nem tanulta ki, vagy ha ki is tanulta, a céhbe nem lépett be, vagy oda nem vették fel. A hatóság az ilyent kinyomozta és szigorúan büntette. Ez az intézkedés úgy a vándoripart, mint a falun űzött háziipart súlyosan érintette. Csak a földesúri és kolostori ipar birkózott meg ezzel a tilalommal, de az sem mindenütt eredményesen, mert maguk a városok teljes súlyukkal a céhmonopólium mögé állnak. Kivétel csak a városok élélmezési politikája, ahol a különböző céhek érdeke ütközött össze. Sok város, hogy a céhmonopóliumot e téren lehetetlenné tegye, maga létesít malmot, vágóhidat, pókműhelyt stb. s ezeket úgynevezett szabad mesterekre bízta. De maguk a céhek is érzik a városi fogyasztók érdekeinek elsőbbségét, igyekeznek tehát a termelés és fogyasztás szempontjait összhangba hozni és gondoskodni arról, hogy az ellátás szakképzett mesterek, vagy nyersanyag hiányában hátrányt ne szenvedjen. Így pl. több XIV. sz.-beli céhszabályzat kötelezi a mészárosokat, hogy állandóan friss húst tartsanak, a pékeket, hogy friss kenyeret süssenek. A mészárosok kötelesek a nyers bőrt a tímároknak, a faggyút a szappanfőzőknek átengedni. Ilyen módon a céh nemcsak a középkori iparnak, hanem a városok ellátásának is nélkülözhetetlen szerve lett.

Még a külső verseny távoltartásánál is jobban körülbástyázzák a céh minden egyes tagjának lehetőleg egyforma megélhetését, továbbá a céh és céhtagok tekintélyét. Ezt a célt elsősorban az oktatás és képesítés szigorú eszközeivel igyekez-

nek elérni. A céh jó hírnevét elsősorban az garantálja, hogy a céhtagok kifogástalan árucikket hozzanak forgalomba. A minőséget nemcsak a nyersanyag beszerzésének állandó ellenőrzésével, a használatos szerszámok, ércöntésnél pl. a keverés arányának stb. vizsgálatával, hanem a tradicionális termelési metódusok szigorú betartásával igyekeznek elérni.

A *kiképzés megjelelő* szakiskolák hiányában empirikus és a mester magánüzemében történik. Az üzemi titkokat a céh őrzi, ezeknek továbbadása a készség megszerzése útján, egyéni oktatással történik. A céh már az inasfogadásnál erős cenzúrát gyakorol. Inas csak tisztességes szülők gyermeke lehet, egyes foglalkozásbeliek, vagy alacsonyabbrendű céh kötelékébe tartozók gyermekei magasabbrendű céhek tanulói nem lehetnek. A jelöltnek fogadalmat kell tennie, s mivel ekkor kb. 8—10 éves mindössze, két kezest kell állítani, akik kezességi díjat tesznek le a fogadalom betartására. Ha az inas a fogadalmat mégsem tartja meg, a pénz a céhládáé.

A *tanulási idő* szakmák szerint különbözik. Általában 2—8 évig terjed. A mester fia rövidebb időn belül szabadul fel. Az inas nemcsak a műhelyben, hanem a házimunkában is köteles segédkezni. A tanítást a mester felügyelete alatt a legények végzik, de a kiképzésért, az erkölcsi és vallási nevelésért a mester felel. Szakmájukban hiányosan képzett, vagy nőtlen mesterek inast nem tarthatnak. Az inasévek eltöltése után az illető tudását megvizsgálják, a céhgyűlésen ünnepélyes formák között felszabadítják és átadják neki a céh pecsétjével és a céhmester aláírásával ellátott szabadító-levelet. A *legény* még

egy évet rendszeren abban a városban dolgozik, ahol felszabadult, de aztán a személyi adatait tartalmazó vándorkönyvvel megkezdi vándoréveit. Ezzel a könyvvel jelentkezik a másik város illetékes céhénél. Az atyamester megvizsgálja adatait, szállást ad neki és munkát keres számára. Amennyiben munkát nem talál, segíyezi, hogy más városban kereshessen foglalkozást. Ha a legény erkölcsi magaviselete ellen kifogás merül fel, vagy a vándorlókönyv bejegyzéseinek folytatólagossága meg van szakítva, az atyamester nem fogadja szállásra mindaddig, amíg az esetet ki nem vizsgálta. A legények bére és a felmondás ideje szabályozva van. A felmondási idő általában két hét, nagyobb ünnepek vagy vásárok előtt egy hónap. Ezt az időt mind a két fél köteles betartani és a munkaviszonyt alapos ok nélkül egyik sem bonthatja fel.

A vándorló évek befejezése után a legény tanulóhely^{rén} vagy más helyen a mesterek közé való felvételét kéri. A céh ekkor kijelöl egy mestert, akinél még egy évig kell dolgoznia az úgynevezett remekmű elkészítésén és ha ezt a céh elfogadja, meghatározott díj lefizetése és a mesterszakoma után, ünnepélyes formák között *mesterré* avatják. A mestermű elkészítésében senki sem segíthet, erre vigyáznak a látómesterek. Mesterré avatás után teljes jogú részese lesz a céhprivilegiumoknak, védett iparát szabadon űzheti és bizonyos tisztségekre megválasztható.

A céh már saját tekintélye és a katonai szolgáltatások szempontjából is igyekszik tagjainak lehetőleg *egyforma megélhetést* biztosítani. Ugy választott tisztségeivel — különösen a mívlátó és bejáró mesterekkel, — mint az ipari rendszettel

gondoskodik arról, hogy a középkorban alárendelt jelentőségű tőke meg ne ronghassa a céhtagok egyenlő kereseti lehetőségét. Senki egynél több ipart nem űzhetett. Senki sem társulhatott idegenekkel termelési célból. Rendszerint más mesternek nem dolgozhatott, idegen produktumokat nem árulhatott. Ha valaki másnak vevőkörét, inasát, vagy legényét elcsalogatta, azt szigorúan büntették. Meg volt határozva az inasok és alkalmazható legények száma, nehogy valaki olcsó munkaerővel a másikat lekonzurálhassa. A mívlátó mester a céhtagok tevékenységét, a munkaidő betartását (rendszerint napkeltétől napnyugtáig), a nyersanyag felhasználását, sok helyen magát a termelési processust, a legtöbb helyen azonban a piacra vitt termékeket megvizsgálja. Ha ezek nem felelnek meg a követelményeknek, úgy azok árusítását megtiltja, az idegen iparosok selejtes áruját pedig elkobozza. Kisebb hibákért pénzbüntetés jár, nagyobb visszaéléseket az előnyösebb árusítási hely elvonásával és a legeldugottabb áruhelyek kijelölésével büntetik. Ugyancsak ellenőrzik a munkaeszközök számát, főleg a textiliparban és végül a nyersanyagbeszerzést. Ha valaki olcsóbb nyersanyagforrást talált, köteles ezt a céhnek jelenteni, hogy a többi tagok is elláthassák magukat, sőt ha a céh mint ilyen, raktárt nem tartana, a nyersanyagból kifogyott céhtársnak beszerzési áron köteles átengedni a föltétlenül szükséges mennyiséget. Végül a céh az egyes árucikkek minimális ártarifájával megakasztotta a tisztességtelen versenyt úgy a tagok, mint az idegenek részéről. (A felső határt a hatósági ártarifa képviseli.) A késői középkorban a termelési technika erősen

fejlődött, különböző nagy üzemek — szövet-festés, kallózás, papír-, fűrész- és dróthúzó malmok stb. stb., — tették könnyebbé és kvalifikáltabbá az ipari munkát. Nehogy ez a céh egyes vagyonsabb tagjait előnyösebb helyzetbe hozza, ezeket, mint közös üzemet maga a céh létesítette, vagy ha nem volt elég anyagi ereje, a városi elöljáróságot szorította ilyen közös nagyüzemek berendezésére, amelyek aztán minden céhtagnak, egyforma feltétel mellett állottak rendelkezésére.

Különös figyelmet érdemel *szociális gondoskodásuk* az elaggott, megrokkant mesterekről, özvegyekről és árvákról, sőt a legényekről és inasokról is. Az öreg mester mellé a legügyesebb legényt osztják be és a legelőnyösebb elárúsító helyet adják a piacon számára. Az elhalt mesterszónak tanoncveiből vagy vándorveiből egy bizonyos időt vagy esetleg az egészet is elengedik. Ha nem maradna fiú hátra, az özvegy a céh által kijelölt legénnyel folytatja a mesterséget, aki őt többnyire el is veszi. Ha az inas vagy legény beteg, a céhláda terhére részesül orvosi kezelésben és ápolására a társai közül a céh rendel ki valakit. A céhhez tartozóknak (még az inasoknak is) temetésén minden céhtag köteles megjelenni, tisztességes temetésről, gyászmiséről stb. a céh gondoskodik.

A tagokat illető szociális gondoskodáson kívül jelentékeny kötelezettségei a céhnek a vallási és társadalmi célok anyagi támogatása. Templomok, oltárok építésére, zászlók beszerzésére, szókházak létesítésére gyakorta használják fel a céhláda jövedelmeit. Ezek az inasok, legények, mesterek felvételi díjaiból, okmányok illetékéből (szabadulólévell, vándorlevél stb.), kántornaponkon fizetett mesterdíjakból, büntetéspénzekből

stb. gyűlnek össze. A céheknek nincsenek adminisztrációs költségei. Az évente választott *céhtisztviselők*, (*céhmester, mívlátómester, atyamester* stb.) tisztségüket vagy teljesen ingyen, vagy csekély díjazásért végzik. A legnagyobb hatáskör a céhmesteré, aki a céhládát őrzi a céh pénzével, ő képviseli a céhet a hatóságokkal szemben, ő hívja össze lakásába a céhgyűlést, ellenőrzi a tagok gazdasági tevékenységét, erkölcsi és társadalmi életét. Az atyamester ügyköre hasonló ehhez, csak hogy ő a céhmesternek alá van rendelve és a legények és inasok ügyeit intézi. Ezek a tisztségek jó előkészítői a városi közszereplésnek, s a céhtagok ezért igyekeznek minél nagyobb számban elnyerni a városi tanács vagy képviselőtestület tagságát.

A céhek eleinte minden képesített mestert felvettek tagnak, csak amikor ezek termelése a város környékének fogyasztóképességét meghaladta és így a tisztességes megélhetést veszélyezteti, térnek át a numerus cíausus elvére, amely ellen a mesterré nem avatott legények forradalmi megmozdulással védekeznek. (Firenzében 1378, ciompi lázadás stb.) A középkor vége felé a céhek nyugodt fejlődésében a numerus clausus elvének alkalmazásán kívül a kivitel számára való termelés és az ezzel kapcsolatos külkereskedelem idéz elő nagy változást. A legények vándorlása s az ezzel járó technikai készség gyarapodása, szintén megfelelő átalakulást eredményez. Az ellátási elvvel szemben az egész vonalon a nyereszkesdő vállalkozás jelei mutatkoznak. A középkor végén már jelentkezik a céhkapitalizmus és a kereskedelem uralmát a kézművesipar felett kimunkáló bizományi üzlet.

A középkor első, agrárkorszakában a *kereskedelem* mindössze a római világgazdaság töredéke. Bizánc és vazallusai igyekeznek ugyan Nyugatot finomabb iparcikkokkal ellátni (Merovingok idejéből származó sírleletek), Skandinávia vikingjei is eljutnak Hollandiába, Franciaországba, Spanyolországba stb., Nagy Károly capitulareiban is találhatók intézkedések az utak, hidak karbantartásáról, előfogatról, vámokról stb. és mégsem lehet ebben az időben rendszeres és nagyobb szerű kereskedelemről beszélni, mert ez csak szórványos és kivételes jelenség. Amint azonban a városi fejlődés megteremti a rendszeres munkamegosztást az iparúzó város és az agrárvidék között, azonnal megváltozik a helyzetkép is. Ez a fejlődés persze nem egyik napról a másikra megy végbe. A városalakulásnak a földjáradék alapján való magyarázata utal arra, hogy az első időkben maga a város is jelentékeny agrártermék felett rendelkezik, a földesúr és kísérete és maguk az iparosok is elsősorban földjeik hozadékát fogyasztják. A városi polgárság lakóházaihoz, illetve háztelkeihez még a késői középkorban is éppen úgy hozzátartozott a határrész, az almende-illetőség, mint a falusi telkekhez. Csak később, mikor a városok lakossága bevándorlás folytán megduzzad és a fogyasztás reá lesz utalva a környék élelmiszerére és nyersanyagára, akkor telepednek nagyobb számmal határrészjogosultság nélkül telket vásárló kereskedők a városba. A természetes gazdálkodás azonban még ekkor is szűk határokat húz a helyi kereskedelem elé. Azt a csekély szükségletet, ami az önálló városi családok fogyasztásán felül jelentkezik, a helyi piac két termelő osztálya közvetítő nélkül,

áruцерével bonyolítja le. A kereskedőnek csak a piaci határnapok közé eső időszakban nyílik alkalmá üzletkötésre, és ebből a tevékenységéből csak néhány — céhben szervezkedni alig tudó — exisztencia keletkezik. A távolsági kereskedelem azonban már ebben az időben jelentékeny. Ez, a vándorló kereskedőkön kívül, különleges alkalmakkor — nagyobb egyházi és világi ünnepeken, — luxuscikkeivel rendszertelenül, az iparűzéshez szükséges nyersanyaggal (kátrány, szurok, enyv, érc stb.), rendszeresebben keresi fel a városokat. Hogy az idegen távolsági kereskedők a helyi kereskedőkkel összeköttetésben voltak-e, általánosságban nem tudható, de a céhek nyersanyagbeszerzési politikája arra enged következtetni, hogy az ipar lehetőleg nem vette igénybe a helyi kereskedelmet, amíg akadt mester, aki a nyersanyagért távolabbi vidékekre is elment. Bőséges adat van ellenben arra, hogy az iparosok messzebb vidékekre utaznak árusítani és az országos vásárokról a nekik szükséges nyersanyaggal térnek vissza. A helyi kereskedelemnek tehát az első időben nem a távolsági kereskedelem a versenytársa, hanem a földesúr és jobbágy által termelt nyersanyagok feleslegeinek árusítója és az ipari céhek.

A *helyi kereskedelem* hatáskörét a földesúri és jobbágygazdaságokkal békésen osztja meg, de annál jelentékenyebb vitákba sodródik az ipari céhekkel. Ezeknek a vitáknak kiküszöbölésére kénytelen maga is céhszervezetet alakítani és megszerezni mindazon privilégiumokat, amelyek a középkori ipart megerősítették. A tanulási idő, minősítés, autonómia, majdnem ugyanazokat az elveket követi, mint amilyeneket az ipari céhek

előírtak. Alapjában véve ez sem volt nehezen megoldható kérdés, mert a középkori kereskedő — s ebben a vonatkozásban nincs különbség helyi vagy távolsági kereskedő között, — alig különbözik a kézműiparostól. Nem kapitalista és nem is törekszik a mai értelemben vett vállalkozói nyereségre. A középkori kereskedő alig más, mint szakképzett technikai munkás, aki az áruéhes közönségben mindig talál vevőt, sok számítás és piacismeret tehát nem kell munkájához, viszont annál nagyobb személyes bátorságra van szüksége. Gyakran hónapokon át védi áruját fegyverrel a távoli vidékek veszedelmeivel szemben.

A *kereskedelmi ismereteket* — áru, mérték, pénzismeret stb. — empirikusan tanulják. Olvasni és írni eleinte kevesen tudnak, de a fejszámolásban mesterek. A könyvvezetés sem kifogástalan. Híres kereskedők könyvvezetése inkább csak feljegyzésekből áll, melyekben tarka összevisszaságban, inkább csak globálisan bejegyzett üzletek találhatóak. Az arab számok meghonosítása nagy haladás, mert ez, a számok helyi értékével, lehetővé teszi a pontos összeadást és könyvvezetést, továbbá feleslegessé teszi az eddigi segédeszköznek, az abakusnak (számolási tábla) használatát. A könyvvezetés először Vencében és Firenzében honosodik meg. A kereskedők az írásbeli munkák elvégzésére főleg szerzeteseket alkalmaznak. Az üzleti tevékenység csak lassan válik ki a háztartási gazdaságból, még a Mediciek könyveiben is gyakori a két külön rendeltetésű tételcsoport összekeverése. A kettős könyvvezetés kezdetleges formája Olaszországban csak a XIV. sz.-tól hihető fel.

Gyökeresen megváltozik a kereskedelem hely-

zete a *keresztesháborúk* alatt. Ez a nagy népmozgalom kiragadja az emberiséget évszázados helyi kötöttségéből és újra felkelti a vándorlási szellemet. Az idegen országok szokásainak és kultúrájának ismerete új szükségleteket és igényeket támaszt. A távoli harc más felkészültséget igényel, mint a hűbérurak otthonról élelmezhető hadakozásai. Új életre kel a pénzgazdálkodással együtt a hadseregszállító kereskedelem, amely a Szent Föld és az otthon között állandó kapcsolatot létesít. A *Keleten megismert luxus* (fűszerek, piperecikkek stb.) fenntartja ezt a kapcsolatot akkor is, amikor a kereszties hadjáratok már véget érnek. A kereszteshadak szükségletei az otthoni gazdaság struktúráját is megváltoztatják, mert egyes városok ipara (fegyver, posztó stb.) az agrárkörzet vásárlási és termelési képességén túlfejlődik és a nagy népmozgalom lezáródása után kénytelen ipari termékeinek más vidéken keresni elhelyezést, ahol azokért nyersanyagot talál. Ez a fejlődés az export ipari céhek és a kereskedelem között állandóvá teszi az összeköttetést, de gyakorivá a súrlódást is. Különösen amikor az egyes céhek (flandriai, strassburgi, ulmi, szepesi posztósok) maguk is nagykereskedői üzleteket alapítanak, aminek kedvéért városaik kénytelenek idegen kereskedőknek viszonzossági kedvezményeket nyújtani, a helyi detailkereskedelem rovására. Enyhít a súrlódáson az a körülmény, hogy alig van ipari és kereskedő cég, amely egyik vagy másik oldalról ne érintkeznék egymással. Below a kölni Hanza 230 kereskedőjéről megállapítja, hogy fele ipari céhekbe tartozott. Szerinte tisztán kereskedelmi céhek a XIV. sz.-ban: a festőanyag- és fűszerkereskedő, haláros, rőfös

és bormérő céhek. A posztósok és borkereskedők között viszont sok patrícius is akad, akik nem tartoznak céhkötelékbe.

A korai középkor kisarányú élelmiszer- és nyersanyagszükségletét a késői középkor városi és ipari fejlődése úgy mennyiségben, mint minőségben felfokozta és *kereskedelmi cikké tette*. A gabonán, zsír, szalonna, sózott és füstölt hal, méz, viasz, bor és sörön kívül nélkülözhetetlen tömegnyersanyagokká lesznek: a gyapjú, kender, len; bányatermékek közül: az ón, az ácheni ólom; a tiroli, cseh, magyar réz, vas és a nemes fémek. Nélkülözhetetlen ipari nyersanyagok: a festőnövény, kátrány, szurok, enyv, hajófa, prém, nyers és kikészített bőr és ezeknek konfekcionált cikkei. (Sapka, kesztyű, öv, tárca, ruhanemű, ujjas, kabát stb.). Végül a luxuscikkek zárják be a sort, az arany, ezüst ékszerek, drágakövek, hímzett öltönyök; fűszerek, déligyümölcsök, pipercikkek stb. stb. Mindezeket a távolsági kereskedelem szállítja, ezért a helyi kereskedelemnek erősebb védelemre van szüksége a részesedés biztosítása céljából, mint az ipari céhek versenyével szemben. Ez a magyarázata a helyi kereskedelem és ipari céhek közt létrejött békének és együttműködésnek. Az érdekközösséggel tudták csak ellensúlyozni a távolsági kereskedelem túlsúlyát, amely tőkeerősebb; nagyobb mennyiségű és kvalifikáltabb árut szállít és alkalmi kereskedői között sok a befolyásos nemes úr is (váruinak, kolostorok, tanácsurak stb.). Már ezek hatalmi súlya is a távolsági kereskedelem javára billenti a mérleget, de maga az áruéhes közönség is megakadályozta volna ennek a kereskedelemnek kizárását a kontárkodás jogcímén. Ezért a

helyi kereskedőcéhek,— amelyek inkább iparos-céheknek tekintik magukat, — a piackényszeren, az üzem nagyságának meghatározásán, az áruhalmozás és a vevők elcsalogatásának tilalmazásán kívül, leginkább a *kicsinyben való árusítás jogát* bástyázták körül. A távolsági kereskedő bárhonnan, bármennyi árut hozhat a városba (természetesen a vámok és illetékek megfizetése esetén), de kicsinyben, rőf- vagy fontszámra nem árulhat. Ezért kénytelen áruját az iparos- és kereskedő-céh tagjainak eladni. Ezt a jogot biztosítja, az idegenek számára kötelező, úgynevezett vendégjog, mely lényegesen különbözik a városban megtelepedett kereskedő jogától. A leg súlyosabb méltánytalanság az egyetemes felelősség volt, ami abban állott, hogy ha egy idegen kereskedő nem tud fizetni, helyette egy másik honfitársát fogták el és annak árujából egyenlítették ki a tartozást.

Az *idegen kereskedő jogképessége* általában kisebb. Csak megbízott útján köthet üzletet, s az úgynevezett patrónus, akinél megszáll, állandóan ellenőrzi tevékenységét. (Gazdakényszer.) Az idegen kereskedők még maguk között sem folytathatnak árucserét, csak abban az esetben, ha belföldi kereskedőt választanak alkalmi társnak. Az ügynök, aki az eladást közvetíti, illetékekből élő hivatalnok, nem folytat önálló kereskedelmi tevékenységet: csak a feleket hozza össze. (Ügynökényszer.) Az idegen kereskedő csak bizonyos napokon, órában és csak a hatóság által megjelölt helyen, megfelelő ellenőrzés mellett árusíthat, még a piaci és szekérről történő eladásnál is. Ezeknél az intézkedéseknél különben az volt irányadó, hogy az illető város milyen mértékben

foglalkozott maga is kereskedelemmel. Velence pl. valósággal rendőri felügyelet alá helyezte az idegen kereskedőket, míg az orosz és skandináv városok, ahol áruhiány uralkodik és a kereskedelem fejletlen, nagy szabadságot engedélyeznek nekik.

Ezeknél — a mai fogalmak szerint — az erőszakos intézkedéseknél is hatályosabban védik a helyi kereskedelmet a középkor sajátos jogi, gazdasági és szállítási viszonyai. A kereskedelmet gátoló erők között legnagyobb a partikularizmus és a rendi jogszolgáltatás. Minden vidéken más a pénz, a mérték, a jogszabály. A fejedelmek, városok, de egyszerű földesurak is a vámok, révek, hidak, sokszor használhatatlan utakilletékeit és bevételeit tekintik legbiztosabb jövedelmi forrásnak. Az áru dézsmálása, a felfordult szekérről leeső árunak, a hajótörésnél partravetett uratlan jószág gyanánt való kezelése: a «tengelytörési jog», az árut szállító szekerek kirablása stb. mind kockázatai a kereskedelemnek. A panaszt és jogvédelmet megnehezíti az a körülmény, hogy a rendi bíraskodás értelmében a kereskedőnek igazolnia kell hivatását ahhoz, hogy megfelelő fórum elé kerülhessen. A kár a nagyobb forgalom révén sem térülhet meg, mert ilyen nincs.

A hajók úrtartalma kicsi, ritka a 150 tonnás és még a tengeri hajók sem érik el az 500 tonnát. A szárazföldi szállítás (háton, öszvéren, szekéren) még kisebb tömegeket tud megmozdítani, Leszámítva a római korból megmaradt közutakat (Észak-Olaszország, Dél-Franciaország, Bizánc felé), az utak rosszak, rendszertelenek, kivéve Flandria, Anglia és a Baltikum útvonalait.

A kereskedő ezeket sem használhatja tetszése szerint, mert különféle veszélyek miatt fegyveres kíséretre van utalva, s így be kell várnia, amíg az útra többen, karavánná verődnek össze. A hivatásos karavánvezetőket a középkorban a városok tartják. A *szállítási viszonyok* csak a XV. sz.-tól kezdve javulnak, amikor Bajorország, Tirol, Svájc, megszervezik a gyorskocsi intézményét. Ebben is leginkább a kolostorok vesznek részt. A földesúr lovat, öszvért, kocsit ad és a lóváltást az erre a célra felszabadított jobbágyok végzik. Ahol a fuvarozást a város látja el, ott a fuvarozók is céhbe tömörülnek, vezetőt választanak, aki a felekkel tárgyal és meghatározott sorrend szerint osztja ki a munkát. A belhajózás szervezete országok szerint különböző. A földesurak, ha szállítási monopóliumot élveznek, azt saját hajóval, tutajjal és szakképzett munkásokkal bonyolítják le. Ezek a munkások aztán előbbutóbb megszerzik maguknak a hajózás és tuta-
 jozás jogát. A városokban szabad hajóscéhek alakulnak, amelyek a keresetet egyenlően osztják széjjel tagjaik között. A Dunán és Eajrán a hajózási céhekből és szövetkezetekből hajóstársaságok fejlődnek, a hajózás monopóliumát azonban a legtöbb helyen maga a város tartja kézben. A tengeri forgalmat vitorlás hajók bonyolítják le, habár a vitorla olyan használatát, hogy a hajó a szél ellen is tudjon haladni (lavirozás), csak a késői középkorban találják fel. Az iránytűt a XIV. sz.-tól ismerik, a szilárd kormányrudat a XIII. sz.-tól. A sarkcsillag, napóra, hold azok a támaszpontok, amelyekhez igazodnak, ezért nem csodálható, ha egy-egy kereskedelmi út gyakran évekig tart és az, hogy Velence

is csak két kereskedelmi flottát indít évente Kelet felé.

Figyelembe kell venni azt a körülményt is, hogy a középkor kereskedője az esetek túlnyomó részében inkább a nyersanyag és más árucikkek beszerzéséért indul és cserecikkeit inkább a valutáris viszonyok bizonytalansága és a pénzgazdaság fejletlensége miatt viszi magával. Miután hírszolgálat nincsen, kénytelen rakományát túl-méretezni és ha megrendelésre is szállított, a feleslegek eladásánál a céhes kereskedelemre van utalva.

A *távolsági kereskedelem* először azokon a területeken fejlődik ki, amelyek, mint a római birodalom hajdani részei, a bizánci császársággal közelebbi érintkezésbe kerültek és a keresztes háborúk során az úgynevezett levantei árukat (fűszer, illatszer, festőanyag, nádcukor stb.), megismerik és megszokják. Ezeknek beszerzési helye Perzsia, Szíria, Egyiptom, Arábia, India, sőt Kína (a pápa 1245-től kezdve keresi vele a missziós összeköttetést, lásd Marco Polo velencei kereskedő útleírásaiban), s így az olasz városok lesznek fekvésüknél fogva urai a levantei kereskedelemnek, amely Konstantinápoly és Alexandria kikötőiben koncentrálódik mindaddig, amíg Konstantinápoly kisázsiai birtokait el nem veszíti. Ettől az időtől kezdve Pisa, Amalfi, Ancona, Bari, Nápoly, Messina és Palermo háttérbe szorul, s mindössze két olasz város: Velence és Génua küzdenek a levantei elsőbbségért és a bizánci monopóliumok megszerzéséért. A küzdelemben Velence a győztes, *Génua* kénytelen feladni a harcot, a mohamedán fejedelmekkel kötött kereskedelmi szerződéseken biztosított privilégiumaival együtt

telepeit, kikötőit és a Fekete-tenger partvidékén alapított gyarmatait is elveszíti. Szerencséjére kereskedőinek helyes érzéke Nyugaton keres kárpótlást és ezért jelentősége az újkorban is megmarad.

A győztes *Velence* kereskedelme révén nemcsak szuverén állammá, de világhatalommá küzdi fel magát. A német kereskedelem főleg Velence révén jut levantei áruhoz. Ez a forgalom a XV. sz.-ban évi 5 millió aranyat tesz ki, amiből 20,000 arany vámjövedelem. A hajóállománya 8000 hajóból áll és 25,000 tengerészt foglalkoztató flottája van. A tengeri szállításokból óriási Velence jövedelme és virágzó ipara is tetézi gazdasági erejét. (Hajógyártás, selyemszövés, festés, ötvösség, bőr-árak, muranói üvegyárának termékei máig keresettek.) Hatalmát és erejét fokozza az is, hogy a Pó-síkság kitűnő termőföldjeinek ura és így élelmiszerellátása biztosítva van. A levantei és a német kereskedelem monopóliumának megőrzése végett két szállásházat rendez be a Keletről és Nyugatról érkező kereskedők számára. (*Fondaco dei turchi* és *fondaco dei tedeschi*.) Az idegen más helyre nem is szállhatott és árúját nem rakhatta ki. A német fondacónak 56 lakása (gyakran a folyosók is tele vannak áruval), közös kápolnája és ebédlője van. A telepeknek nincsen autonómiája, élükön egy-egy velencei konzul áll, aki főleg azt ellenőrzi, hogy a két telep lakói sem egymással, sem velenceivel alkusz közvetítése nélkül ügyletet ne köthessenek. Az alkusz hivatalos személy, akinek a közvetítésből évi 100 arany jövedelme van, s ezért sokan, még neves festők is (Tizian, Bellini) pályáznak erre az állásra.

Amikor a mohamedánok a levantei kereskedelmet teljesen elzárják, Velence hatalmának is vége. Már az arabok megnehezítik az alexandriai kereskedelmet, felügyelet alá helyezik és külön városrészbe szállásolják az olasz kereskedőket, áruraktáraikért és kikötőjeikért magas díjakat követelnek és a mohamedán közigazgatás és jogszolgáltatás alá vetik őket. Konstantinápoly eleste után Ciprus, majd Málta szigetére helyeződik a levantei árucseré, később jelentősége egészen megszűnik.

*

Génuva és Velence hanyatlásának mértékével emelkednek a toscanai és lombard városok forgalomban. Jelentőssé válik *Firenze* északi és nyugati összeköttetése a Kis- és Nagyszentbernáton, a Brenneren és Szentgothárdon keresztül a Németbirodalommal és Flandriával. Az olasz kereskedelmet a Bodeni tó és a Rajna felső vidékének *német városai* (Konstanz, Basel, Strassburg, Mainz stb.) közvetítik, de a középnémet, (Nürnberg, Angsburg stb.) főleg a dunamenti városok (Ulm, Regensburg, Bécs) viszik az olasz ipar művészi termékeit Magyar-, Cseh-, és Lengyelország felé.

*

A középkor forgalmában *Nyugat* még nem játszik döntő szerepet. Parisnak, a Campagne-nak híresek ugyan a vásárjai, de Franciaország a gabonáján és finom borain kívül éppen olyan kevés cikket ad a távolsági kereskedelemnek, mint Anglia, amely a sajton kívül csak ónt és főleg a szerzetesi házak által termelt finom gyapjút szállítja. A később olyan nagy jelentőségre szert tevő

kikötők, mint Lissabon, Marseille, London ebben az időben nem játszanak szerepet. A gazdasági élet középpontjában *Kölnön* kívül (ahol a XIII. századbeli német áruforgalom koncentrálódik), *Flandria* és Németalföld áll, amelynek *ügy* finom posztóipara (Brügge, Antwerpen) és rézipara, mint okos kereskedelmi politikája, biztosítanak jelentőséget. Flandria nemzetközi vásárain a távolsági kereskedelemnek teljes szabadságot engedélyez, ami által a délről jövő olasz, német és levantei cikkek legfontosabb piaca s az északról és keletről jövő áruk találkozóhelye lesz. Bérbeadott kikötői, raktárak, szállítási eszközök, a közvetítés jövedelme, a viszonylagos forgalmi szabadság nyomában járó mérhetetlen gazdagság a középkor végén a pénzgazdálkodás középpontjába helyezik Németalföldet.

A távolsági kereskedelem ezen főirányaiból kisebb utak ágaztak el a kereskedelmileg kevésbé fejlett országokba és a kisebb jelentőségű városok felé. Ezt a forgalmat már nem a hatalmas városok, vagy városszövetségek kereskedő-testületei bonyolítják le, amelyeknek útjait lakóhelyük fegyveres ereje és kereskedelmi szerződéseik teszik simává, hanem egyes merészebb vállalkozók, akiket egy sajátos alakulat: a kereskedelmi gilde oltalmaz és segít vállalkozásukban. Ezekről a kereskedőkről, éppúgy a városszövetségek védelmét élvezőkről többféle feljegyzések maradtak fenn. Below (*Probleme der Wirtschaftsgeschichte*) néhány középkori kereskedő számadási könyvét ismerteti. Ezek közül a hamburgi Vico von Geldersen (XIV. sz. végén) faluról költözik Hamburgba, ahol nemesi birtoka után járadékot élvez, a tanács tagja és követe a Hanza-gyűlése-

ken. Nem tagja ugyan a posztókereskedő-céhnek, de nagyban importál posztót és más árukat is. Ezeket hajón szállítja Hamburgba és onnan vásznat, vasat, mézet és füstölthúst visz Németalföldre. Angliában is vásárol posztót, vászon ellenében. Az importált árukat részben en gros adja el kereskedőknek, részben rőfszámra is árul. Fügével, mandulával, olajjal, borssal és más fűszerrel is kereskedik. Hamburgban, Braunschweigben, Kiéiben, Lübeckben ügynökeit, mint «vendéget» szívesen látják.

A *középkori forgalom*, amint azt a vámkönyvek igazolják, nem nagy. A XIII. században Anglia alig 14,000 zsák gyapjút, mintegy 30,000 q súlyban exportált, 4—5 millió aranypengő értékben. A XIV. sz.-ban a Hanza-városok forgalma, beleszámítva a gabonakereskedelmet is, 1—2 tehervonatnyi rakomány, 2—3 millió pengő értékben. Hamburgban ugyanekkor 6—12 gabonakereskedő van; az angol gyapjú fentemlített kivitelében pedig összesen 250 kereskedő vett részt. A XIV. sz.-ban Lübeckbe évente 1300 hajó futott be, 100—200 tonna úrtartalommal. A rakomány legnagyobb része nagy volumenű gyapjú, gabona és sör. A szárazföldi kereskedelemre jellemző, hogy a baseli kereskedők egyik karavánját rablók kifosztották és az egész érték nem volt 10,000 frt, pedig 61 kereskedő volt benne részes.

A középkorban senki sem vállalt vagyonát meghaladó kötelezettséget és ezért az akkori kereskedők vagyoni helyzetéről szóló adatok egyben a forgalom nagyságát is feltüntetik. Baselben pl. mindössze 5 kereskedőnek volt 4000 aranyforintnál nagyobb vagyona; 30 kereskedő 1000—4000, 14 kereskedő 500—1000, 22 keres-

kedő 100—500 aranyforintnyi vagyonnal bírt, míg hat 100 forinton alul maradt. Ebben a században Augsburgban 70 polgárnak volt 6000 forintnál nagyobb, 15-nek 15,000 forinton és csak négynek 30,000 forinton felüli vagyona.

Nagyobb munkamegosztással dolgozó kereskedőcégek csak Itáliában találhatók. Velencében a XIV. sz. elején egy kereskedő 80 szobát tartott fenn az alkalmazottai számára, 30 ügynökkel, 40 eladóval, 38 csomagolóval dolgozott. Az ilyenek azonban ritka kivételek.

A magában álló kereskedő akkor sem kísérelte volna meg szívesen az áruszállítást idegen országba, ha őt az illető ország fejedelme hívja és részesíti különleges védelemben, mert a városok és földesurak privilégiumaival szemben, valamint a gyakori erőszak ellen hatálytalan a védelemével. Ezért a középkori kereskedő egy félig-meddig közjogi, túlnyomórészt azonban társadalmi szervezettel segít magán, és ez a: *gilde*.

A *gilde* célja és keletkezése egyezik a céhével. Eredetileg azoknak baráti összefüvetele, akik rendszeresen keresték fel az idegen városokat, hosszabb ideig tartózkodtak ott, vagy rokonaik laktak azon a helyen, már az akkori hírszolgálat és üzenetküldés céljából is. A társaság tagjai nemcsak kereskedők, van közöttük jogász, gyógyszerész, festő stb. Az idegenből érkező kereskedők karavánjai először ezt a társaságot keresik és azoknak a tagjai közül választanak a gazdakényszer miatt el nem mellőzhető patronust, rendszerint olyan valakit, aki már náluk is megfordult és akinek hasonlóan ők is segítségére voltak. Bizonyos kölcsönösség fejlődik ki, ami a további üzletkötés, utazás, vállalkozás stb. kiinduló-

pontja, s amibe a nem kereskedő gildetagok is bekapcsolódnak. A gilde összejövetelén az idegen pontos tájékozódást kapott az illető város statútumairól, mérték, pénz stb. rendszeréről és minden más fontos tudnivalóról. A rendi bírások miatt jut ez a szervezet először közjogi funkcióhoz, mert tagjai, mint esküszövetkezet, igazolják az idegen kereskedői, ha az panaszával az illetékes bírósághoz fordult. Később már minden jogvita esetén, főleg a város körzetében gyakorolt földesúri önkénnyel szemben a gilde vérbosszuig terjedő segítséget ad tagjainak. Ha egy kereskedőt pl. meggyilkoltak és örökös nem maradt, a vérdíj a gildét illeti. Ezzel szemben a gilde szavatol tagjainak tartozásáért. A gilde igyekszik a régi nemzeti jogszokások helyett (párbaj, Istenítélet stb.) a kereskedők különleges társulati jogát kialakítani és azt mindenütt, ahol a gilde tagjai laknak, egyformán érvényre juttatni.

A gilde, mint államközi vagy legalább városközi intézmény, szerkezetében egészen más, min! a céh. A belépés önkéntes. Közjogilag szervezve nincs, így a tulajdonképpeni vezetőség is hiányzik. Vannak kereskedelmi gildék belföldi kereskedők számára is, különösen Kínában és Indiában, ahol a tea- és fűszerexportőrök valósággal kasztá fejlődnek. Nyugat-Európában azonban a gilde jogilag szabadabb intézmény, mert alapítói és tagjai a legtekintélyesebb kereskedők, tanácsurak, birtokosok, akiknek származása, természete, vagyoni helyzete és vállalkozási kedve a céhek kispolgári kereteit nem bírja el, viszont üzleti tevékenységük több olyan jogterületet érint, amelyeken városuk hatalma szankciót biztosítani nem tud, mint a céhszabályok be-

tartásánál. Angliában a gildék adóbérlettel is foglalkoznak és a nagyobb kereskedelmi székhelyeken igyekeznek a politikai hatalom megszerzésére és az egyházi patronátusra is, hogy ezek birtokában a város-közjogi és gazdasági cselekvéseit irányítsák. Velencében egy időre a katonai hatalmat is magukhoz ragadják.

A gilde csak külső keretét adja tagjai távolsági kereskedelmének. Üzletileg ezt, az egyes kereskedővárosokban sokszor csak bizonyos útra vagy ügyletre alakult *kereskedelmi társaságok* bonyolítják le. Dacára a gildék befolyásának, a legtöbb város nem szívesen engedélyezi az idegen kereskedők állandó megtelepedését, sőt rendszerint azok megbízottja: a factor is cs-ak rövid ideig tartózkodhatik a városban. Az idegen kereskedő helybeli kereskedőt factornak nem jelölhet, így filiálét (fiókot), de még raktárt sem tarthat, kénytelen tehát esetről-esetre szállítani az árut, ami elég kockázatos vállalkozás. Ezért az alkalmi társulatok a kárveszély kiküszöbölésére szövetkezetet alakítanak, amely először a tengeri és folyami kereskedelem hajószövetkezeteiben nyer kifejlődést, de később megfelelő változtatással alkalmazást nyer a szárazföldi karavánkereskedelemben is. Ez a forma az ókorból ismert *comenda*, amelyet a középkori hitelpolitika is felhasznál a kamatvételi tilalom kijátszására. Lényege, hogy valamely árutulajdonos a portékáját egy szállító kereskedőre bízta, aki azt a sajátjával együtt eladja, esetleg megbízásból visszrakományt is hoz és a nyereségen vagy veszteségen osztozkodnak.

A *hajószövetkezet* részben a kalózkodás, részben a kezdetleges hajóépítési technikában találja

magyarozatát. A hajónak lehet egy tulajdonosa, de többnyire hajóstársaságoké az $\frac{1}{2}$ — $\frac{1}{64}$ részig terjedhető tulajdonjog. Az üzletvezető maga a kapitány, aki szinten részes az üzletben. A hajószövetkezet vagy állandó vagy alkalmi szállításra vállal árut, amellyel együtt utazik a kereskedő is. A hajó építése céhszerűen történik. A fa beszerzését, a kész hajó eladását a város szabályozza, esetleg meg is tiltja a versenytársak miatt. A hajóépítés — mint a középületeké — az építtető és a mester dolga, külön tervező vagy vállalkozó nem kapcsolódik bele. A hajógyárat többnyire a város létesíti és bérbeadja a hajóépítő cégnek. Az egyes hajós, vagy a hajóstársaság ettől rendeli meg a hajót. A kockázat megosztására az összes résztvevők egyesülnek. Más építi a hajót, más a szállítmányozó, más a hajótulajdonos, de ezek mind részesei az áruszállításnak is. A legénység és a hajóstisztek sem kapnak fizetést, hanem ők is vagy a maguk portékáját hozzák vagy részesednek a szállított áru nyereségéből. A hajón többféle áru is mehet. Hajótörés esetén az érdekeltek felosztják a kárt. Gyakran tőkésék is betársulnak az ilyen vállalkozásba megfelelő kölcsönnel. A kamatláb ilyen ügyleteknél néha a 35%-ot is eléri.

*

A távolsági kereskedelemnek a gilde mellett nagy szerepet játszó intézménye és a kereskedelmi forgalomnak egészen különös formája a középkori *vásár*, amely módot és alkalmat nyújt szélesebbkörű és biztosabb árucserére.

Mivel a fejedelemnek nagy jövedelme van az árukíséretből, piaci bíráskodásból, pénzváltásból, vám és forgalmi adókból stb., igyekszik a

vásárok alkalmait megszorítani. A kereskedő Mohamed is ilyen célból rendelte a mekkai zarándoklatot. A nemzetközi vásárok tartama alatt a kereskedelmi szabadság nagyobb, nincs lakás- és raktárkényszer, nincs ügynökkényszer és a régi adóssáért nem foghatják le a kereskedőt, sőt a régebben elkövetett bűncselekmények üldözése is tilos. A nemzetközi vásárokon — ellentétben a mai tőzsdékkel és árumintavásárokkal, — csak jelenlevő árut hozhatnak forgalomba és ezért akik a vásárra jönnek, áruikkal együtt fokozott védelemben részesülnek. A vásár többnyire valamilyen egyházi ünneppel kapcsolatos. Tartama szigorúan meg van határozva (1—3 hónap), és ha ez az idő lejár, minden idegen kereskedőnek el kell hagyni a várost. Leghíresebbek a champagnei és flandriai vásárok, de ismeretesek az Olaszországban, Svájcban és Németországban tartott vásárok is. A vásárok folyhatnak a városon belül, de tekintettel a különleges vásári jogszolgáltatásra és közigazgatásra, jobban szerették azokat a városok határában megtartani. Az első hét a kikapkolás és rendezés ideje, az úgynevezett «szabad napoló). Aztán nagy ünnepek mellett megnyitották a vásárt, melyen a legkülönbözőbb nemzetiségű kereskedők vesznek részt. A párisi vásár megnyitásán az egyetem rektora és diákjai is megjelennek, mert a pergamenvásár csak akkor vehette kezdetét, ha már az egyetem szükséglete kielégítést nyert. A vásár első 1—2 hete a textilgyártmányoké. A vevő az árut leméreti, a cég pecsétjével ellátja és durva szövetbe csomagolva, a szállítmány eredetét, hosszát és az árát feltüntető jegyzékkel együtt elszállíttatja. A posztóvásár után egy hétig a bőr- és szőrmevásár követ-

kezik, de ezekkel egyidejűleg más iparcikkeket és fűszert is árusítanak. A vásár csak napvilágnál folyik, este bezárják. Akkor a különféle szórakozások és mutatványok következnek. Agrárcikkeket a vásár egész tartama alatt szabadon lehet árusítani. A fizetés, a kölcsönös adásvételre tekintettel, leszámolással, illetve beszámítással történik, amit a vásár utolsó hetében az erre a célra berendezett pénzváltóüzletekben bonyolítanak le. A legnagyobb hitelt az egyházi személyek élvezik, mert ha ezek a vásár után négy napig sem fizetnének, úgy az egyház kiközösíti őket. A vásár tartamára külön kereskedelmi törvényszéket létesítenek, amely vitás esetekben azonnal dönt.

*

A középkori városok kereskedelmi életének legérdekesebb alakulata: a *Hanza*, az Északi- és Keleti-tenger partvidékein fekvő halász városok kereskedelmi szövetsége e terület agrárpruduktumainak, de főként a heringnek és az oroszországi prémnek értékesítésére. Sikerei jelentékenyek. Megszerzi a bizánci kereskedelem monopóliumát az orosz nemesprém piacon és onnan kiszorítja a skandináv viking kereskedelmet, sőt a német lovagrend baltikumi kereskedelmét is. Eredetileg csak a vend városokat (Lübeck, Rostock, Stettin) egyesíti, de a kölni konföderációban (1366-ban) a szász és a Rajna-weszfáliai városok is csatlakoznak hozzá. Nyugaton a Zuider-tóig, a Maas mellett a francia Dinantig, a Rajna mentén Andernachig és a Harz-hegységig, keleten Révaiig és Krakkóig minden jelentékenyebb város hosszabb vagy rövidebb ideig kötelékébe tartozott. Tagjainak száma bizonytalan. Virágkorában 200-ra is

felemelkedik, de aktív csak 70—100, akik tagdíjat fizetnek és a Lübeckben tartott Hanza-gyűléseken, vagy a kölni, braunschweigi és danzigi kerületi gyűléseken megjelennek.

A Hanza szervezete magán viseli a különféle államhoz való tartozás és a területi bizonytalanság minden jelét. Dacára, hogy állandó székhelye és vezetősége van Lübeckben, közös hajóhadat, a dán, svéd, angol, lengyel stb. udvaroknál követéseket tart fenn, a tengerek rendőri tisztjét ellátja (egy alkalommal Hamburg piacán 150 kalózt fejeztet le), a német lovagrend és dán király ellen háborút visel, sőt a dán királyválasztásban hozzájárulási jogosultságot vív ki, mégsem tud Velence mintájára szuverenitáshoz jutni és csak a közösen birtokolt és gyakorolt privilégiumainak (főleg vámkedvezmények) érvényesítésében nagyhatalom. Az idegenekkel szemben elzárkózást parancsol tagjainak. Hanzavárosbeli leány nem mehet idegenhez feleségül. Idegen a Hanzavárosban négy hónapnál tovább nem tartózkodhatik, ipart, kereskedelmet nem űzhet, hajót nem építhet. Angol és hollandi kereskedőnek nem engedi, hogy oroszul tanuljon, stb., stb. Jóllehet, a hűtlenséget szigorúan bünteti (Köln egy ízben súlyos váltságdíjat fizetett és vezekelt), a privilégiumok növekedése vagy csökkenése szerint változik tagjainak száma is.

A Hanza sok pénzt költ telepeire, raktáira, szállásházaira, kikötőkre, mólókra, világítótornyok létesítésére, eliszaposodott folyótorkolatok tisztítására. Ez a hanzatagokra, de természetesen az illető országokra is előnyös. Ebből magyarázható, hogy a fejedelmek szívesen adnak privilégiumokat a Hanzának, ami egyben a vám-és

fogyasztási adóbevételeiket is növeli. E privilégiumok és kereskedelmi forgalmának minemősége szerint rendezi be a Hanza négy főtelepét. A *londoni Staalhof*, a *bergeni Kontor*, a *Nowgorodbm* létesült *Gootenhof* és *Peterhof*, Kowno, Oslo, Lemberg és Riga kisebb telepei az árugyűjtést eszközlik, amit főleg természetes cserével bonyolítanak le. Ezeken a helyeken megszerzi a Hanza a vámkedvezményeken kívül a kicsinyben való árusítás jogát is, ami nélkül árucseré szinte lehetetlen. Az így összegyűjtött anyag nagyban való eladásának székhelye a negyedik főtelep, a *brüggei Kontor* és a kisebb jelentőségű amsterdami telep — Haus der Osterlinge. Ezeknek a telepeknek a berendezése és jogállása a szerint különbözik, hogy az illető ország reá van-e szorulva a Hanza árucikkeire vagy sem. Flandriában a levantei cikkek, Olasz-, Spanyol- és Franciaország áruai kerülnek eladásra, valamint az angol gyapjú, ón, a német érc és a Hanza speciális cikkei. Flandria, a forgalmi szabadság álláspontján, szabad mozgást enged a Hanza tagjainak, önálló bíraskodási jogot, vám- és kisebb kereskedelmi kedvezményeket is ad nekik, de monopóliumot nem. Nagyobb jogokat szerez a Hanza az angol királyoktól a londoni Staalhof számára. Az «acéludvar» nevet a gyapjúzsákokat lezáró acólpecsétől kapta. Londonban a Hanzának falakkal védett lakóhelye és áruraktára van. a kereskedőknek külön temploma és előjárósága, amely ellátja a közigazgatást és a bíraskodást is. Az acéludvar 1280 körül alakul. Legjobban megépített, egész külön városrész a *bergeni Kontor*. Külön mólókkal, nagy közraktárral, két templommal, lelkészekkel, két községgé szervezkedett nagyszámú hanzavárosbeli lakókkal

rendelkezik, akik maguk választják az előljáróságot — ennek határozatai ellen a lübecki tanácshoz lehet fellebbezni — és nemcsak saját jogaikkal élnek, hanem vámokat és fogyasztási adókat vetnek ki, vagyis idegen állam területén szuverén jogokat gyakorolnak. A bergeni, még inkább a pallosjoggal is rendelkező nowgorodi Kontor tagjai katonai fegyelem alatt élnek. A telep kapuit este lezárják és őrséget állítanak. Nősülniük nem szabad. A telep alkalmazottait 2—3 évenként leváltják. Oroszországban gyakori az összeütközés a város és a Kontor között, amíg végül Iván moszkvai nagyherceg 1494-ben az egész Kontort megszünteti.

A Hanza legfontosabb cikkéről, a heringről, külön kell megemlékezni. Ennek halászata Schonen félszigeten történt. Dánia királya erősen megvámolta a Hanzát, amely nyáron és kora ősszel itt szerezte be heringszükségletét. A Hanza halászhajói, az ácsok, kádárok, kötélverők, a márkázást végző tisztviselők itt szabadon mozoghattak, monopoljogokat azonban nem élveztek.

A Hanzára két körülmény mért sorsdöntő csapást. Az egyik a heringvonulás megváltozott iránya (a holland halászok által előbb megszállott Laaland sziget felé), a másik az orosz prómkereskedelem monopóliumának eltörlése. A Hanza vezetősége sem a tőkehal feldolgozásában rejlő újabb üzleti lehetőséget, sem Ferdinánd császár gyarmatszerzési politikáját nem tudta megérteni és ezért azzal próbálta helyzetét egyensúlyba hozni, hogy a skandináv államokban a hollandokkal és angolokkal szemben monopóliumait szigorította, csakhogy ezek akkor már fejlettebb hajózással felülmúlták őket és a privilégium-

mokért magasabb illetéket fizetve, megnyerték a skandináv uralkodókat is a maguk pártjára. A Hanza még néhány kalandos kísérletet próbál a francia és portugál kereskedelmi kapcsolatok megteremtésével, de ez már a vég kezdete, mert a tengerentúli kereskedelemben nem tud önálló tényezőként szerepelni. Az utolsó hanzagyűlést, amelyen már csak Bréma, Lübeck és Hamburg jelennek meg, 1641-ben tartják. Ezen államjogi-
lag konstruálnak és az önállóságnak 1935-ig birtokában maradnak.

A középkori gazdasági élet fokozatosan halad a *pénzgazdálkodás* felé. Ez a római birodalom bukása után sem szűnt meg egészen, mert a limeseken élő barbár népek tele voltak arany- és ezüstérmékkel. De a hanyatló római császárság természetes gazdálkodását átvette Bizánc, a frank királyok és a többi uralkodók és a középkor első felében, sőt a városgazdaság korában is ez az uralkodó gazdasági rendszer. A középkorban általában nagy a pénzhiány. Európa nemesfémkészlete a XV. század végén kb. 7 millió kg ezüstre és 500,000 kg aranyra becsülhető, aminek összértéke nem haladja meg a 4 milliárd pengőt. Vannak írók, akik ennek a feltételezett értéknek csak egyharmadát fogadják el. A nemesfém túlnyomóan ékszer, arany- és ezüstedény, a pénzítésre kevés marad. A legtöbb nemesfém a kolostorok őrizetében teaurálják. A középkori pénzhiányt bizonyítja az is, hogy gyakran kényszerítik a lakosságot arany- és ezüstedényeinek beszolgáltatására és még a törvénykönyvek is büntetés-pénz helyett vagy mellett, a szarvasmarhát, gabonát, sőt, borsot, tömjént, sőt bőrt és prémet is említik. Egyes uralkodók a pénzt kiviteli tilalom

alá helyezik. A pénznek inkább fizetési jellege alakul ki. A belföldi pénz az adó, vám, regáliák ellenszolgáltatásait, katonák és tisztviselők fizetését szolgálja. A külföldön is forgalomképes cserepénz ellenőrzés nélkül azok birtokában van, akik törvényes vagy tényleges hatalom alapján a pénzverést gyakorolhatják. A XI. századtól kezdve ezt a jogot a territoriális uralkodók igyekeznek kisajátítani, hogy az úgynevezett *lucrum camerae* maguknak biztosítsák. A szélirattal el nem látott pénzt körülnyírták, vagy az újabb pénz anyagába rosszabb ötvözetű fémet keverték. Ez az illegális jövedelem a XIV. században a Nagy Károly által veretett *solidus* értékét egyhetedére csökkentette és teljesen megingatta az ezüstpénzbe vetett bizalmat.

A kereskedelem természetesen sínyli a fix csereérték hiányát, ezért a városok igyekeznek az állandó devalvációtól szabadulni olyan módon, hogy a pénzverés jogát egyszeri váltságösszeggel, vagy évi bérösszeg fizetésével megváltják. A pénzverést azután szövetkezetekre bízzák, amelyek az egyes érméket igen magas (25%-ot is kitevő) előállítási költséggel úgy készítik, mint a mai plaketteket, de garantálják a pénz nemesfém-tartalmát. Miután a birodalmi érmeszabályozás létrejönni nem tud, egyes városok, továbbá a Hanza, úgynevezett *érmeszövetséget* kötnek területükön állandó értékű és forgalmi képességű valuta megteremtésére. De ez csak a XVI. században lesz általánosabb, addig a kereskedők a valutáris bajokon oly módon igyekeznek segíteni, hogy veretlen ezüstrudakat visznek magukkal, mert ezeket mindenütt elfogadják, vagy ha ez nincs, akkor váltóval fizetnek, amit később

egyenlítenek ki, vagy esetleg egy idegen cég fizeti ki azt a mellékelt rendelvénnyre. Ezeken túlmenő segítség az általános érvényű pénz megteremtése, amire Anglia, Franciaország és Németország már a XII. századtól kezdve törekednek. Átütő ereje van a *Florenzből* (1252) vert $3\frac{1}{2}$ gramm súlyú *arany solidusnak*, azaz forintnak, ami hosszú időn át általános kereskedelmi értékmérő lesz. Forgalmi képessége maradandóbb, mint a szintén változatlan értékű velencei arany, a dukátnak (1284).

A *pénzkereskedelem* fejlődésére a keresztes háborúk vannak legnagyobb befolyással, valamint Velence, Génua, de más olasz városok hitelpolitikája is. A középkori sokféle pénznem mellett a pénzkereskedés jövedelmező foglalkozás és hatályosan egészíti ki a távolsági kereskedelmet. A keresztes háborúkban résztvevő fejedelmek, földesurak a nekik járó természetes szolgáltatásokat igyekeznek pénzben beszédni, mert ezt könnyebben vihetik magukkal. Sokszor a kényszerűség is hajtja őket, mert bevételeiket előre elzálogosítják a pénzembereknek, hogy magukat és kíséretüket megfelelően felfegyverezhessék. E példa nyomán a köz- és magánháztartás járadék- és jövedelemkezelésében is mindjobban tért hódít az a szokás, hogy követeléseiket globális összegért a beszedőknek bérbeadják. Egyes országokban a péterfilléreket is így kezelik.

A középkor vége felé mind nagyobb jelentőségre emelkednek a közhatalmi testületek, fejedelmek, de leginkább a városok *hitelszükségletei*. Az egyes polgárok is igénybe veszik a hitelt ingatlanaira, amiről elzálogosító okiratot állítanak ki. Képletesen ez helyettesíti az ingatlant. A hite-

lező a záloglevelet harmadik személynek is eladhatta. Az ingatlan az adós birtokában maradt, de annak jövedelméből egy kb. 10%-os *örökjáradék* illetve az okirat mindenkori tulajdonosát. Az adósság visszafizetése történhetett tőketörlesztéssel is, de gyakoribb a hitelezőknek biztosított életfogytiglani járadék. A városi kölcsönök is előszeretettel választják ezt a formát. Életjáradék vagy örökjáradék fejében kölcsönt vesz a város polgáraitól, mindkettő előnyös forma az özvegyek és családtagok biztosítására. Úgy az olasz, mint a német városok gyakran és bőségesen használják ezt a forrást hadi célokra, elemi csapástól sújtottak és tengeri károsultak kártalanítására. Gyakori a kényszerkölcsön formája is, különösen azokkal szemben, akik valamilyen városi vagy állami monopóliumot élveznek. Nem kicsiny hitel-igényekkel lép fel, különösen háború idején, az állam és az egyház.

Szervezett pénzkereskedelemről mégsem lehet a középkorban beszélni, mert hiányzik ehhez a megfelelő tőke és maga a pénzüzet is közműszerű. Közjellegetű hitelintézet, mint az ókori templombank, nincs. A magánbankárt arról az asztrálról nevezik el (bankó), amelyen pénzeszacskóit üzleti tevékenysége közben elhelyezi. Főleg kisösszegű, rövidlejáratú hitelnújtással és pénzváltással foglalkozik. Aki az érméket veszi és felváltja, annak az érmék valódiságát és fémtartalmát illetően szakismeretre van szüksége. A középkori bankároknak olyan gyakorlatuk van, hogy legtöbbször szemmel és pengetéssel megállapítják az érme értékét. A kezdetleges könyvvezetéshez, mérlegkészítéshez is kell érteniök, mert a nemzetközi vásárokon és a távolsági kereskedelemben az

araboktól átvett váltólevél és zsíró mindjobban meghonosodik. Egyes magánbankházak már a középkor végén olyan fejlődést érnek el, hogy pl. a firenzei Peruzzi-cégnek 16 fióküzlete és 150 ügynöke van. Angliában, Franciaországban lombardiai bankárok bonyolítják le az áruhitelezési, letéti és váltóüzleteket, a fejedelmeknek és városoknak kölcsönöket adnak, a péterfilléreket és az adóbérletet is ők kezelik. A közjelleű kölcsönök biztosítékaul megszerzik a vámok, adók és bányák bérletét, de a vesztes háborúk a visszafizetésben súlyos fennakadást idéznek elő. A bankárok a hosszúlejáratú államhitelt többnyire nemcsak saját vagyonukból, de a bármikor visszakövetelhető magánletétekből adják. A legkorábbi, félig nyilvános, félig magánbankok az úgynevezett montik, az állam hitelezőinek és adóbérlőinek egyesülései érdekeik védelmére és a károk megosztására. Az első ilyen bank Velencében alakul 1157-ben, a Banco de giro. Leghíresebb a XIII. században alakult *génuai Szent György-bank*, amely bizonyos államgazdasági feladatokat is ellát, pl. a krími gyarmatok és Korzika gazdasági kezelését. Fő-üzletága a letéti és zsíróüzlet. Ebből az időből származnak az első részvények, amelyek az állammal szemben támasztható követelések alapján lesznek kibocsátva és a beléjük fektetett apróbb tőkéknek kamatot biztosítanak. Az országok a legkisebb tőkék összegyűjtését és kereseti lehetőségét a lottójáték meghonosításával is próbálják előmozdítani.

A középkori pénzgazdálkodás és pénzkereskedelem fejlődésének legerősebb akadálya az *egyház kamatvételi tilalma* volt. IX. Gergely pápa még a tengeri kölcsönt is (commenda) uzsorának

minősíti. Ugyanezt a felfogást tükrözi vissza Aquinói Szent Tamás tanítása, mely az egész középkor megítélésére maradandó bélyeget nyom. Nem kis mértékben ez a tilalom az oka annak, hogy a legtöbb középkori pénzüzet — az egyház fennhatósága alatt nem álló, főleg zsidó és izmaelita,— idegenek kezébe megy át, s a kamat 20—46%-ig emelkedik, aminek következménye a nyugati államokban több ízben kitört zsidó-üldözés.

A vetőmag- és állatkölcsonnél figyelték meg először a hitel által előidézett vagyonszaporodást, majd a pénz tőkejellegét. Ilyen apróbb kölcsönöket, részben naturális alapon, sok kolostor, de egyházi alapítvány is adott a parasztságnak. A XV. században a ferencesek által Orvietóban és Peruggiában alapított és a legszegényebb néposztály kisebb hiteligenyeit szolgáló zálogházak már kezelésköltséget szednek.

De a vállalkozói hitel más utakon gyorsabban tör az érvényesülés felé. Az állandó belpolitikai harcok miatt száműzetésbe menekült olasz patriciusok, idegenben pénzkereskedelemből kénytelenek magukat fenntartani. Az egyház kamatvételi tilalmát a *commendával* kerülik meg, ami abban áll, hogy a tőkés pénzt ad a kereskedőnek és kamat helyett a nyereségben osztozódik. Ilyen rejtett kamatvétel a késedelmi díj kikötése is a fizetési terminus be nem tartása esetére olyan feltételek meghatározásával, hogy az betartható egyáltalán ne legyen. A járadékvásárlás és végül az ingatlanok színleges vásárlása és visszavásárlása s az ezzel kapcsolatos örökjáradék mind az egyházi törvények kijátszására nyújtanak módot.

Az adóbérlet és az adóelőlegezés már a keresztshadjáratok alkalmával kikezdi az egyház kamatvételi tilalmának gyakorlati érvényesítését. Olasz kereskedőházak, amelyek az áruüzletet pénzüzlettel is összekötik, a Szentföldön harcolók és zarándokok számára pénzváltó-üzleteket rendeznek be, sőt az egyházi lovagrendek, főleg a templáriusok, mint pénzkezelők és vállalkozók szerepelnek. A XVI. században Európában a legnevezetesebb banküzlet a templáriusok párisi központja, amely Londonban, Franciaországban és a levantei kereskedelem nevezetesebb székhelyein tart fiókokat. Ezek beszedik az egyházi és világi adókat, ellátják a keresztiesvitézek pénzügyleteit, járadékokat kezelnek, sőt az angol és francia királyoktól letéteket fogadnak el.

A XV. században a nagy bankárcsaládok (Medici, Peruzzi és Bárdi) tagjai részint az egyházi kölcsönök révén, részint magas méltóságra jutva, nemcsak a fogyasztási és vállalkozói hitel megkülönböztetését viszik az egyház gazdasági politikájába, hanem az akkori világ pénzügyi ismereteit és felfogását is. A nagy bankházak üzleti tőkéje még nem vált el a család vagyontól, ez a vagyoni szótkülönülés csak a század vége felé kezdődik. Ezért a család minden tagja, akár mint aktív üzletember, akár mint egyszerű járadékos, kénytelen a bankház vagyionkezelésével törődni, mert az elhibázott gazdasági vagy politikai cselekedetet mindenik családtag megsínyli.

Lezárva a középkor mérlegét, megállapítható, hogy a XV. század vége felé nemcsak a forgalmi, hanem a pénzgazdálkodás is elég fejlett. A tőke többnyire még áruban fekszik, de az értékálló pénz (florezi arany) megteremtése óta a pénztőke

szerepe a gazdasági élet minden vonatkozásában erősödik. A középkorban az egyház tanításától befolyásolt közfelfogás, a szolidáris berendezkedés olyan szociális és vallási kötelezettségeket ró a nagy vagyonok és jövedelmek birtoklóira, hogy e miatt a vagyonszerzés öncéllá nem fejlődhetett. A kamatvételi tilalom és a nyereszkesedés megnehezítésén kívül az egyház törvényei az igazságos munkabért, a méltányos árat követelik és az ezt megíértő gazdagot különféle szociális rendelkezésű alapítványok, kórházak, szegényházak stb. létesítésére kötelezik. A materiális javak után való törekvés a családi gazdaság fejlettebb rendszerében sem tud hatalmi vággyá erősödni. Csak a pénzgazdaságon alapuló szabad vállalkozás keresi kímélet nélkül a nyereséget, megszüntetve vérségi és minden olyan kapcsolatot, amelytől a középkor vagyonszerző bankárja vagy kereskedője még nem tudja magát függetleníteni.

HATODIK FEJEZET.

Újkor. I.

Közgazdasági és köztörténeti áttekintés. Felfedezések Gyarmatosítások. Korai kapitalizmus. Olasz bankházak, Fuggerek, Welserek. A céhek hanyatlása. Bizományi üzlet. A merkantilizmus kora. Etatizmus. A merkantilizmus egyes európai államokban. Merkantilista iparpolitika és kereskedelem.

A gazdaságtörténelmi újkor valójában akkor kezdődik, amikor a középkori *tisztességes megélhetést szolgáló gazdasági tevékenység, nyereségre* való termeléssé alakul át. Ez a termelés is a szükségletek kielégítésére törekszik, de abból az elvből

indul ki, hogy minden cikk megtalálja a maga vásárlóját és az előállítási költségeinél magasabb áron adható el, tehát előzetesen nem kell mérlegelni az igénylést. Így a termelést, amint azt Marx a «Tőke» című munkájában kifejti, nem a szükséglet, hanem az elérhető nyereség irányítja. Megjegyzendő, hogy a nyereségvágy által irányított ártermelés a prehisztorikus korban is jelentkezik, viszont ma is található olyan termelés, amely elsősorban a szükségletkielégítést célozza, mint pl. államgazdaság, municipiális vállalkozás, szövetkezetek stb., csak míg a prehisztorikus korban a nyereséget munkáló tőke szerepe nem döntő, addig ma a gazdálkodást általánosan jellemző irány nem a szükségletkielégítés, hanem a tőkés termelés.

Az ó- és középkorban a gazdasági fejlődés határa a hazai mezőgazdaság szolgáltatásának maximuma, az újkorban ez a probléma háttérbe szorul, mert a nemzetközi szabadforgalom az egész világ agrártermelését, a nemzetközi munkamegosztás révén az egész emberiség közös élelmezési alapjává teszi. A világpiac nemcsak az összes termelt javak találkozóhelye, de értékük megmérője és átcserélésük alkalmá is. A modern kapitalizmus ismeretlen és bizonytalan szükséglet számára termel, míg az ókorban és középkorban az ismert szükségletre való termelés a kockázatot vagy egészen kiküszöbölte, vagy a közületre hárította és így a termelő existenciáját biztosította. Ma ezt a kockázatot rendszerint maga a termelő, illetve annak sorozatos üzleti cselekvényeiből összetett és a termelési költségek és az eladás által egyensúlyozott vállalkozása viseli, amiből következik, hogy a gazdasági tévé-

kenység igazi alanya ma a *személytelenné lett vállalat*, amelyet a nyereség szempontja irányít. A vállalat az egész termelés és jövedelemelosztás középontja, amely berendezi az üzemet, előlegezi a termelés költségeit, különösen a nagyipari, bányászati és hajózási üzemek munkabéreit, amelyek meghaladják az egyes ember anyagi erejét, a vállalat tehát kénytelen idegen tőkét is igénybe venni. A vállalat által igényelt tőke legtöbb esetben elveszti szubjektív vonatkozásait és így a tulajdonosra való tekintet nélkül azt fogadja szolgáltatába, akinek tudása, képessége a vállalat működését minél nyereségesebbé teszi. Viszont a tőkeképződés eme leghatályosabb erőforrása szembeállítja a tőkét és munkát, a termelést és fogyasztást. Fokozza ezt az ellentétet a vállalat elbürokratizálása, az irányító szellemi és fizikai munka szétválása.

A modern kapitalizmus nem máról holnapra keletkezett. Fejlődésére döntő hatással volt Amerika és az indiai út felfedezése, a modern állam kialakulása, a vallási felfogás változása és a technikai találmányok alkalmazása. Kialakulásánál megkülönböztethető *a korai kapitalizmus*, mélyen beágyazva a gazdaságtörténelem középkorába: ez szinte észrevétlenül fejlődik ki az ókor és középkor népeinél. Az ezt követő *merkantilizmusban* az államhatalom válik a gazdasági tevékenység középpontjává, amelyet azután a szabad vállalkozásra épített *modern kapitalizmus* vált fel, hogy a legutóbbi időkben újból helyt adjon a merkantilistarendszerű hadigazdálkodásnak.

Az újkor gazdaságtörténelme szoros összefüggésben van a köztörténeti eseményekkel, a

reformációval, az európai nagy háborúkkal es a gyarmatosítással, amely Európa megnövekedett népességének új életlehetőségeket biztosított. A reformáció háttérében bizonyos germán ellentét érvényesül a latin kultúra és az Olaszországban rohamos fejlődést vett pénzgazdálkodás és ennek nyomában járó luxus ellen. Viszont kétségtelen, hogy a középkorban kialakított szolidáris gazdasági rend szankcióit meggyengíti a Luther, de még inkább Calvin tanaiban hirdetett gazdasági racionalizmus, amely a kolostorok takarékos vagyongazdálkodását, szabályozott fogyasztását a világiak üzletvezetésére is kiterjeszti. Az új gazdasági szellem a Calvinhoz hajló Hollandiában, Angliában és az Egyesült Államokban ver először gyökeret. Fra Luca Pacciolo, minorita szerzetesnek 1494-ben, a kettős könyvelésről írott munkáját 1543-ban flamand nyelvre fordítják és a XVII. sz. elején Hollandia legtöbb kereskedőháza alkalmazza. Ebben az időben kezdik meg ott az első szakszerű kereskedelmi oktatást és a kereskedelmi tankönyvek írását is, ezeknek nyomán terjed el az üzleti könyvek eredményének lezárása és a leltárkészítés. A reformáció visszahat az állam és a gazdasági élet viszonyára is. Az államegyház a szekularizáció következtében a fejedelmek gazdasági hatalmát; növeli és ezek centralisztikus politikáját segíti a hűbériség csökvényeinek kiküszöbölésében és a városgazdaságnak területiális gazdasággá való átalakításában.

A Habsburg-ház spanyol és német ágra válása, az ellenreformáció, a francia királyok féltékenysége, a török diadalmos előtörése a Balkánon és hazánk területén, mind közrehatnak a vallási (smalkadeni és harmincéves stb.) háborúk kitö-

résében, amelyek Németország gazdasági fejlődését megakasztjuk, népességét és gazdasági erejét a pusztulás szélére juttatják. A tönkrement területek gazdasági felújítása parancsoló alkalom a merkantilista állam berendezkedésére, éppen úgy, mint az angol trónviszályok, egyéb európai államok külső és belső háborúi és az ezek nyomán járó súlyos államháztartási bajok. A XVII. sz. második felétől kezdve, a westfáliai békében nyert területi és hatalmi gyarapodásra támaszkodva Mazarin, majd XIV. Lajos igyekezik Európában a francia túlsúlyt biztosítani úgy fegyverrel, mint a gazdasági élet megszervezésével. Ennek a századnak legnagyobb köztörténeti eseménye Bécs rosszul sikerült ostroma és Buda felszabadítása után Törökország visszaszorítása a Balkánra. A spanyol örökösödési, valamint Nagy Frigyes és Mária Terézia között kitört háborúk szintén jelentékeny gazdasági változást idéznek elő a XVIII. század Európájában és újabb alkalmat adnak a merkantilizmus terjeszkedésére és az átmeneti hadigazdálkodásra.

Az emberi gazdálkodás átalakulására legnagyobb hatással a *francia forradalom* volt, amely ugyan a XVIII. sz. végére esik, de következményei a XIX. sz.-ban lesznek érezhetőek. A folytonos háborúk, az elhibázott gazdasági reformok, a monopóliumokkal és prémiumokkal együttjáró korrupció, az udvar pazarlása, olyan pénzügyi válságot idéznek elő, hogy az államcsődöt (4 milliárd livres adósság) sem Turgot, sem Necker pénzügyminiszter megállítani nem tudja. Elkerülhetetlen a parlament összehívása 1789-ben, de segíteni már ez sem tud. Franciaország 1792-ben köztársaság lesz, a konvent pedig az egész or-

szág sorsának irányítója. A csöcselék rémuralma, amely Franciaország intelligenciájának nagy részét elpusztítja, 1794-ben megbukik, nagyrészt az infláció okozta drágaság és a nemzeti termelés felbomlása miatt. Az állam vezetését a direktórium veszi át, ebből női ki Napóleon császársága, aki azután Európa népeit és országait úgy államjogilag, mint gazdaságilag teljesen felfogatja. Az általános védkötelezettség és a néphadsereg behozatala mellett, a kontinentális zárlat volt Napóleon úttörő katonai rendszabálya, mert ezzel a modern háborút nemcsak a katonaság, hanem a népek gazdasági erejének mérkőzésévé tette. De az eredmény nem az lett, mint amit Napóleon gondolt, mert nemcsak a kontinens ipara, de Anglia mezőgazdasága is erőteljesen fejlődött a zárlat hatása alatt és az általános drágulás Európa népeit általános csempészkedésre serkentette, Napóleon ellen ingerelte s ennek bukását idézte elő.

*

Amilyen fontossággal bírt a római birodalom fejlődésében a provinciák megszerzése, éppen olyan döntő erejű az újkorban a *gyarmatosítás*, mert földrajzi *felfedezésekkel* (Colombus és Amerika 1492; Vasco di Gama körülhajózza Afrikát stb.), és a kapcsolatos gyarmatosításokkal, megváltozik a gazdaságtörténelem színtere is, a Földközi tenger mellékéről áttolódván az Atlanti óceán partvidékére. A gyarmatosításban első Spanyolország és Portugália. V. Károly spanyol király és német császár új birodalma egészen római méreteket ölt. Megbízottai nemcsak aranyat és ezüstöt hoznak Mexicóból és Dél-Amerikából (kb.

25-80 milliárd pengő értékben), hanem városokat alapítanak ott, bányákat tárnak fel, ültetvényeket létesítenek. Nevezetes fordulópont a gyarmatok történetében *Spanyolország* és *Portugália* personális uniója 1580-ban. Portugália t. i. nemcsak amerikai gyarmatokat, hanem a pogány fejedelmektől kereskedelmi privilégiumokat is szerez Afrikában és Ázsiában, ahol raktárházakat épít, rendszeres hajójáratokat létesít Kína, Japán és az anámi partvidék felé.

Velence helyett *Lisszabon* lesz az indiai fűszeres luxuskereskedelem székhelye. Az indiai kereskedelem passzív mérlegét a kínai és japán ezüsttel hozza egyensúlyba. A hajózást ezeken az útvonalakon úgynevezett királyi hajók látják el, amelyeket a kereskedők bérebevehettek. Ázsia déli és keleti részén a portugál kereskedelem olyan arányokat ölt, hogy nyelvük a távol Kelet általános kereskedelmi nyelve lesz. A portugáloktól tanulják el a keletázsiai népek a korabeli technikai vívmányok ismeretét. Portugália ebben az időben ugyanazt a pozíciót tölti be Kelet- és Dél-Ázsiában, mint annakidején Karthágó és Fönícia a Földközi - tengeren.

Anglia és Hollandia, függetlenül a spanyol és portugál felfedezésektől, Észak-Amerika területén a XVI. sz-ban önálló gyarmatosító politikát kezd. Ebben az időben szerzi meg Oroszország is Szibériát és Krasnojarsk, Tobolsk és Tomsk városokat kereskedelmi központtá fejleszti.

Anglia gyarmati politikája kétirányú: kereskedelmi monopóliumok szerzésére törekszik (India), Észak-Amerika békés megszállása (Virginia és Új Anglia) mellett. Amint az angolok Erzsébet királyné alatt lerázták a Hanza keres-

kedelmi uralmát, levantei társaságot szerveznek és mikor 1591-ben megtalálják a Kelet-Indiába vezető utat, rövid időn belül (1600-ban) megalapítják a Keletindiai Társaságot tizenöt évre nyert privilégiummal, 30,000 font alaptőkével. Ezzel szemben Hollandia 1602-ben 6½ millió hollandforinttal megszervezi a Holland-Kelet indiai Társaságot, Jávát gyarmatosítja, összeköttetést létesít Jappánnal, megszerzi Batáviát, Ceylont és 1621-ben megalakítja a Nyugat-indiai Társaságot is, főleg cukornád ültetvények és faktorikák létesítésére. A két protestáns állam gyarmati előretörése Spanyolország és Portugália rovására történt, de később Anglia és Hollandia is egymás ellen fordult, nemcsak vallási és dinasztikus kérdések miatt, hanem mert az angol és holland kalandorok és kalózok egymás hajóit mérhetetlen kapzsisággal vadásszák és zsákmányolják. Anglia Hollandiát a mai New-York és Sanfrancisco területéről kiszorítja. A Cromwell által kibocsátott hajózási akta megerősíti Anglia tengeri hatalmát, az utrechti (1713), majd a párizsi (1762) békék pedig Észak-Amerika túlnyomó részét angol kézre juttatják. 1760-ban angol gyarmat lesz India, míg ezzel szemben a hollandok Afrikában a Fokföldön, Transwalban; Ausztráliában, Újzélandban és Tasmania területén vetik meg lábukat.

Németország elég későn érdeklődik a gyarmatosítás iránt. A Welserek kereskedelmi gyarmataitól eltekintve, mindössze az Afrikai-Kereskedelmi Társaságot alapítja meg hasonló célzattal. Elég sikertelen marad Svédország gyarmatosítási törekvése is; Dánia pedig mindössze néhány jelentéktelen nyugatindiai szigetet tudott szerezni.

Franciaország XIV. Lajos alatt ébredt a gyarmatosítás fontosságának tudatára. 1664-ben megalakítja a Francia-Keletindiai Társaságot, faktoriákat, helyesebben megerősített áruraktárakat létesít Indiában, Afrikában és Amerikában - a Nagy Tavak mellett az indián cserekereskedelem lebonyolítására.

Úgy gazdasági, mint világtörténelmi szempontból a legsúlyosabb Anglia küzdelme Franciaországgal Észak-Amerika birtokáért, mert nemcsak gyarmati, de kontinentális háborúhoz vezet, amely hosszabb vagy rövidebb megszakításokkal XIV. Lajostól Napóleon bukásáig tart. A spanyol örökösödési háború igazi oka is az volt, hogy a Bourbon származású spanyol dinasztia Franciaországnak tekintélyes kereskedelmi kedvezményeket adott és Párizsban kereskedelmi társaságalkúit a Peruval és Mexicoval létesítendő gyapjú- és rabszolgaforgalom lebonyolítására. Dacára annak, hogy még a XVIII. sz. közepén is az észak-amerikai angol gyarmatok az Atlanti Óceán partvidékének csak egy keskeny sávjára terjedtek, míg a franciák Kanada és Új Skócia területén kívül, a Mississippi vidékét is bírják, a széjjelszórt francia telepeken mindössze 10—11,000 gyarmatos élt, akik állandó harcot folytattak a bennszülött indiánokkal és mintegy 200,000 letelepedett angollal. Franciaország nem tudott amerikai telepeseinek megfelelő segítséget nyújtani, mert európai háborúi minden erejét lekötötték és így kénytelen volt Canadát a Mississippiig más területekkel együtt az angoloknak átengedni.

De a győztes Anglia sem örvendhetett sokáig amerikai hódításainak, mert háborús adósságai majdnem 3 milliárdra növekedtek, amit az anya-

ország adófizetői már nem igen tudtak viselni. Kénytelen tehát a teher egy részét az amerikai telepesekre áthárítani, akik ezt vállalták volna, ha az angol parlamentben képviselőt és a költségvetésre befolyást nyernek. Viszont ezt Anglia az írek miatt nem merete engedélyezni és a törlesztés egy részét bonyolult vámrendszerrel hárította az amerikaiakra. A hatalmas arányú csempészet ezt a rendszabályt eredménytelenné tette, s hogy Anglia valamiképpen kárpótolja magát, a teára 25 % fogyasztási adót vetett. Erre az angol gyarmatosok Bostonban egy kb. 400,000 pengő értékű megvámolt teaszállítmányt a tengerbe dobtak és *Washington* vezetése alatt megindították a *függetlenségi harcot*, amibe Franciaország, Hollandia, Spanyolország is beavatkozott. 1781-ben a versaillei béke biztosítja az Egyesült Államok függetlenségét és a szövetségesek előbb elvesztett gyarmati területeik egy részét visszakapták. Az új világrésznek ez a felosztása egy időre nyugalmi helyzetet teremtett, ha eltekinünk az európai eseményektől és az amerikai belső forradalmaktól, amelyek Észak- és Dél-Amerika benszüllött lakossága és a bevándorlók között, valamint a rabszolgakérdés miatt az Unió területén lezajlottak.

A tőke szerepe már a középkorban felismerhető, a *korai kapitalizmusban* szereplő bankházak (Bárdi, Fugger, Welser stb.) kialakulásánál. De a középkori gazdasági rend sokkal mélyebb gyökereket eresztett az emberiség felfogásába, közjogi intézményeibe stb., semmint néhány nagystílű üzletember földvásárlása, birtokbérlete, a földművelés iparosítása és racionalizálása, a céhekben és a távolsági kereskedelmen belül érvénye-

sülő bizományi üzlet ezt a rendszert máról holnapra átformálhatta volna. Még magában a kivételes jellegű bányászatban sem fejlődhetett zavartalanul a kapitalizmus, pedig már a középkor végén a bányajogot és a vele kapcsolatos intézményeket racionalizálják. Az azonban bizonyos, hogy *tekintélyes vagyonok már a középkorban is találhatók*. Cosimo Medici vagyonát Firenzében, 1458-ban 115,000 arany forintra, Pietro Medici vagyonát 1469-ben 240,000 ar. frt-ra becsülik. A Mediciek kereskedelmi tőkéje 42,000 ar. frt., földbirtokuk értéke 59,000 ar. frt., állami kölcsönökbe kihelyezett tőkéje 220,000 ar. frt. volt. A németországi bankárok vagyona Strieder adókönyvi kimutatásai szerint a XVI. sz. elején általánosságban 300,000 ar. frt. körül mozog, de a Fugger-vagyon 4% millió ar. frt. körül van, annyira, hogy már III. Frigyes császár idejében szóvátesszik a németbirodalmi gyűlésen a tőke hatalmának korlátozását és azt kívánják, hogy sem magánosok, sem ezek társasága tízezer frt-nál nagyobb üzleti tőke felett ne rendelkezzenek és az ezt meghaladó összeget az állam foglalja le, hogy abból a kis vállalkozóknak adhasson kölcsönt.

Ehrenberg ezt a korszakot a *Fuggerek* korának nevezi, — bár a Welser-ház hasonló szerepét sem szabad feledni, — mert az eredetileg posztó, fűszer és érckereskedő cég, háziiparral, bizományi üzlettel, birtokszerzéssel, földjára akkumulálásával, takarékosággal, telekspekulációval, a fejedelmeknek adott kölcsönökkel és az ezzel kapcsolatos vám, adó és bányabérletekkel, különféle monopóliumok megszerzésével, ma alig képzelhető politikai hatalomra tett szert. V. Károlynak császárrá választásakor a már előbb köl-

csönadott 624,000 a. frt-on kívül újabb tekintélyes kölcsönt folyósít, aminek fejében a spanyol lovagrendek birtokainak és higanybányáinak bérletét megszerzi. A pápa is reábízza a péterfillérek kezelését. Császárok és királyok követeket küldenek hozzá és a XVI. sz. vége felé öt millióval érdekelve a spanyol király és német császár háborús vállalkozásaiban, zálogjogot nyer a tengeren-túli arany és ezüst-szállítmányokra. A nép annál jobban gyűlöli a Fuggereket, ezt bizonyítja a magyar történelemben is nagy szerepet játszó ügynököknek, Fortunatus Imrének a sorsa és a magyar «fukar» szó, amely egyértelmű a spanyol fucar szóval és a Fugger névből származik. A Fuggerek tengerentúli kereskedelemmel is foglalkoznak, de pontosan vezetett könyveik és levelezésük szerint a bányaművelésben specializáltak magukat és igyekeztek a leobeni és steyeri vas-, a szász cin-, ajxtagyar rézbányatermékek monopolisztikus megszerzésére. Nagy érdemeik vannak a bányafeltárásokban és az akkori technikai találmányok értékesítésében, amellyel különösen a bányavíz ellen tudnak hatályosabban védekezni és az ércolvasztást eredményesebbé teszik.

A többi bankárcsaládok közül (Paumgartner, Höchstetter stb.) csak a *Welserek* üzletvitelével foglalkozunk bővebben. Ezek tipikusan távolsági kereskedők. A legrégibb adatok szerint már 1480-ban megtalálhatók Spanyolországban és Portugáliában a Welser-család kereskedelmi telepei, amelyeknek legfőbb árucikke a sáfrány és a déligyümölcs. Amikor Vasco de Gama felfedezi az indiai utat, a Welserek mindjárt vámkedvezményeket szereznek Immánuel portugál királytól és

a keleti kereskedelem szokásos cikkem kívül rezet szállítanak Indiából Lissabonba. A Fuggerek mellett ők is jelentős hitelezői V. Károlynak, amiért Spanyolországban is kedvezményeket kapnak és Saragosában és Sevillában (a Welser-ház későbbi gazdasági székhelye), telepeket létesítenek. A sevillai bérletet azonban hatévenként meg kell újítaniuk. Nagymértékben kifejlesztették tengeri hajózásukat, külön hajójáratokaitartanak Antwerpen és az Ibériai-félsziget között és az V. Károlytól nyert privilégium alapján a spanyol gyarmatokon csak az ő hajóik köthetnek ki. A Welserek látják el a spanyol gyarmatokat állattal, szerszámokkal, iparcikkekkel, amikért fűszert és gyarmatárut hoznak Spanyolországba. 1528-ban megszervezik a nagy jövedelmet hajtó rabszolgakereskedelmet. Babszolgára maguknak is szükségük volt, mert nemcsak a német Hanza és Velence monopóliumra törekvő üzletvitelét alkalmazták a távolsági cserénél, hanem maguk is termeltek gyarmatárut hatalmas ültetvényeiken. A földrajzi felfedezések úttörői többnyire a Welsereknél tanultak. Amerikában Venezuelát egyik Welser-ügynök fedezi fel és ennek gyarmatosításában majdnem államalkotó szerepük van. Először ott, majd Mexicóban tárnak fel ezüstbányákat, melyeknek művelésére Németországból hoznak képzett bányászokat, egyszerű munkásokul pedig Afrikából néger rabszolgákat. Ezeket alkalmazzák a cukornád, pamut, és más ültetvényeken is.

*

A korai kapitalizmus két legnagyobb világ-cégét, de a kisebbeket is, az úgynevezett *családi*

vagyonkezelés jellemzi. Az egész szervezet, munkarend, jövedelemelosztás eltér a mai személytelen tőke felhasználásától. Mindenekelőtt szembe-tűnik az egyéniségnek szoros kapcsolata a tőkével. A modern kapitalizmust jellemző személytelen tőke az akkori családi vagyonkezelésben a tradíciók, vallás, szokás és egyéb középkori kötöttség folytán korlátozva van. Ezek a cégek is elfogadnak ugyan kisebb-nagyobb betéteket kamatfizetés ellenében, különösen bányavállalkozásaikban, de a felhasznált tőke mégis túlnyomóan családi vagyon. A távoli világreszerekre kiterjedő üzleteket természetesen idegen munkakerő nélkül nem lehetett volna lebonyolítani. A tengerentúli faktoriák ólén fizetett alkalmazottak állnak ugyan, de az üzletvezetés a családtagok kezében marad, ezek közül a családi tanács választja ki a legmegfelelőbb családtagot, hogy a cég óién korlátlan hatalommal rendelkezék. A Fuggerek családjában a legnagyobb üzletember Fuggor Jakab, aki zsenialitásával, szervező és vállalkozó képességeivel a Fugger-házat világhatalommá emelte, eredetileg pap volt, akit a család a pápa külön engedélyével állít a vagyonkezelés élére, míg a sokkal nagyobb vagyonrészes családtagok, az általa kijelölt üzletkörben, neki alárendelve, tevékenykednek. Az üzleti eredményből elsősorban a családtagok nyernek rangjukhoz méltó megélhetést, míg a fölöslegből új vállalatokat létesítenek, vagy ingatlant szereznek. Erre a családi vagyonkezelésre egészen a trianoni békéig Magyarországon is találunk példát. A Fuggerekkel rokon Thurzók alapítottak Árva megyében egy hitbizományt, amelynek igazgatását a Thurzó-vagyonban döntően részes csa-

ládok kiküldöttei (öttagú tanács) intézték, akik maguk közül egy teljhatalmú vagyongazdát választottak. A jövedelmet az alapítótól való lezármazás foka szerint osztották meg és így a százezeres jövedelemrészeseddel szemben némely köznemesi család egy pár pengő évi osztalékot kapott.

A korai kapitalizmus legelső nagytőkései leginkább a közhatalommal való kapcsolat révén szerezték óriási vagyonukat, de ez volt a végzetük is. Az 1557-ben bekövetkezett spanyol államcsőd, amelyben a Fuggerek 3% millió arannyal voltak érdekelve, megingatta a bankház hatalmát és 1637-ig már csak az olasz, főleg génuai bankárok segítségével tudták magukat tartani. Az is segített rajtuk, hogy a családi vagyont elválasztották a vállalkozói tőkétől, mert amelyik bankház ezt nem tette, a XVII. sz. végéig teljesen eltűnt a gazdasági életből. Az óvatosabbak vagyonuk roncsait földbirtokba fektetik és így a Fuggerek ma is, mint főurak, tekintélyes birtokállomány felett rendelkeznek.

A fejedelmek és az államok háztartása a bankár-családok tönkrementésével hitelező nélkül maradt és ezért más forrás után kellett kutatniok, hogy a gyarmati vállalkozásoknál és a háborús bonyodalmak közt jelentkező tekintélyes hitel igényeket kielégíthessék. Ez már nem volt olyan könnyen kezelhető, mint a családi alapon szervezett bankházaké, amelyeknél a fejedelmi kegyrang emelése, vagy monopóliumok osztogatása milliókat biztosított az állami hitelszükséglet számára. Elsősorban tehát a gyarmatokkal rendelkező államok, (de az ilyenek nélkül szűkölködők is), kénytelenek voltak a mezőgazdaságban,

iparban és kereskedelemben jelentkező apró tőkefeleslegeket összegyűjteni és megfelelő kamatszolgáltatásért igénybevenni. Az államnak szakítania kellett nemcsak a közfelfogásban, hanem a törvényalkotásban is az egyház kamatvételi-tilalmával és kénytelen volt a közvetítő kereskedelem lehetőségeit is minden eszközzel előmozdítani.

Ennek a változásnak, amely közelebb hozza a családi vagyonkezelést is a részvénytársasági üzletvitelhez, első nyomai és következményei apróbb tőkefeleslegekben jelentkeznek. A tőkék jövedelmező elhelyezést keresnek és miután a nagy bankárcsaládokba és az államkölcsönökbe vetett bizalom az államcsődök következtében megrendült, kisebb banküzletek és kereskedők segítségét veszik igénybe. A tönkrement olasz és német pénzkereskedelem, a gazdasági élet súlypontjával együtt azokba az Atlanti óceán partján fekvő városokba helyeződik át, ahol a középkori nemzetközi vásárok helyett a gyarmatárúk (kávé, tea, dohány, indigó stb.) cseréje lebonyolódott és ennek pénzügyi leszámolásai mentek végbe. Nemcsak a magánvállalkozás, hanem az államok is itt keresnek kölcsönöket. A hiteligénylések többnyire a pénz és árukereskedők közös üzleti akcióival nyernek lebonyolítást. Ezek egy tipikus intézményt teremtenek az üzleti bonitás elbírálására és a vele kapcsolatos toke-hozzájárulás megszervezésére. Ez a *tőzsde*, amely eredetileg a nemzetközi vásárok pénzügyeit bonyolította le. A brüggei (XV. sz.), antwerpeni és lyoni (XVI. sz.), majd az amsterdami (XVII. sz.) stb. tőzsdéken főleg kisebb tőkék keresnek elhelyezkedést, a váltó, majd részvény és végül a termény üggy le-

tekben. Ezeket a tőzsde bankárai, különböző államok vallási és politikai menekültjei, meglehetősen fáradsággal gyűjtik össze. Zsidókon kívül az olasz városállamok száműzöttei, majd a francia hugenották az első bankárok, akiket semmiféle tradíció nem fészélyez magasabb gazdasági tudásuk érvényesítésében. Saját tőkéjük csekély, ügyfeleiktől tehát rövid lejáratú, kamatozó betéteket fogadnak el. Vállalkozásuk szabad ugyan, de azért az állam jóindulatát nem nélkülözheti.

A nyereségre irányuló termelés elve, legnehezebben *a mezőgazdaságban* tud érvényesülni, ami első sorban az állami beavatkozás eredménye. Európa legtöbb országában a középkori agráralkotmány és a háromnyomású gazdasági rendszer hirtelen megváltoztatása a folytonos háborúk miatt alig lehetséges. Csak a tengerpariai városok, továbbá Olaszország nagyobb városállamainak körzetében a szerzetesrendek, lovagrendek, Fuggerek és más pénzemberek birtokain veszi a termelés olyan irányt, hogy a szükségleti termelésen túl a piaci értékesítés jelentékenyebb pénzjövedelmeit célozza. De az eredménynek csak egy része válik tőkévé, visszatérve a mezőgazdasági termelésbe, a nagyobbik részét luxusépítkezésekre, fényűzési tárgyak beszerzésére fordítják.

A hűbéri jog általában nem kedvez a földbirtok akkumulálásának. A feudális kötöttség és az adományrendszer a szabad birtokszerzősnek korlátokat szab és így a földesurak terjeszkedése egyelőre a jobbágyság birtokállományának rovására történik. A földesúr a háborúk, pestis és egyéb csapások folytán *elpusztult jobbágytelkeket* nem tölti be, hanem *birtokához csatolja* és ugyanígy

igyekszik a közös *legelő* és erdőhasználat területeiből is minél többet a sajátjához foglalni. Spanyol- és Olaszország egyes vidékein egész jobbágyfalvak tűnnek el a földesúri nagy gazdaságokban és a jobbágyok telkei helyén apró zsellérparcellák keletkeznek, a piaci termelést végző, kitelepedett városi proletariátus számára. A juhászáinál, de a szőlőtelepítésnél, kertészetnél a jobbágmunka, tekintettel a föld értékének emelkedésére, igen drága és ezt a parcellabirtokkal is kielégíthető olcsó zsellérmunka kiszorítja. Ez a változás Európa különböző országaiban nem egyformán halad előre, amint a kiindulás is különböző volt és olyan események, mint a harmincéves háború, nálunk a török hódoltság, más országokban a jobbágylázasások stb. azt erősen visszavetették.

A korai kapitalizmus lényeges változást a mezőgazdaság középkori szervezetében és termelési módszerében csak a gyarmatosító államok tengerparti városai körül idéz elő, az oda özönlött üzletemberek és szerencsevadászok megnövekedett élelmiszer- és ipari nyersanyagszükséglete folytán. Nem pusztán véletlen, hogy a korai kapitalizmus pénzkereskedelmének és tőzsdéinek székhelye körül először Hollandiában vetik be az ugart takarmánynövényekkel (főleg lóherével), majd öntözőműveket építenek, több tengerentúli növényt honosítanak meg és nagyarányúvá fejlesztik az állattenyésztést és a sajtipart. A gabonarovására lendületet vesz a zöldség, gyümölcs-termelés, sőt a virágkertészet is.

A középkori agrárszervezet és termelési irány felbomlása Angliában a legteljesebb. A fejlődő textilipar nagymennyiségű gyapjút igényel és ezért a kiterjedt szántóföldeket juhlegelőkké ala-

kítják át. Több ezerre menő, kitűnő gyapjút szolgáltató nyájak vándorolva legelnek az angol mezőkön és teszik tönkre a jobbágyok vetéseit. Ennek nyomában óriási elégedetlenség nő. Az úgynevezett *angol* «*bekerítési jog*» parasztlázadásokhoz vezet és a nyugtalanság állandó lesz mindaddig, míg a gyáripar a vagyontalan, elszegényedett falusi proletáriátust munkához juttatja. A jobbágyok kis darabka legelőjüket, amit hasznosítani úgysem tudtak volna, eladták a nagybirtkosnak, és a kapott pénzzel nem mindig sikeres bérletbe kezdtek. Angliában meghonosodik a kisbérletekre épített latifundiális rendszer, a parasztság pedig parcelláinak jobb kihasználása céljából intenzívebb gazdálkodásra kényszerült: szántóföldi takarmánytermelésre és istállózásra.

Franciaországban és Olaszországban a földesúri gazdálkodás szintén kisbérleti rendszerré, főleg *yénzbérletté* alakult. Németországban, elsősorban a Keleti-tenger partvidékén, megmarad ugyan a földesúri és jobbágygazdálkodás, de a jobbágy terheket igyekeznek naturáliak helyett, pénzszolgáltatássá változtatni.

Ebben az átalakulásban az államhatalomnak vagy semmi, vagy csak csekély része van. Mindössze az előfeltételeket teremti meg, amikor az egyes országokban, főleg a földesurak és kereskedővárosok befolyása alatt korlátozza a fejlődési központoktól távolabb eső városoknak azt a makacsul védett jogát, hogy a tilalmazott körzetben idegen kereskedő gabonát és állatot ne vásárolhasson. A gabona és állatkereskedelem szabadságának engedélyezésénél közrejátszott a hadseregellátás kérdése. A különböző érdekek összeegyeztetése a legtöbb helyen kompromisszum-

hoz vezet. A gabonaforgalmat felosztják földesúri és jobbágy gabonára, előbbi szabad, utóbbi kötött. Sok helyen a megosztás időszerinti, az év bizonyos hónapjától kezdve lehet csak kivételre gabonát vásárolni. Ugyanígy szabályozzák az állatkereskedelmet is.

*

Különösnek tűnik fel, hogy a kapitalizmus térhódítása később érezteti hatását *az iparban*, mint a mezőgazdaság szervezetében, holott a tőkés fejlődés mélyebben gyökerezett az ipar talajában. Ennek oka abban keresendő, hogy az újonnan kialakuló államhatalom egyelőre nem tud a városi autonómia és az annak lényegét képező városgazdaság fölé emelkedni. Ez pedig előnyösebbnek tartja és jobban őrzi gazdasági életének zártságát és egyensúlyát, mint az egyénileg irányított és a nyereszkedés elve alapján könnyebben racionalizálható nagybirtok? A céhek szervezete elég erős, hogy monopol-jogait hiánytalanul megvédje, viszont a technikai találmányok még nem olyan jelentősek (lőpor, könyvnyomtatás), hogy a céhkényszeren alapuló munkaalkotmány összeomlását előidézhatték volna. A XVI. és XVII. század még szaporítja is a céhek számát és erősebbé teszi speciális termelési munkamegosztásukat.

Mégis *az ipar tőkés fejlődése magában* a középkori munkaalkotmányban veszi kezdetét. A különböző céhek között kitört harcok, a kereskedő városokban a merkantilérdek által vezetett gazdasági politika; az úgynevezett *céhkapitalizmus*, amely a céhek által létesített közös üzemeket egyes gazdagabb céhtagok és családjaik kezére

juttatja, a mesteri állásoknál bevezetett numerus clausus, a legény sztrájkok és forrongások teszik szükségessé, hogy a fejedelmek beavatkozzanak az ipar általános, vagy iparágankinti szabályozásába, így történik, hogy a XVI. sz.-tól kezdve Brandenburgban, Ausztriában, Würtembergben a céhek ügyét országosan rendezik; ezt gyakran maguk a céhek kívánják (Hanza városok, strassburgi takácsok). A szabályozás eleinte csak a visszaélések kiküszöbölésére szorítkozik, de a céhkényszeren nem változtatnak, sőt a céhes ipar számára újabb kedvezményt biztosít az árumegállítási jog korlátozása. Mégis a fejedelmi szabályozás olyan elemeket visz a korai kapitalizmus munkarendjébe, amelyből később, a merkantilizmus uralma alatt, a tőke növekvő befolyása és a technikai találmányok révén, a modern kapitalizmus legjellegzetesebb formája: a gyáripar alakult ki. *A bizományi vagy háziiparral* kapcsolatban a fejedelmek a céheken kívül is adtak privilégiumokat az ipar szabad üzésére, főleg azért, hogy az udvar számára ilyen módon honosítsák meg azokat az új iparágakat, amelyek céhszerűleg szervezve nem voltak. A katonaság ipari szükséglete is alkalmat adott ezeknek a szabadiparosoknak és a földesuraknak, valamint a nagy tőkével rendelkező kereskedőknek és más vállalkozóknak bizonyos tömegcikkék háziipari előállítására. A hangsúly az ipari termékek bizományi értékesítésén volt, amely eredetét szintén a középkori céhes termelésben leli. A középkorban gyakori, liogy a távoli vidékek vásárjainak felkeresésében akadályozott kisiparos házaló kereskedőt bíz meg árucikkeinek (kés, fegyver, ércedény stb.) eladásával, illetőleg nyersanyagra való átcserélésével.

A XIII. sz.-tól kezdve a finomabb árucikkeknel (főleg a textiliparban) szokássá válik, hogy a fonást, szövést és az esetleges konfekcionálást más é más céhtag végzi és a kész árut az adja el, aki a munka utolsó folyamatában tevékeny. Amíg a félig kész gyártmány eladása, egy céh kebelében s piackész állapotba helyezés céljából megy végbe, nincsen érdekösszeütközés. Változik a helyzet azonban ott, ahol a vagyonos céhtag a korai kapitalizmus nyereszkedő szelleme szerint a szövőszékek és az alkalmazott legények számát szaporítja, főleg a céhszerűleg nem szervezett iparágakban, (pamutszövés). A túlságosan előretörő és fizikai munkát alig végző céhtagokat, az iparos nagymestert, kényszerítik, hogy a kereskedő-céhbe menjen át. A kereskedő- és iparos céhek között először Angliában, de később Európa minden fejlettebb országában kitör a harc, mert a kereskedő-céhek nemcsak az elproletarizálódott céhtagok elől vásárolják össze a nyersanyagot, hanem kényszerítik őket, hogy velük közös áruszállításra szerződjenek. Kölcsönökkel és az eladás központosításával a szegényebb céhek fölé kerekednek és igyekeznek működésükbe a vidéki földesúri és jobbágy háziipart is bekapcsolni. Ugyancsak a bizományos foglalkoztatja az iparilag kiképzett, de a céhek elzárkózása miatt mesterré elő nem lépő örökös legényeket is, akiknek folytonos nyugtalankodása majdnem annyi gondot ad a hatóságoknak, mint a kenyerét vesztett agrárproletáriátus elhelyezése a háziiparban. A korai kapitalizmus ipari fejlődésének legnagyobb változása, hogy a tömegipar falura helyeződik át és a bizományi üzletben az ipar képesítéshez való kötése megszűnik.

A korai kapitalizmus igazi tőkeképző ereje a *kereskedelem*, amelynek belföldi, sőt kontinentális iránya, a középkori utakon jár. A tengerentúli kereskedelem és hajózás, a hazai iparcikkeknek a gyarmatokra való szállítása, a visszako-mányként hozott gyarmatárúk és nyersanyagok a nyereszkesedés és a tőkeképződés legbővebb forrásai.

A tengeri kereskedelem ezekben az időkben *elég* kockázatos vállalkozás. A kockázat megosztására, a commenda mintájára előbb alkalmi, majd állandó *kereskedelmi társaságok* keletkeznek. Utóbbiak összetétele kezdetben egészen laza, a tagok saját számlára dolgoznak. A XVII. sz.-tól kezdve azonban minden tag köteles egy meghatározott összeget a társaság alaptőkéjéhez befizetni, az expedíciókat közös számlára rendezik és a lebonyolítás után a veszteségen vagy nyereségen osztozkodnak. A befizetés (primitív részvény) felmondható, de a részesedés nem ruházható át másra. Később megszűnik a társaság alkalmi jellege, s a tagok által befizetett tőke is folyamatosan szolgálja az üzletmenetet. A mai részvénytársaság közvetlen elődje a «Szabályozott Társaság», amely bizonyos üzletág összes vállalkozásait kartellszerű, közjogokkal és közkötelezettségekkel felruházott egyesülésbe foglalja. Még később a szükséges tőkét meghatározott részekre osztják, ez eleinte névre szól, később azonban névtelenül állítják ki, hogy a részvény forgalmi képességét emeljék. Hollandiában a gyarmati vállalat alaptőkéjét a privilegizáló és állandó ellenőrzést gyakorló állam az egyes tartományok között arányosan osztotta fel, nehogy egyetlen város polgárai (kereskedők, tisztviselők stb.) jegyezzék le,

Az angolok által alapított Keletindiai, majd Dél-tengeri Társaság, a hollandok Kelet- és Nyugatindiai Társasága főleg az indiai, az afrikai és a csendesóceáni kereskedelmet igyekeznek megszerezni és megtartani. Ebben a társaságokat az állam fegyveres erővel is támogatja, mert az anyaország államháztartása a segítség fejében jelentékeny összeggel gyarapodik. Ezeknek a társaságoknak koncesszionált alapszabályai, a közjogi és magánjogi elemek szoros összefüggését tartalmazzák. Közgyűléseik a parlament utánzatai, bár az évi mérleg és leltár felállításának kötelezettségét csak a XVIII. sz.-ban, több nagy társaság csődbejutása következtében rendelik el. Azokon a területeken, ahol szilárdabban megvetik a lábukat és az állam gyarmatosító politikájának úttörői lesznek, maguk szolgáltatják a jogot, önállóan veretnek pénzt, a szomszéd fejedelmekkel szerződéseket és szövetségeket kötnek, szóval felségjogokat gyakorolnak, beleértve a háború és a béke jogát is. Csak amikor a gyarmatok megerősödnek, küld az anyaország nagyobb számú katonaságot a kereskedelmi gyarmatokra, ami aztán szankcionálja az illető terület politikai birtokbavételét is. Anglia Kelet-Indiát 1784-ben veszi állami igazgatás alá a Keletindiai Társaságtól. A franciák és több más állam igyekeznek Anglia és Hollandia nyomába lépni és különböző kereskedelmi társaságokat (balti, levantei, moszkvai) alakítani, ezek azonban meg sem közelítik az előbbieket jelentőségét.

A gyarmati kereskedelemnél is nagyobb hatása van a tőkés fejlődésre a gyarmatok berendezésének és a *gyarmati gazdálkodásnak*, amelyeknek példája és eredménye buzdítja az európai

államokban az abszolút fejedelmi hatalmat merkantilista gazdálkodásra.

Az arany- és ezüstbányák barbár kiaknázása, a bennszülöttek munkaerejének pusztulásig menő kizsákmányolása, mérhetetlen kincseket zúdít a XVI. sz.-ban Európára. A XVI. sz.-tól 1800-ig kb. 2½ millió kg arany és 100 millió kg ezüst jött be, ami a pénzverés szabadsága mellett az ezüstpénz értékének rohamos esését idézte elő, különösen attól az időtől kezdve, amikor a mexikói és perui bányák amúgy is óriási arányú ezüstermelését az ezüstnek higannyal történő kivonása megsokszorozta. A szükségleti cikkek áremelkedése 1510—1560-ig 50%-os, míg 1560—1610-ig 100%-os. Ez a rablógazdálkodás a gyarmatok nemesfémkészletét gyorsan kimeríti és a gyarmati gazdálkodás kénytelen új vállalkozási lehetőségeket keresni. Erre példát az ázsiai kereskedelem-ből kiszorított portugálok szolgáltatnak, akik kárpótlásul brazíliai gyarmataikon cukornád, gyapot, dohány, kávé stb. ültetvényeket létesítenek. Nem új kikezdés ez részükről, mert az ültetvényes gazdálkodás már a középkorban is fellelhető, éspedig a cukornád termelésénél, amelyet Kr. u. 900 körül a perzsák honosítottak meg. Tőlük tanulták az arabok; és átvitték Dél-Spanyolországba, őket utánozták az olaszok, Ciprusban és Szicíliában létesítettek cukornádat termelő latifundiumokat. A nádcukor kivonásának erősen komplikált munkafolyamata csak nagyüzemi termelés alapján gazdaságos. A cukormalmok berendezése is nagy tőkét igényel. A portugálok a Kanári-szigeteken a cukornád mesterséges öntözésére néger *rabszolgákat* alkalmaztak. E minta nyomán a bennszülött indiánokat fogják kényszermunkára,

majd amikor 1543-ban Las Cases dominikánus páter agitációja nyomán Spanyolország megtiltja a bennszülött indiánok rabszolgaként való alkalmazását, az ültetvényekre Afrika négereit fogdossák össze. Amerika felfedezésétől a XIX. századig kb. 15 millió négert hurcolnak el spanyol, portugál, holland és angol gyarmatokra. Különösen a portugálok üzték jobb ügyre méltó buzgalommal az embervadászatot, kicsi hajókba zsúfolva szállították a szerencsétlen feketéket Amerikába, akik közül már az úton sokan meghaltak. A spanyolok a XVI. sz.-ban évi 4000 rabszolgára adnak szállítási engedélyt, és erre a tömegre az 1528-ban koncessziót nyert Welserek kötelezik is magukat. A nyereségből természetesen a spanyol állam is részesedik. Hogy ez a nyereség nem lehetett csekély, azt következtetni lehet abból, hogy Hollandia 1636—1645-ig 23,000 négert szállított Braziliába és ezért 56 millió holland frt-nál többet vett be. A rabszolga az ültetvényes busás jövedelmének éppen olyan tényezője volt, mint az általa termelt cikkek kereskedelmi monopóliuma. Az ültetvényes a védtelen rabszolga munkaerejét korlátlanul kiszákmányolta és felette a halálbüntetés kiszabásáig terjedő fegyelmi jogot gyakorolt. Dacára annak, hogy az embertelen bánásmód a rabszolgák halandóságát 20 %-nál magasabbra emeli és dacára a rabszolgamunka csekély eredményének, egy-egy rabszolga évi 15—20 angol font értékű tiszta hasznot biztosított urának.

Az angol, holland és később a francia gyarmatosítás általában más, mint a spanyol vagy portugál ültetvényes gazdálkodás. Ennek oka az éghajlatszabta termelési viszonyokban és a gyarma-

tosítás népanyagában rejlik. A holland gyarmatokon Jáva, Szumatra, Celebes szigetein fellelhető ugyan a rabszolgákkal művelt ültetvény, de a mai Egyesült Államok északibb területén inkább az európai gazdasági rendszerhez hasonló termelés folyik, amely nagyobb számú rabszolga alkalmazását nem teszi jövedelmezővé. Visznek ide kényszermunkára fegyenceket is, de a telepések nagy része vallási vagy politikai okok miatt kivándorolt szabad ember, aki ott nem zsákmányolni akar, hanem állandó megélhetést keres és ezért falvakat, városokat alapít, annak közigazgatását autonóm alapon a legteljesebb szabadság és egyenlőség elvet követve rendezi be, és az anyaországból hozott polgári minta szerint folytat termelést. Mintha ezek szerény, munkás életében a görög városok gyarmatosítását látnók újraéledni.

A tengerentúli gyarmatok elfoglalása, fenntartása és velük az állandó összeköttetés biztosítása (akkor elég bizonytalan a tengerhajózás) nem lett volna lehetséges az állam fegyveres segítsége nélkül. Már az első hódítók, a spanyolok, bányaművelésük eredményeinek elszállítására rendszeres hadi és kereskedelmi flottajáratot indítanak az anyaország és a gyarmatok között, Peruban és Mexikóban alkirályságot létesítenek és azokat katonailag szervezik. Kénytelenek így eljárni a faktoriák biztosításánál a portugálok is, sőt Ázsiában az eredetileg magánvállalkozásként szereplő kereskedelmi társaságok gyarmatpolitikájának védelmére Anglia és Hollandia is. A kereskedelmi monopóliumok gyakorlása szintén megkívánja az állami beavatkozást, a privilégiumoknak csak úgy van értelme, ha azt az állam nemcsak jogilag, de ultima ratióként fegyverrel is

garantálja. A monopóliumból kizárt államok háborúi, a kalózkodás és csempészkedés stb. mind erősebben vonzzák az állam céltudatos beavatkozását a gazdasági életbe. Ez a beavatkozás, tetemes kiadást jelentett, amit az államnak a gyarmatok jövedelméből kellett fedeznie. Így saültett meg a merkantilizmus gazdasági rendszere, mint a korai kapitalizmus átmeneti zavarainak rendcsinálója és a modern kapitalizmus előkészítője.

A korai kapitalizmus gyarmatpolitikája, a v vele kapcsolatos monopolisztikus elzárkózás, az Európába özönlő nemesfémáradat, valamint ennek gazdasági következményei; az egyes államok belső és külső háborúi, a törökök letörése, stb., stb., az emberiség gazdasági fejlődésében olyan káoszt idéznek elő, amely zavarban előbb-utóbb rendet kellett teremteni: a rendcsináló más nem lehetett, mint maga az állam. A középkori államrend, még a legerősebben szervezett monarchiákban is meglehetősen laza, mert a fejedelem fegyveres hatalma és az ezt alátámasztó gazdasági erő kicsi. A *fejedelmi hatalom modern kiépítését* Spanyolország kezdi meg, amikor a spanyol király, gyarmatainak jelentékeny bevételeiből, «saját üzembe» veszi zsoldos hadseregét, tengeri flottáját, és a gyarmatok gazdasági, katonai és egyéb igazgatását saját tisztviselőivel látja el. Ezt az abszolút uralkodást példázzák aztán a többi, gyarmattal rendelkező európai államok; végül a XVII—XVIII. század folyamán ebbe az irányba tér a többi, kontinentális ország államvezetése is.

A XVI—XVIII. század állama sajátságos alakulat, amelyben fellelhetők az ókor deszpotikus rendszerének, a római császárok uralmának, a

keletrómai birodalomnak és néhány centralizált középkori államnak (főleg II. Frigyes szicíliai államának), alapvonásai. A különböző államok központi hatalmának és közigazgatásának berendezése és fejlődése természetesen tarka képet mutat, de lényege mindenütt ugyanaz: az államhatalom növelése, amely egy ember akaratán nyugszik, *egy személyben testesül meg*, akár királynak, akár lord protectornak nevezzék azt, akár meghallgatja a rendek tanácsát, vagy a parlamentet, akár nem. Az abszolút uralom szöges ellentétben van a középkori kiváltságokkal, ezért a fejedelem azokat megszüntetni, a jogéletet, közigazgatást egységesíteni törekszik, ami különösen a privilégiumaikra féltékeny feudális urak és hatalmas városok ellenállása miatt sokszor csak hosszas harcok árán volt keresztülvihető. A fejedelem abszolút akaratát a *hadsereg* hajtja végre úgy a belső ellenállással, mint a szomszédos államokkal szemben. Az abszolút állam hadserege a fejedelemé, aki tudatában e hatalmi eszköz fontosságának, azt teljes erővel, sőt sokszor erején túl is fejleszteni igyekszik. A korai kapitalizmus hadserege zsoldoskatonából állott. Wallenstein és a többi vezér a hadi vállalkozást úgy tekinti, mint pl. egy üzleti expedíciót a gyarmatokra. Vagyonukat katonák toborzásába és kiképzésébe fektetik és azokkal együtt stratégiai tudásukat is a háborút viselő fejedelmeknek rendelkezésére bocsátják. Olasz kondottierik sokszor gondolkodás nélkül mennek át az ellenség szolgálatába, ha ott magasabb zsoldot kapnak. Ez a rendszer tehát nemcsak drága, hanem megbízhatatlan. Ezért a fejedelmek a zsoldos katonaság tartását saját kezelésbe

veszik, ami természetesen jelentékenyen megnöveli az állam kiadásait. Sombart szerint Spanyolország állami bevételeinek 70 %-át, de más szerepet vivő államok is bevételeiknek legalább $\frac{2}{3}$ -át hadi célokra költötték a XVI. és XVII. században. Franciaország XIV. Lajos alatt 400,000 főnyi szárazföldi hadsereget, 267 hadihajót és 78,000 haditengerőrszt tart.

A fejedelmi hadsereg felállítása elsősorban az *iparban idéz elő változást*. Az egyenruha, az egységes felszerelés, különösen a lőfegyverek és a muníció gyártására a céhek nincsenek felkészülve. Ehhez járul az abszolút uralkodó tekintélytalapozó luxusa épületekben, ruhában, eszközökben, amely kiterjed a fejedelem udvari népére, tisztjeire, az egész előkelő világra, sőt lassankint a polgárságra és a gazdagabb parasztságra is. A hazai ipar fejlesztése mindezen szükséglet kielégítése céljából annyival is kívánatosabb volt, mert az új világrészből beözönlő nemesfém és a folytonos háborúk által előidézett árforradalom e cikkek külföldről való beszerzését szinte lehetetlenné tette. Voltak azonban olyan anyagok és gyártmányok is, amelyeket csak külföldről lehetett vásárolni s a *kereskedelmi monopólium* rendszere éppen e szállítás folyamatosságát és méltányos árát igyekezett biztosítani. De a hadsereg érdeke megkövetelte a mezőgazdaság istápolását is. Elsősorban az élelmezés zavartalansága, de az újoncállítás szempontja is, mert a külföldi zsoldosok helyett pénzügyi, de más egyéb okokból is előnyösebb lesz az alattvalók igénybevétele hadiszolgálatra. A középkor hadjáratai főleg a várvívásban kulminálnak, az újkorban a mozgó hadsereg csatái a döntők, ennek

újoncállományát pedig a falu szolgáltatja. Ez a magyarázata a merkantilista állam népesedési politikájának, amely a háború utáni nemzedék előtt sokkal érthetőbb, mint a liberális kor eszmekörében élők szemléletében. A merkantilista állam családi pótlékkal, adókedvezményekkel, prémiumokkal segíti elő a házasságkötéseket és minél több gyermek nevelését. Ezt szolgálja a belső telepítés is, valamint idegen iparosoknak, szakképzett munkásoknak becsalogatása az ország területére. Ebben a korban elrendelt népszámlálások titkos célja is az volt, hogy az emberanyagban rejlő katonai és tőkeerőt (fejadó) nyilvántartsák.

A hadseregtől elválaszthatatlan a *bürokrácia*. A toborzás, a hadsereg élelmezése, az eddig autonóm hatáskörben végzett közigazgatás és bírászkodás centralizációja, némely országban a gyarmati igazgatás, de az államvagyon, főként a pénzadók kezelése is mindenütt szakképzett, állandó hivatalnokokat kívánt. Szerényebb méretű ugyan ez a szükséglet, mint a hadseregé, de mégis jelentékeny költséget okoz.

A modern állam minden átmenet nélkül nagyra növekedett kiadásait a középkorban fundált jövedelmekből fedezni nem tudta s ezen nem sokat változtatott a fejedelmi udvar és az állam háztartásának különválasztása s a bevételek és kiadások ilyértelmű külön nyilvántartása és racionalizálása sem (*állami költségvetés*). Ugyanezen időre esik több államcsőd és vele kapcsolatban több nagy bankház összeomlása, ami újabb, nagyobbarányú államkölcson lehetőségét kizárta. E tekintetben a középkor gazdasági intézményei is felmondják a szolgálatot, viszont a

korai kapitalizmus a vagyonösszeomlások, de a családi vagyonkezelés és egyéb gátások miatt nem képes a modern kapitalizmus tőkegyűjtő és rendező gazdasági alanyát: a vállalatot uralkodó mértékben kitermelni. A fejlődő állam tehát kénytelen maga fellépni, mint a gazdasági élet alanya, legfőbb rendező, egységesítő és irányító hatalma.

A merkantilista állam rokon a keleti despotikus államokkal célkitűzésben. Öncél s az ezt Jvópviselő abszolút fejedelmi uralom az egész országot, annak minden polgárát összes vagyonával és jövedelmével együtt sajátjának tekinti, amit hatalmának gyarapítására vagy annak megtartására adó vagy egyéb szolgáltatás révén bármikor igénybevehet és termelésüket saját elgondolása szerint, legalább elvileg, tervszerűen úgy irányíthatja, hogy az adózási képességet növelje, szükség esetén pedig az államkölcsonöket minél könnyebben tudja összehozni. De a merkantilista gazdálkodás mégis eltér az ókori államok gazdasági rendjétől, mert a középkori gazdálkodás intézményeit nem nélkülözheti és így tervgazdaságát kénytelen a rendszerébe leginkább beillő *város-gazdasági politika alapján tovább építeni*. Amint a középkori város a maga falusi körzetét csak élelmiszer- és nyersanyag-szolgáltató és az iparcikkek elhelyezését biztosító területnek tekinti, a merkantilista állam is az ország egész területét belsővámvonal-nélküli termelő és fogyasztó egységgé: tehát egyetlen nagy várossá igyekszik átszervezni. És amint a középkori várost védik a tilalmak és privilégiumok a falusi körzet kontár-*iparával szemben, akként igyekszik a merkantilista állam is a külső országok ipara és keres-*

kedelme ellen kiviteli és beviteli tilalmakkal, monopóliumokkal, prémiumokkal oltalmazni a hazai ipart és kereskedelmet, számára biztosítva elsősorban a gyarmatok nyersanyagát és vásárlóerejét, úgy kezelvén azokat, mint a középkori város a tilalmazott mérföldkörzetében fekvő falvakat. És amint a városokat védték a falvak és kapuk, akként védi a merkantilista állam is ezt a különleges gazdasági rendszert flottájával és hadseregével.

Tervgazdasága az ország lakosságának összes szükségletét lehetőleg a hazai termelés által igyekszik fedezni (autarchia), de ebben a keretben is, talán öntudatlanul, talán akarattal, a kapitalizmust lendíti előre. Főleg a rohamosan növekvő kiadások, külföldi bevásárlások és államkölcsonök pénzsükségelete késztetni az abszolút fejedelmeket, hogy a tőkeképző erejében leghatályosabb kereskedelmi tevékenységet helyezték államgazdasági politikájuk középpontjába. Minthogy pedig a távolsági kereskedelemben a tőkegyűjtést bürokratikus úton nehéz gyorsítani és fokozni, az alattvalóknak a szabad gazdasági tevékenységet és tőkegyűjtést nemcsak megengedik, de ott, ahol ez állami vállalkozás útján nem lehetséges, minden erővel elő is mozdítják. Ezért nevezi a közgazdaságtan ezt a korszakot merkantilizmusnak, bár a tőkés termelésnek ezt a fejezetét inkább a gyarmati gazdálkodásra alapított etatizmus jellemzi.

Az újkori merkantilizmusnak majdnem két évszázadra terjedő korszaka az egyes országok történelmi fejlődése és gazdasági adottsága szerint más és más képet mutat; a három termelési ágban is különböző utakon jár; egyik helyütt a

provinciális és gyarmati gazdálkodást, másutt a belső telepítést, iparfejlesztést, külkereskedelmet, hajózást stb. választva tevékenysége tengelyéül. Mégis e rendszerben két, egymástól eltérő, de sokban érintkező típust lehet megkülönböztetnünk: *a gyarmatokkal rendelkező és tengerentúli kereskedelemmel nagy arányokban foglalkozó államok politikáját és a kontinentális merkantilizmust.* Előbbi a tengerentúli gyarmat és az anyaország közötti munkamegosztáson, utóbbi az autarchián alapul. A közgazdaságtanban legelőször leírt és az ország aranykészletét a gazdasági politika mértékévé avató merkantilizmust Spanyolország XVI. századbeli politikája példázza. V. Károly és II. Fülöp államgazdasága, Amerika pogány birodalmainak nemesfémektől való kifosztásán és az ottani arany- és ezüsbányák gyorsütemű ki-munkálásán épült fel. Ezt szolgálta az állam által fejlesztett hajóépítőipar, a kereskedelmi kikötők létesítése, berendezése és a gyarmati expedíciók felszerelése. Azok a területi gyarapodások, amelyek Németalföld, Nápoly, Szicília stb., stb., de főleg Amerika gyarmati birtokainak kiterjesztése révén az ölébe hullottak, a korai kapitalizmus szabad és kalandos vállalkozásai következtében fejlesztik ugyan Spanyolország városait, iparát és kereskedelmét, sőt mezőgazdaságát is (fokozott gyapjútermelés) kapitalista irányba terelik, mindennek azonban kevés hasznát látja maga az állam, amelynek folytonos háborúi az ország gazdasági erejét kimerítették és a hajóhad elhanyagolása később a gyarmatokkal való jövedelmező összeköttetést is illuzóriussá tette. A gyarmati merkantilizmust Spanyolország nem tudta hosszabb időre fenntartani, kontinentális merkantilizmust

nem tud teremteni és így az egykor hatalmas és gazdag ország már a XVIII. század elején egyike Európa legszegényebb államainak és az örökösödési háborúk, valamint délamerikai gyarmatainak elszakadása óta nem tud talpraállni, állandó belső forradalmak martaléka.

A közgazdaságtan a merkantilizmus fejlődésének második fokozata gyanánt a kereskedelmi és *fizetési mérleg* teóriáját jelöli meg. A kereskedelmi mérlegteóriának alapfeltétele, hogy több pénz jöjjön az országba, mint amennyi onnan kimegy. Ezt, ha lehetett, békés úton, kereskedelmi szerződésekkel igyekeztek biztosítani, ha nem lehetett, háborúval kényszerítették ki. A gyarmatokon az állam parancsszava tereli a lakosságot nyersanyag szállítására az anyaországba és a hazai iparcikkek vásárlására. A kereskedelmi mérleg teóriáját később a fizetési mérlegé váltja fel, amely már közelebb hozza a gyarmati merkantilizmust a kontinentális merkantilizmushoz.

Portugália kíméletlen kereskedelmi és gyarmati politikája Hollandia és Anglia merkantilista gazdasági rendszerében oldódik fel és a fizetési mérleg célkitűzésével közelebb jut Franciaország példát szolgáltató *kontinentális merkantilizmusá-lioz*. De míg Hollandiánál és Angliánál a gyarmatokon, mint a legtöbb nemesfémeket és a legkiadósabb üzletkötési lehetőséget biztosító alapon van a hangsúly, addig Franciaország a zsákmányukat védő első foglalkókkal szemben elenyésző és berendezetlen gyarmatbirtoka miatt csak a szomszédos államok meghódításának sokkal költségesebb és veszedelmesebb terére szorítva, tudja belső gazdasági rendjét kiépíteni.

Sajátos fekvése miatt *Hollandia* merkantiliz-

musa már a középkorban megindult gyapjú-, len-, selyem-, papíriparán, hajógyártásán, hajóvállalatain és kereskedelmén épül fel, bár ezek mellett fejlődésének leghatalmasabb motora a gyarmati kereskedelem. A korai kapitalizmus Amsterdamtól a gyarmatárúk forgalmának székhelyévé és az akkori pénzkereskedelem középpontjává teszi. Ezt a kereskedelmet fejleszti az állam hajózási politikájával, monopóliumaival, gyarmatosításával, különösen Jáva szigetén és Dél-Afrikában. A kicsiny állam erejét azonban ez a vállalkozás meghaladja és utóléri Karthágó sorsa, ő is áldozatul esik szomszédai: Anglia és Franciaország versengésének.

A fizetési mérlegen alapuló gyarmati merkantilizmus klasszikus példája *Anglia*. A középkorban még termelő munkamegosztásban van Flandriával. De a mezőgazdaság átalakulása (szemtermelésből állattenyésztéssé) már alátámasztja ipari fejlődését. Az 1601-ben kelt szegényügyi törvény pedig a falusi proletariátusból biztosít elegendő munkáskezet a manufaktúráknak. Az angol merkantilizmus alapja mégis a tengeri kereskedelem és hajózás céltudatos, sőt erőszakos fejlesztése. Már a XIV. században kötelezi a király az idegen kereskedőket, hogy az Angliában eladott árucikkért kapott pénzen angol árut vásároljanak. A külföldön szerzett arany- és ezüstpénz egy részét az angol kereskedő köteles Angliába behozni és azt a londoni pénzváltóhelyeken letétbe helyezni. A nemesfém kivitele pedig egyenesen tilos. *Cromwell hajózási törvénye* (1651) a parti hajózást és az angol vizeken való halászatot az angolok számára biztosítja. Az anyaország és a gyarmat közötti forgalmat csak angol hajó bo-

nyolíthatja le, hogy a gyarmatok nyersanyaga és vásárlóereje az anyaország iparának biztosítható és a csempészkedés ellenőrizhető legyen. Az európai árucikkeket a gyarmatokra vagy csak a termelő ország maga, vagy csak angol hajó szállíthatja. Mint ismeretes, a hajózási akta éles összeütközésbe hozta Angliát Hollandiával, de mert Anglia győzött (1658), gyarmatainak összes agrárterményeit a hazai ipar fejlesztésére fordíthatta. Az angol merkantilizmus ugyan az államtól indult ki, de azért végig mentes maradt a bürokrácia beavatkozásától, még a legkényesebb kérdésekben is (gyarmatszerzés, államhite, stb.) igyekeztek a magánvállalkozás számára teret biztosítani és annak segítségével megoldani a gazdasági feladatokat. (Keletindiai társaság, Angol bank stb.) A kontinentális merkantilizmus a német birodalom tagállamaiban figyelhető meg a legpontosabban. *Poroszország* már a XVII. és XVIII. században igyekszik gazdasági területeinek egységesítésére, ezért előbb a Hanza monopóliumát szünteti meg, majd a svédeket és lengyeleket szorítja ki a Keleti tengerről; Kelet és Nyugat gazdasági cseréjének megszerzésére törekedik és ezért Berlint kereskedelmi központtá fejleszti. Utakat épít, az Oderát, Spreet, Elbát hajózhatóvá teszi. Nagy Frigyes (1740—86) mindent elkövet az állam jövedelmeinek szaporítására (só-, dohány-, kávémonopólium, adóreformok) és haderejének fejlesztésére. A XVII. és XVIII. század nagy háborúi által kipusztított területek benépesítésére 30—40 ezer igatartó jobbágy telket és 100—120 ezer zsellértelket létesít. Ezt kiegészítik bonifikációi, a mocsaras és futóhomok-területek telkesítése.

A tengeri kereskedelmet 1772-ben alapított állami bankja (Seehandlung) támasztja alá.

Poroszország példáját utánozza Szászország, Bajorország és a Habsburg államvezetés. Utóbbi *III. Károly, Mária Terézia* és *II. József* alatt igyekszik a török hódoltság által elpusztult területek gazdasági erejét újabb betelepítés által életrekelteni (Mercy Claudius, Savoyai Jenő telepítései, rizs-, indigó- stb. termesztés). Ausztria tengerentúli gyarmatosítással is megpróbálkozik, ezt szolgálja a Triesztben alapított Keleti Társaság, de minden jelentékenyebb siker nélkül.

Nagyobbarányú merkantilista politikát kezdeményezett *Nagy Péter és II. EfmIv* idejében Oroszország is. Főleg a hadiipart fejleszti 195 állami gyárban, külföldről behívott munkások segítségével és Szibéria gyarmati kihasználásával.

A közös minta, amelyről ezek az országok merkantilista politikájukat formázzák, *Colbertnek*, XIV. Lajos francia király miniszterének rendszere. Az első tervszerű államgazdasági politikát Franciaországban Sully kezdeményezi, aki a zilált államháztartást az adózás racionalizálásával rendbehozza, céltudatosan telepít, utakat, csatornákat (Canal du Midi) épít, és egyes iparágakat, különösen a selyem- és fegyvergyártást államosítja és a nemesfém kivitelét megtiltja. XIV. Lajos, amikor a katonai és civil közigazgatást, sőt a társadalmi és kultúrügyek intézését is saját kezébe összpontosítja, megteremti a hatalmi alapot Colbert merkantilista rendszerének kiépítéséhez (1661—83). Ez az államgazdasági politika elsősorban szintén az államháztartás deficitjét akarja eltüntetni évenként összeállított költségvetéssel, iparfejlesztéssel, a kereskedelem és

mezőgazdaság tervszerű támogatásával, az egész gazdasági élet rendezésével, amely mind az adózóképességet emeli. Ezt szolgálja az új adókataszter és a közvetett adók kimunkálása, a belső vámok eltörlése, a jog- és mértékrendszer egységsítése és az 1673-i valutareform. Colbert alatt kezdődik Franciaország gyarmati térfoglalása is Amerikában, a Nagy Tavak mellett. Az 1664-ben megalapított Francia Keletindiai Társaság hatalmas arányokban fejleszti a tengerhajózást. A Földközitengert az Atlanti-óceánnal összekötő csatorna és a Marseilleben létesített (1682) szabad kikötő viszont a tengerentúli kereskedelem nyereségéből biztosít az államnak részesedést.

Az egyes országok különböző rendszereiből igyekezzünk a három termelési ág merkantilista politikájának alapvonalait megismerni. A merkantilizmus az *agrárkérdésben* mindenekelőtt adózási problémát látott. A nemesi birtok adómentes és annak terjeszkedése — az adóköteles jobbágyporták rovására — a kincstárt károsítja. Ezért elrendeli a jobbágytelkek oszthatatlanságát bizonyos határon alul és megtiltja, hogy akár nemes, akár városi polgár jobbágytelket szerezhessen. Ennél is átfogóbb hatású az *urbáriumok* rendszere. Összeírják a jobbágyportákat, azok telki állományát és a szolgáltatásokat, amelyeknél többet a földesúr nem követelhet. Egyes államokban a felvilágosodottabb uralkodók (III. Károly, Mária Terézia, Nagy Frigyes) a fejedelmi dominiумok jobbágysait felszabadítják, sőt II. József általános jobbágyfelszabadítást kísérel meg. Sokkal több gondot okoz azonban a merkantilista államnak a mezőgazdasági produktumok értékesítésével kapcsolatos árpolitika, illetve a váro-

sok gabonakereskedelmi privilégiumainak összhangba hozatala, részben az árutermelő földbirtok részben a hadseregellátás és népélelmezés, de bizonyos mértékig a kivitel érdekeivel.

A merkantilizmus egyik értékes intézménye: a *gabona-közraktár*, amely elsősorban a hadseregélelmezést szolgálja, de a gabonátárolást is racionálisabbá teszi a földvermekben tárolt gabona pusztulásával szemben. A raktárhálózat fölöslegessé tette a kiviteli és behozatali tilalmakat, stabilizálta a gabonaárakat és ellensúlyozta a rossz termés esetében az éhínséget. Az akkori világpiac számára termelő Angliában,— ahol a fejlett mezőgazdaságon belül is szétváltak a gabonatermelő, állattenyésztő és gyapjútermelő gazdák érdekei, — a népélelmezés és a szabad gabonakivitel ellentétét I. Vilmos prémiumrendszere oldja meg (1698-ban), amelyet bárki elnyerhetett, aki hajórakományként exportált gabonát. Ugyanilyen hatású volt Nagy Frigyes kiviteli engedélyrendszere is.

A mezőgazdasági termelés fejlesztését nemcsak fiskális, de katonai szempontok is indokolták. A merkantilizmus nagyban és egészben megtartja az ősi agráralkotmányt, már csak azért is, hogy a lovagi birtok kiváló tiszteket, a jobbágybirtok pedig elegendő újoncot neveljen az államnak. Iparkodik azonban a mezőgazdasági többtermelést céltudatosan emelni. A norfolki négyesforgó (répa, árpa, lóhere, búza), az okszerű trágyázás, megfelelő gazdasági eszközök alkalmazása, bizonyos, eddig nem kultivált növények termesztése (burgonya, dohány, lucerna, lóhere), az okszerű állattenyésztés, méhészet, selyemtenyésztés, zöldség, virág- és gyümölcskertészet, elsősorban

a fejedelmi domíniumok mintatermelésévé válik. Ezt a tudást úgy Mária Terézia erdészeti, bányászati, állatorvosi iskolái, mint a Nagy Frigyes által az evangélikus lelkészek részére elrendelt mezőgazdasági szakképzés és különböző kísérleti intézmények, mezőgazdasági társaságok, a nép széles rétegeiben terjesztik. Az agrártudományok rendszeres művelése Európaszerte megindult.

A mezőgazdasági többtermelés sok befektetést kíván. Az ehhez szükséges tőkét a legtöbb ország mezőgazdasága nélkülözte, különösen azokban az országokban, ahol a háború okozta pusztításokat gyorsabb tempóban kellett pótolni. A pénzkereskedelem általános szabályai szerint adott agrárkölcson sem a mezőgazdaság termelési feltételeivel, sem a kisebb földbirtokosok szolgáltatási képességével nincs arányban. Ezért korszakalkotó az a hitelügyi intézmény, a *Landschaft*, amelyet Nagy Frigyes a hétéves háború után Bühring bankár tanácsára felállít (1770), hogy minden tartomány lovagi birtokai az egyetemleges felelősség alapján, termelési célokra olcsó, hosszúlejáratú kölcsönöket kapjanak a birtok hozadéki értékének öthatod részéig. A *Landschaft* a földhasználatot is ellenőrzi. A szükséges pénzt záloglevél útján szerzik meg, amely kezdetben névre szól; később bemutatóra szóló zálogleveleket bocsátanak ki s ezeket főleg a holland és angol pénzpiacon helyezték el.

A középkori agráralkotmány automatikus felbomlása következtében kereset nélkül maradt falusi proletariátus téli munkanélküliségét orvosolni volt hivatott az ipar székhelyének vidékre való helyezése.

A merkantilista állam *iparpolitikája* szintén a

középkor és a korai kapitalizmus rendszeréből indul ki és a gyáriparhoz vezet. A céhkapitalizmus által előidézett és a bizományi üzlettel fokozott termelési zavarok kiküszöbölése végett csökkenti a céhek kiváltságait, szabad iparűzőmestereket nevez ki a kincstári üzemekhez és a bizományosoknak, fejedelmi engedély alapján ipartűzőknek és a földesúri iparnak jogviszonyait és egymás közötti versenyét szabályozza. A fogyasztók kárára történt megállapodásokat hatósági árszabályok törik le, a céh numerus claususát hatósági beavatkozással enyhítik, végül a városi tanács egy tagjának céhbiztosi kirendelése a céhek autonómiája felett is meghúzza a halálharangot.

A merkantilizmus iparpolitikája sokkal hatósosabb az állami szükségletek kielégítését célzó új iparágak megteremtésében, amelyek nagyrészt gyárüzemmé fejleszthető, nagyobb manufaktúrák voltak. A gyár kifejlődéséhez nem elegendő az erő- és munkagép összekapcsolása, szükséges az emberi munkának ezekkel megosztásos, racionális rendszerbe való összefoglalása, és az, hogy aki az üzemet berendezi és a termelési költségeket előlegezi, megszerezhesse a piacot is. A korai kapitalizmus által kitermelt vállalkozói osztály szabad mozgását különféle privilégiumok akadályozták, de hiányzott a nagyobb tőke is az üzemek gépi berendezéséhez. Mindezeket a nehézségeket csak az állam volt képes megszüntetni, először a jogélet átformálásával és aztán a vállalkozás szabad mozgásának biztosításával.

Az iparfejlesztéshez szükséges tőkéről szintén az állam gondoskodott. Természetesen nem a mai módszerek szerint. Kiindulási pont a fejedelmi udvartartás, a hadsereg és hivatalnokosztály

sokféle szükséglete volt, amelyeknek kielégítését állami megrendelésekkel biztosították. Hadihajókról, ágyúkról, puskákról, uniformisról, municióról stb. az abszolút államnak magának kellett gondoskodnia. Ezekhez csatlakoztak a luxus-szükségletek. A legtöbb országban állami kezdeményezésre indult meg a gobelin-, porcellán-, csipke-, zongora-, hintó-, esernyő-, lámpa-, tükör-, csokoládé- és pezsgőipar. Ahol a szükséges termelési berendezkedést a magánvállalkozás meg tudja teremteni, ott az állam csak támogatást nyújt. Külföldről kitüntetésekkel, rang- és cím- adományozásokkal tökeerős vállalkozókat csalogat be, ezeknek és társulataiknak jelentékeny prémiumot ad, olcsó nyersanyagbeszerzést és megfelelő értékesítést biztosít. A kezdetleges iparcikkeket magas vámokkal védi és az ország lakosságának megtiltja az idegen áru vásárlását. Igyekszik az udvar ízlését a vagyonosabb polgárság körében pótanyagok gyártásával (pl. pamut-szövet, kartonnyomás) alátámasztani. Ahol a magánvállalkozás az állami szükségleteket nem tudja kielégíteni, ott az állam saját számlájára létesít gyárat. A fejlődő természettudomány új ipari eljárásait (porcellán, vasöntés, répacukor, stb.) megvásárolja és védjegyoltalomban részesíti. Sokszor ipari titkokat ellopat és a szakmunkásokat megvesztegetéssel, ha kell, erőszakkal is áthozza az iparilag fejlettebb országokból. Ezzel szemben Velence pl. minden eszközzel megakadályozza, hogy tüköripari szakmunkásai külföldre költözzenek. Volt olyan eset is, amikor a rendőrséget felhatalmazta, hogy a Franciaországba nagy ígéretekkel kicsalogatott üvegipari munkásokat megmérgezze.

Európa legtöbb országában a céh- és jobbágy-rendszer középkori merevsége a *szabad bérmunkásosztály* kialakulásának is akadálya volt. Csak a politikai vagy vallási okokból kiüldözött iparosok reprezentálják a mai gyáripár szabad munkásait. Kivételt képez Anglia, ahol a falusi proletariátusból, elszegényedett parasztokból, tönkrement kismesterekből, sőt a közbiztonságot veszélyeztető koldusokból és csavargókból már a XVI. században kialakul a szabad bérmunkások osztálya, amiről Erzsébet királynő tanonckönyve, munkaügyi igazgatása és szegénygondozása tanúskodik. A munkanélküli csavargókat dologházakba internálták. Londonban még a XVIII. században is negyven ilyen dologház volt és ezekben körülbelül 4000 munkás nyert manufaktúraszerű alkalmaztatást. Legszomorúbb jellemzője ennek a kornak a gyermekmunka. Négyéves kortól kezdve dolgoztatják a gyermekeket, sőt az állam a gyermekek alkalmazásáért prémiumot is ad a vállalkozónak. Ha a kényszermunka elől megszöktek, úgy a fejletlen gyermekmunkásokat a koldusokkal és csavargókkal együtt dologházba toloncolták. Habár ezekben a legszigorúbb fegyelem uralkodott, az ilyen munka mégsem lehet racionális.

*

Akár magángazdasági úton, akár állami vállalkozás útján jön létre a merkantilista állam nagyipara, a termelt cikkeknek csak egyrésze nyer elhelyezést közszállítás révén, a fölöslegek értékesítéséről tehát a kormánynak kell gondoskodnia. A merkantilista állam kereskedem! politikája, még ott is, ahol ez a gyarmatok iparszükségletének és nyersanyagszállításának mono-

polizálásával aránylag könnyen megoldható, nem nélkülözheti a távolsági kereskedelem mellett a belföldi kereskedelem fejlesztését. A kereskedők megélhetése, vagyongyűjtése az állam finánciális erejét növeli. A merkantilista állam tehát igyekszik a gyarmatosító társaságokon kívül a privilegizált belföldi kereskedőtársaságokat is aktívabbá tenni. A tőzsde jelentősége mellett ebben az időben nyer nagyobb fontosságot a vásárokkal és a helyi piacokkal szemben a bolti eladás, a lerakat, sőt az aukció is. A kereskedelem érdekeit szolgálja továbbá az egységes, értékálló pénz és mérték, valamint a belső vámok megszüntetése. A középkorban minden városnak más a mértékegysége, sokféle pénz érvényes, ami éppen olyan akadálya a szabad forgalomnak, mint a néhány mérföldön belül jelentkező belső vám és harmincad.

A kereskedelem fejlesztését szolgálja az utak építése. Franciaország a XVII. században évi másfélmillió frankot költ az utak és hidak karbantartására. Ezt XV. Lajos 4—5 millióra emeli fel. A XVIII század végén Franciaországnak már 25,000 km kiépített postaútja van, amelyen a postakocsi hat mérföld óránkénti sebességgel közlekedik. A tömegcikkek szállítására Franciaország és Anglia nagyszabású csatornahálózatot létesítenek és igyekeznek folyóikat hajózhatóvá tenni. Magának Franciaországnak a XVIII. század végén 1000 km-nél hosszabb víziútja van. A vízi- és szárazföldi utakon rendszeres levél-, csomag- és postaközlekedést létesítenek, mint állami monopóliumot, vagy mint privilégiumot. (A Thurn Taxis és Paar-családok postamestersege.) A tengeri hajózásra is nagy gondot fordí-

tanak. A kereskedelmi hajók száma és térfogata megháromszorozódik. A kronométer, sextans, távcső előmozdítják a hajózás biztonságát. A tengeri szállítás szabályozza a hajók menetrendjét, tekintet nélkül az összegyűjtött hajórakományokra, a hajókat szabályszerű időközökben indítják.

HETEDIK FEJEZET.

Újkor. II.

A merkantilizmus hanyatlásának okai. Az Egyesült Államok megalakulásának hatása az angol merkantilizmusra. Law-féle bankalapítás. Mississippi Társaság. A merkantilizmus bukása Franciaországban, A modern liberális gazdasági rendszer kialakulása. Jobbágyszabadság és ennek gazdasági következményei. A találmányok befolyása a gazdasági életre. Gyáripar. Szabad kereskedelem.

A merkantilizmus alapvető hibája, hogy egész termelési rendje az abszolút uralkodón és néhány tanácsadójának tudásán, képességein és becsületességén nyugodott, s így minél merészebben ívelt valamely állam gazdasági, politikai és hatalmi fejlődése, annál nehezebb volt azt áttekinteni és irányítani. A középszerű utódok alatt a többi bajok is kiütköztek. A merkantilista állam fejedelmének udvartartása, katonaságának és hivatalnokainak fokozódó igényei, a személyes uralkodásból folyó szubjektív szempontok: trónviszályok, vallási és polgárháborúk; de ezeknek gazdasági szempontból objektívebb formái: a gyarmati és hódító háborúk a kontinensen, aláásták az állam pénzügyi helyzetét. A merkantilista állam bevételeit és kiadásait pontosan könyvelték ugyan, de az

ezek alapján szerkesztett állami költségvetést az érdekelt adófizetők nem ellenőrizhették és ez az önkényes az állam jövedelmével való könnyelmű gazdálkodás sokszor improduktív kiadásokba, elhibázott állami vállalkozásokba, súlyos eladósodásba viszi a merkantilista államot. Ezt sem az adórendszer általános reformja, sem az egyes adónemek kimunkálása (adóbevallás, új fogyasztási és forgalmi adók stb.) nem tudták egyensúlyozni. Az államok adósságainak növekedésével nem tart lépést a gyarmatokért és a gazdasági túlsúlyért küzdő országok gazdasági és pénzügyi fejlődése és ez a diszharmonia végül is forradalmi jelenségeket és átalakulásokat von maga után.

A *szabad vállalkozáson* alapuló és az állam kötött gazdasági rendszerét likvidáló új gazdasági korszak beköszöntése több erő együtthatásából keletkezik. Ezek között a népesség gyors szaporodása, a népsűrűség emelkedése, a technikai felfedezésekkel kapcsolatos ipari fejlődés, a fiziokraták és a klasszikus közgazdaságtan úttörői által megalapozott új világszemlélet, amely a tőkés-termelés alanyává az állam helyett az egyént.. illetőleg a vállalatot helyezi, mind közrejátszottak. A kegyelemdőfést ennek a rendszernek mégis a rejtett vagy nyílt *államcsődök* adják. A tőkétől, így gazdasági aktivitásától megfosztott állam kénytelen a középkori és korai kapitalista rendből fenmaradt szabad vállalkozásnak és főleg az állam irracionális költsége dacára is meglevő magántőkének átengedni a gazdasági élet vezetését.

Ez a folyamat különböző országokban különbözőképpen megy végbe.

Anglia a belső forradalmak következtében szilárdítja meg parlamenti rendszerét. A parlamentarizmus lényege a törvényalkotás mellett az államháztartás ellenőrzése és az állami bevételek és kiadások fölötti rendelkezés. A parlamenti kormányzás előbb a fejedelem merkantilizmusát alakítja nemzeti merkantilizmussá, majd nagyobb megrázkódtatás nélkül átvezeti a gazdasági szabadság rendszeréhez. Segítségére volt ebben az a körülmény is, hogy az angol fejedelmi merkantilizmus nagyban és egészben a fejlett magánvállalkozásra támaszkodott és sohasem engedte meg a bürokratizmus túltengését. Már az *Angol Bank alapításánál*, az állami gazdálkodás legfontosabb tökeszerző módszerének korlátozása, azzal, hogy az állam újabb kölcsönöket csak parlamenti határozat alapján vehet igénybe, lényegében a budgetjog kritériumát tartalmazza. Angliában az állam krónikus pénzzavarán a magántőkéket kezelő aranyművesek kölcsönei segítettek, akiknél a letétbe helyezett arany- és ezüstkészleteket sokszor erőszakos módon foglalják le államkölcsön céljaira. A hitelezők ennek fejében az államtól bizonyos monopoljogokat nyertek (pl. 1615-ben a londoni óöntők az angol cin felhasználására stb.), amiknek jövedelméből fizették üzletfeleiknek a letett nemesfém kamatát, a jelentkező visszaigényléseket pedig az állam által eszközölt tőketörlesztésből. A Cromwell-féle polgárháborúk és az ezt követő külső háborúk annyira kiürítik az államkincstárt, hogy a tőketörlesztéseket be kell szüntetni, s így az aranyművesek nem tudták a megriadt igénylőknek a náluk elhelyezett letéteket visszaadni. Az államháztartást és magángazdaságot egyaránt fenyegető

csődöt a bankmonopólium segítségével hártották el. Orániai Vilmos 1694-ben azokat az aranyműveseket, akiktől kölcsönt vett az állam, kényszerestületbe tömöríti és ezt a privilegizált szövetkezetet, egymilliókétszázezer font alaptőkével, az államadósság teljes összegével, magánbankká szervezi. Elismeri az állam tartozását, a kamatfizetésre kötelező ígéretet tesz és ennek fedezetül elzálogosítja a földadót és bankmonopóliummá teszi a nemesfémkereskedést, továbbá az áruk és váltók lombardozását, amelyből később a letéti-jegy általános forgalma és a nemesfémek lombardozásával fedezett bankjegy fejlődik ki. A bankjegymonopólium, mint a kamatmentes kölcsön kibocsátásának privilégiuma, a bank fizetőképességét állandóan biztosítja, viszont Anglia gazdasági életének hatalmas fejlődése, gyarmati, ipari és kereskedelmi politikája, dacára a közbejött kűháborúknak, az angol kincstárt képessé tette kölcsöneinek zavartalan törlesztésére.

Az angol merkantilizmus teljes likvidációját azonban az Egyesült Államok megalakulása idézi elő. A fõnt ismertetett események az angol parlamentet, főleg Pitt miniszterelnököt arra bírták, hogy Anglia szakítson az erőszakos gyarmati politikával. Gyors tempóban megszüntette az állami protekcionizmust és már 1786-ban legmakacsabb ellenfelével, Franciaországgal, egymásnak szabad forgalmat biztosító kereskedelmi szerződést köt. A napóleoni háborúk feltartóztatják ugyan egyidõre ezt a fejlődést, de annak gyõzelmes befejezése után Anglia államadósságát konvertálja, államháztartását a fogyasztási adók segítségével rendbeszedi, 1815-ben áttér az arany valutára, majd a múlt század negyvenes éveiben teljesen

szakít a védvamos rendszerrel (gabonavámok eltörlése) és áttér a nemzetközi piac munkamegosztására, szóval a gazdasági szabadság rendszerőre. Jóllehet a szabad verseny úgy a gyarmatain, mint a világpiacon erős versenytársakat állít vele szembe, iparának és kereskedelmének vezető szerepét a nemzetközi munkamegosztásban a mai napig megtartotta.

A *merkantilizmus felszámolása* sokkal tragikusabb módon zajlott le *Franciaországban*, ahol az államhatalom a túlságos centralizáció folytán a legerősebben összenőtt a gazdasági élettel. A folytonos és nagyarányú háborúk, az udvar pazarlásai, a bürokrácia visszaélései, már XV. Lajos uralkodása kezdetén az államcsőd szélére juttatták Franciaországot, amelyből a papírpénz segítségével, az első nagyarányú inflációval próbál kimenekülni. A közgazdaságtan ezt a kísérletet a *Law-féle szédelgés-nek* nevezi. A háborús nemzedék azonban, amely az infláció hatását végigszenvedte, ezt a pénzügyi műveletet nem tekintheti pusztá csalásnak, hanem olyan kalandos pénzügyi kísérletnek, amely fantáziát foglalkoztató, technikai bravúrral igyekezett Franciaország államháztartását a holtpontról elmozdítani, hogy azután termelőerejének megnövelésével és kereskedelmi mérlegének megjavításával úgy az államháztartást, mint a magángazdaságot szanálhassa. Law 1715-ben államilag koncesszionáltat egy magánbankot, amelynek alaptőkéje állami hitelpapír. Elvileg tehát az angol rendszert mintázza. Eltér azonban a bankjegykibocsátásnál a nemesfém lombardírozásának szabályától és ezt azzal pótolja, hogy az államkölcsön alapján kibocsátott bankjegyeket a kincstár az adófize-

tésnél névértékben elfogadja. A banknak a dohány monopóliumon és az adóbérleten kívül semmi más nyereségelhajtó tevékenysége nem volt, liquid betétei is hiányoztak. Law ezért már 1716-ban szükségét érezte a bank alátámasztásának és a francia gyarmatok kiaknázását tartalmazó privilégiummal megalapítja a Mississippi Társaságot. Erinek részvényeit értékesítve, a befolyt pénzt 3%-os kamatra a francia államnak adja kölcsön. Mivel Észak-Amerika francia gyarmatai legfeljebb száz óv múlva adhattak volna a Társaságnak olyan jövedelmet, amely a francia bankot akcióképessé tehetné volna, a részvények árfolyamát 200%-os osztalékfizetéssel, mesterségesen, 500 frankról 9000-re verte fel és amikor ezt a technikai műveletet tovább folytatni nem tudja, megalapítja az Indiai Társaságot, amely Kelet-Indiával és Kínával létesített volna kereskedelmi összeköttetést. Az angolok és a hollandok azonban ott már megvetették a lábukat és így Franciaországot semmi jelentősebb nyereség nem bízta. Még egy utolsó kísérlet volt a csőd elkerülésére az, amikor az állam kényszerfizetési eszközként akarja a Law-főle bankjegyeket elfogadtatni, sőt 1720-ban a király Lawt a francia pénzügyek legfőbb intézőjévé nevezi ki, de mindez már nem segít, a vállalatok csődbe kerültek, a részvények és bankjegyek teljesen elértéktelepedtek.

A francia állam később sem tudta ezt a krízist kiheverni. Az államadósság folyton emelkedett, míg végül XVI. Lajos 1789-ben az angol parlamentáris rendszer meghonosításával próbálja az állami gazdálkodás egyensúlyát helyreállítani. Az összehívott nemzetgyűlés sem tud a bajokon se-

gíteni, dacára, hogy a középkori gazdasági rendet, jobbágyságot, céhrendszert, az összes monopóliumokat és privilégiumokat eltörli. Az államszűk feltartóztatható nem volt és Franciaország forradalmi háborúiban kénytelen a hadigazdálkodás legszigorúbb eszközeihez folyamodni (gabonakiviteli tilalom, ármaximálás, kenyérjegy stb. 1793). A szekularizált és elkobzott egyházi és világi nagybirtok alapján kibocsátott papírpénz, az asszignáta, is kétségbeejtően elértéktelenedik, a nyomában járó általános drágulás a konvent rémuralmát, majd Baboeuf kommunista összeesküvését idézi fel, amely az állami gabonaraktárak felállítását, a pénz és magántulajdon eltörlését követeli.

Az államháztartás egyensúlyát csak Napóleon állítja helyre, elsősorban a külföldön zsákmányolt arany- és ezüstkincsekkel és a francia állambank megalapításával.

Napóleon az Angliával folytatott háborúban a *kontinentális zárlat* hatályosabbá tétele céljából bizonyos mértékig újból hadi merkantilizmust vezet be. Bukása után éppen a túlhajtott megkötöttség következtében, erősebben fejlődik a gazdasági szabadság. Az államkölcsönbe fektetett, vagy készpénzben teaurált magántőkék nemcsak Franciaországban, hanem a devalvációk révén Ausztriában és más országokban is értéküket veszítik és az új vállalkozásokból keletkezett tőkék a pénz teaurálása helyett, kisebb nyereséggel dolgozó, de nagyobb biztonságot nyújtó ipari és kereskedelmi vállalkozásokban, Európa keleti részén pedig birtokvásárlásban keresnek elhelyezkedést. Az állami üzemekkel, sőt magával a pénzzel szemben is jelentkező bizalmatlan-

ság mind erősebbé és hangosabbá teszi azt a kívánságot, hogy az állam tartózkodjék minden gazdasági kezdeményezéstől és tevékenységtől csupán a parlament által ellenőrzött és a magángazdaság szabályai szerint vezetett államháztartásra korlátozza. Ezt a felfogást alátámasztotta a klasszikus közgazdaságtan mind szélesebb körben terjedő az a tantétele, hogy az állami pénzügyek legbiztosabb alapja maga a termelés, amelyet a tőke csak a magánvállalkozás formájában tud reálissá és rentábilissá tenni.

Az új liberális gazdasági rendszert a jobbjátság felszabadítása, a találmányokon alapuló gyáripár és a kereskedelem szabadsága jellemzik leginkább. A jobbjátságfelszabadítás hosszú folyamat, amely az angol és olasz bérleti rendszerrel a középkor végén veszi kezdetét. Az általános jobbjátságfelszabadítás előkészítője a merkantilista jobbjágyvédelem (urbáriumok), a fejedelmi dominiumok részleges jobbjágyfelszabadítása és végül a fakultatív megváltás. Elindítója a francia forradalom azon intézkedése, amely az egész Európában legnyomorultabban élő francia jobbjágyot a földesúri szolgáltatásoktól és a robottól minden kárpótlás nélkül megszabadítja és a személyes szabadságon kívül magántulajdont ad neki, az eddig csak örökbérletként bírt földjén. A napóleoni háborúk alatt nemzetvédelmi szempontból Poroszország és néhány német állam is ugyanezt tette. De utóbbiak a földesurakat a jobbjágy földeknek $\frac{1}{2}$ — $\frac{1}{3}$ részével kártalanítják. Nálunk a 48-i reform a robotot, kilencedet és tizedet kárpótlás nélkül szünteti meg, a földváltás kártalanítását az állam fizeti. A jobbjágyfelszabadítás a személyes jogokon kívül (pályaválasztás, szabad

költözködés, egyenlő teherviselés stb.) magántulajdont is adott, aminek logikus következménye és részben előfeltétele a telekkönyv, a kataszter, a faluközösség felbontása, a nyomáskényszer megszüntetése, a tagosítás, helyenkint a közös erdők és legelők felosztása. Mindez az intenzív egyéni gazdálkodás előfeltétele.

A liberális rendszer még mélyebbre ható átalakulást idézett elő az iparban. Az ipart a mezőgazdaság rovására a gazdasági élet irányítójává teszi (iparállam), és azon belül, a gyáripar gépi és bémunkás berendezkedésével, a kézműipart visszaszorítja. A francia forradalom nyomán (1791) a legtöbb állam eltörli a céheket és kimondja az iparűzés szabadságát.

Európa, sőt az egész világ termelési irányát forradalmian átalakító gyáripar előfeltételeit a *természettudományi kutatások* teremtik meg. Az előbbi korok találmányai inkább a véletlennek, mint a rendszeres tudásnak és kutatásnak eredményei. A védjegyoltalom Angliából indul ki (1623) és a XVIII. sz.-tól kezdve a feltaláló munkáját jelentős gazdasági jutalomban részesíti. Sokan életcélul tűzik ki újabb és újabb munkagépek, pontosabb, olcsóbb termelési eljárások feltalálását. Úttörő a textilipar, amely elé a pamutfonás és kartonnyomás a céhek keretén belül meg nem oldható feladatokat állít. 1765-ben Hargreawe feltalálja a *mechanikai orsót*, amellyel egy munkásnő egyszerre nyolcvan fonalat fonhat. A Cartwright *mechanikai szövőszéke* eleinte lassabban, de későbben gyors iramban kiszorítja a kézi szövőszéket. 1843-ban már az angol textilkivitel 50%-át gépileg állítják elő, annak dacára, hogy a munkások a gépben ellen-

séget láttak és sok helyen azokat és a gyárakat lerombolták.

A termelés átalakulása még hatályosabb a nehéziparban, amely a kőszénnek, mint tüzelőanyagnak felhasználásával kezdődik. A bányauzem, az érckohókkal együtt, úttörője ennek a fejlődésnek. Feltalálják a *szén kokszolásának* eljárását (Darby 1735-ben) és ennek kapcsán megszerkesztik a kokszkályhát (Cranages 1766-ban), amely az ércolvasztást függetleníti a pusztulófélben levő erdőktől. A bányauzemben találja fel 1769-ben és alkalmazza 1777-ben Watt a gőzgépet, amely megszünteti az ipar helyhez kötöttségét, és mint erőgép, összekapcsolva a textil- és nehézipar munkagépeivel, utóbbiak termelését az időjárástól és az emberi erő elfáradásától függetleníti, a gyáripari termelést hihetetlenül kiterjeszti és megnöveli. Gyors egymásutánban találják fel aztán a *vasöntés, hengerelés, acélkészítés, vágási, fűrészi eljárások* titkait, és ettől az időtől kezdve minden nagyipari tevékenység alapja a vas és szén lesz. A munkafolyamat meehanizálódása ma a gyárrendszer alapja, Anglia pedig, hatalmas vas- és szénbányái segítségével a világ első iparos állama lesz, Németország és Franciaország csak olyan mértékben tudják követni, amennyiben ilyen természeti kincsekkel rendelkeznek. Újabb és tökéletesebb acélgépek kerülnek forgalomba, ezek nemcsak a gyártási eljárást sokszorozzák meg, de részlettalálmányok és javítások segítségével lényegesen olcsóbbítják az iparcikkek árát. Ez a fogyasztást és a termelést egyaránt növeli. A gazdasági érdekekkel összekapcsolt természettudományi kutatás a kokszolási eljárás során felfedezi a gázt, a benzint, végül az elek-

tromosságot, mint motorerőt és lerakja a harmadik világ-nagyiparnak: a *festék- és kémiai iparnak* az alapját. Gyógyszerek, robbantószerkezetek, üvegyipar (lombikok, üveglencsék stb.) követik ezt a fejlődést.

Ez a változás nem hagyja a munkarendszert sem érintetlenül. Az ipari forradalom a tanult munkást a gépi termeléssel szemben háttérbe szorítja. A munka maga is árucikk lesz, amelynek bére, — különösen a gépek alkalmazásának első idejében, — amikor még nincs állami munkásvédelem és munkásszervezkedés, a minimumra száll. E tekintetben később javul a helyzet a szabad munkabérszerződés állami és szakszervezeti korlátozása révén, de a tőke és a munka harca ma sincs még elintézve.

Eésint az ipari fejlődés keretébe tartozik, — de nagyobb mértékben a kereskedelmet befolyásolja, — a szállítási eszközök forradalmi átalakulása a XIX. sz. első felében. A merkantilizmus főleg a tengeri és belhajózást tette a tömegszállítás eszközévé, miután a tengelyen való szállítás a nagyszabású útépités dacára sem felelt meg a termelt áruk tömegforgalmának. A *Stephenson* által 1812-ben felfedezett lokomotív és az Angliában Liverpool és Manchester között épített vasútvonal a modern szállítás példáját adja, amelyet a világ összes államai gyors tempóban utánoznak. Ezt követi a távolsági forgalom igazi alapjának, a tengerhajózásnak forradalmi átalakulása a *Fulton Róbert* által felfedezett gőzhajó révén, amely az öt világrész termelését és fogyasztását közösségbe kapcsolja. Hatalmas, új kikötők épülnek, a hajók tonnatartalma, gyorsasága gyarapodik, úgy a személy-, mint az áruszállítás ki-

egyenlíti Európa és a gyarmatok népesedési és termelési különbségeit. Nemcsak Európa apróbb territoriális államai alakulnak át nagyobb és egységesebb gazdasági területté, hanem az egész világ egy nagy gazdasági közösség lesz, olyan létesítményekben, mint a Szezei és Panama-csatorna, Szentgotthárd-alagút stb., stb. az egész világ érdekelve van.

Amerika, Afrika, sőt Ausztrália pusztai területeit európai kivándorlók népesítik be, csak Kaliforniába az 1848-ban felfedezett aranybányák tíz év alatt 350,000 bevándorlót vonzanak. A szállítási eszközök fejlődésével kapcsolatos a posta és az újság, amely a várost a faluhoz, Európát a tengerentúli országokhoz közelebb hozza egységes levélportóval, világpostaegylettel, gazdasági és politikai híradásaival.

Az újabb vívmányok: távírda, telefon, rádió éppen úgy, mint az autó és repülőgép hatásában még kiszámíthatatlan tényezői a gazdasági fejlődésnek.

A haladás eszközeit épp úgy, mint a mezőgazdasági többtermelés és a gyáripar által szolgáltatott tömegárukat a fogyasztóhoz a kereskedelem juttatja. A *kereskedelem teljes szabadsága* szintén a liberális kor vívmánya. Ebben is Anglia az úttörő, amely az amerikai gyarmatháború szerencsétlen kimenetele után szakít a monopóliumok és vámok rendszerével és kereskedelmi szerződéseiben a nemzetközi piacoknak a távol Keletig történő megnyitását és a (degtöbb kedvezmény) elvét igyekszik elérni. A nemzetközi kereskedelemnek Cobden Richard hirdette szabad formáját sohasem tudta ugyan általános érvényre emelni, sőt újabban e téren erős visszaesés

mutatkozik, de annyi bizonyos, hogy az egyes államok kereskedelmi szerződesei tarifális és más könnyítéseikkel a nemzetközi érintkezést a gazdasági háborúk állapotából ismét békés irányba terelték és erőteljesen megnövelték. Az európai államok külkereskedelmi forgalma a merkantilista rendszer bukásakor kb. hárommilliárd pengő volt, a világháború előtt pedig erősen meghaladta a százmilliárdot, amelyből egyedül Anglia több, mint 33%-kal volt részes. A belső kereskedelem szabadsága egészen a legutóbbi időkig a gazdasági élet fundamentumának látszott. A liberális korban ezt hatályosabbá tette az üzleti reklám, az ügynökrendszer, a mintaszerinti árusítás, kiállítás, aukció és a nagy áruházak intézménye.

A fejlődésnek ez az iránya tekintélyes *tőkebefektetést* igényel. Nagy gyárak, kereskedelmi vállalatok, szállítási eszközök létesítése, jövedelmet kereső és találó tőke nélkül egyáltalában nem lehetséges. Az állam szolgáltatása ezen a téren csődöt mondott, és a modern kapitalizmus nagy létesítményeinek alanya, mozgatóereje a személytelen tőke lett, amelynek tipikus alakja a részvénytársaság, gyűjtő- és elosztóhelye pedig a tőzsde.

De a tőzsdei intézménnyel sok visszaélés történik. Felhasználják imperialisztikus tőkekoncentrációkra, kartellek, szindikátusok, trösztök létesítésére és olyan arányú spekulációra, amely a modern gazdasági életben súlyos válságokat, sőt egyes, túlméretezett gazdasági termeléssel rendelkező államok között háborús összeütközéseket idézhet elő. Az államok, dacára a szabad vállalkozásnak, különösen valutájuk révén, ennek a tőkekoncentrációnak jelentékeny tényezői, mert

olyan ország, melynek pénze nem éítékáik), jogrendje a vállalt, kötelezettségek hiánytalan teljesítését nem garantálja, idegen tőkét — bármily kecsegtető is a vállalkozás — nem kaphat. Ezért minden nagyobb gazdasági terület igyekszik a nemzetközi magánjog recepcióján kívül a nemzetközi forgalomban állandóbb értékű arany valutára. Ehhez a fix ponthoz csatlakoznak azután pénzügyi politikájukkal a magánbankok is, amelyek az elhelyezést kereső tőkéket összegyűjtik, hogy azt az állam szükségleteinek, valutapolitikájának, vagy a magángazdaság fejlesztésének rendelkezésére bocsássák.

NYOLCADIK FEJEZET.

Újkor. III.

A legújabb kor gazdasági eseményeinek irányvonalai. Az életnivó általános emelkedése. Az Egyesült Államok gazdasági politikája. Németország gazdasági politikája. Az európai államok ipari és kereskedelmi fejlődése. Oszályharc és szociális kérdések. A XIX. század gyarmatosítási politikája. Világháború. Új merkantilizmus.

A történelem befejezett tényekkel foglalkozik, a mozgásban levő események leírását és ismertetését átengedi a földrajznak, statisztikának és a politikának. A XIX. sz. második felének gazdasági átalakulása, tekintettel arra, hogy a gazdasági élet változása lassúbb, mint a köz-történelem szaggatott, egyes kiváló egyénektől és döntő eseményektől befolyásolt folyamata, nem tárgya a gazdaságtörténet kutatásainak. Egyes monográfiák beszámolhatnak valamely or-

szag pár évtized alatt tett haladásáról, valamely intézkedés (vámtarifa, kereskedelmi szerződés, iparfejlesztési intézmények stb.) eredményeiről, de ez sohasem ölt történelmi méreteket, egyszerű leírás marad, amelyből az olvasó becses ismereteket szerez, sőt a közgazdasági politika művelői is értékes tanulságokat vonhatnak le, de a gazdaságtörténelem, mint tudomány, mindezeket a változásokat csak az illető korszak lezárása után tudja forrásként felhasználni.

A *modern kapitalizmus alapfalainak* építése a múlt század közepéig, köztörténelmi dátumokkal megvilágítva, a francia forradalomtól a 48-as felkelésekig tartott. Az a gazdasági rendszer, amely ezeken a falakon felépült, még ma sem került tető alá, sőt úgy látszik, hogy a világháború és az azt követő békeszerződések magán az alapon is radikális változásokat eszközöltek. Ez a tény óvatosságra inti a gazdaságtörténet művelőjét a részleteredmények ismertetésénél, még inkább a kritikai összefoglalásnál, amely nélkül pedig a történelem visszaesik a krónikaírás primitív fokozatára. Ezeket figyelembe véve, a legújabb kor gazdasági fejlődéséről csak irányvonalakot jelző, vázlatos tájékoztatást adhatunk.

Európában és az Egyesült Államok területén *a szabad gazdasági vállalkozás*, iparfejlesztés, a termelés és a nemzeti vagyon rapid gyarapodása, csak a 48-as mozgalmak befejezése után kezdődik. Szerepe van ebben annak a szerencsés véletlennek is, hogy ebben az évben fedezik fel a kaliforniai aranymezőket, s ezzel a világ aranytermelése évi 200,000 kg-ra emelkedik. Ez a többlet nagyarányú vállalkozásokban, főleg a vasúthálózat kiépítésében és tengerhajózási vállalatokban

keres elhelyezést, amely közelebb hozza a föld különböző részeinek fogyasztását és termelését, előmozdítja az árucserét és kiegyenlíti a túlnépes és be nem telepített földrészek, sőt ugyanazon ország különböző népsűrűségű vidékeinek ellentéteit: ebben az időben kezdődik a nagyobbarányú kivándorlás és városbatódulás. A tőkék elhelyezést keresnek a további találmányok és a gépipar akkori fellendülése következtében forradalmi átalakulást mutató bányászatban és gyár-
iparban is. Az eddigi mezőgazdasági országok, néhány évtized alatt ipari államokká lesznek. *Anglia*, amely a XVIII. század elején még túlnyomóan agrárország, mert lakosságának % része földművelésből él, sőt még a XIX. században is, mint a legintenzívebb mezőgazdasági termelés példaképe híres, a világ legnagyobb széntermelő és vasipari országa lesz. Ezt kiegészíti textilipara. Mezővárosai hatalmas kikötő- és gyár-
városokká fejlődnek, szinte példátlan gyorsasággal épül ki vasúthálózata, hajósvállalataira támaszkodó külkereskedelme magához ragadja majd minden világrészben az elsőséget. Példáját követi *Franciaország*. A múlt század harmincas éveiben alkalmazza először a gőzgépet. III. Napóleon új merkantilizmusa, — habár a mezőgazdaság és kereskedelem fejlesztésére is gondot fordít, — a gyáripart olyan erővel viszi előre, hogy a német-francia háború alkalmával népességének már $\frac{1}{3}$ -a iparból él. Igaz, hogy a francia ipar nem koncentrált nagyüzemekben, hanem kisebb gyárakban termel, ami az ottani kispolgárság járadékra törekvő gazdálkodási irányának jobban megfelel.

Európa többi államai, a már eddig is erősen

iparosodó Belgium, de Svájc és Olaszország mellett a legnagyobb gazdasági területű és természeti kincsekben gazdag (szén, vas, platina, grafit) Oroszország is igyekszik agrártermelése fölé ipart fejleszteni. Ez az általános törekvés az emberiség életnívóját nagyban emeli. A legalsóbb társadalmi osztályok élelmezése, lakása, ruházódása, egészségügye a termelés következtében javul, mert a fejlett kereskedelem a modern szállítási eszközök segítségével a termelt cikket a legtávolabbi vidékekre is olcsón eljuttatja. Még azok a luxuscikkek is, amiket eddig csak a leggazdagabbak élvezhettek (kávész, tea stb.) megszerezhetők^v a legszegényebb nép által is, és ahol eddig kis falvak, vagy puszták területek voltak, ott a vasút, ipar és kereskedelem milliós városokat teremt, pompás épületekkel, utcákkal, terekkel. A fűtés, világítás, vízvezeték, csatornázás, kórházak stb. mind ennek a kornak reális eredményei. De nemcsak az ipar és kereskedelem fejlődik; emelkedik a megművelt terület és a mezőgazdaság hektármázsánkénti termelése is; több százezer kilométer vasút és távírdahálózat épül. A tőke koncentrációja, a bank és hitelügy fejlődése az államok valutájának és háztartásának megszilárdulását jelenti. Dacára, hogy a gazdasági élet a szabad vállalkozáson és főleg a részvénytársasági formán nyugszik, maga az állami élet jelentékeny integrálódást mutat, ebben az időben konszolidálódik a Német birodalom, az Egyesült Államok szövetsége és tökéletesedik a színes népek és a gyarmatok gazdálkodása is.

Ezt a harmonikus fejlődést, két nagy gazdasági hatalomnak: a *Német birodalomnak* és az *Egyesült Államoknak* hirtelen előretörése zavarja

meg. Az Egyesült Államok eleinte zárt gazdasági területet alkotnak, mezőgazdasági termelésük feleslegeit nagyszabású vasútépítésbe (a világ összes, több mint 1 millió km vasúthálózatának majdnem fele az övék), hajózási vállalatok és kikötők (a newyorki a legnagyobb kikötő) és nagyarányú ipartelepek létesítésébe fektetik. Az ipartelepek létesítését indokolják az óriási erdők, szén,-vas-és rézbányák, a petróleum-és földgázforrások, a Niagara és más folyóknak vízereje. A XX. század első éveiben az iparba fektetett 45 milliárd dollár tőke és az ott foglalkoztatott majdnem 10 millió munkás érezhető változást jelent az Egyesült Államok termelési viszonyaiban. Az önellátás fölött az amerikai textil és nehézipar már a XIX. sz. 90-es éveiben versenytársként jelenik meg a világpiacokon. Az úgynevezett «amerikai fejlődés» e század elején a városépítéskén kívül, főleg az ipari trösztökben, a Kockefeller által monopolizált petróleumiparban, a Carnegie által koncentrált acéliparban és a Morgan-bankház pénzpolitikájában jelentkezik. Ez a nagyszabású fejlődés igazi veszedelmet a világ gazdasági egyensúlyára az agrárverseny és a kivándorlás folytán jelentett. Európában az amerikai verseny katasztrofálisan lenyomta a mezőgazdasági termények árát, főleg a búza és kukoricatermelésben (az Egyesült Államok a világ kukoricakészletének 70 %-át termelik). A termelés farmokon, gépierővel, lehető legkisebb költséggel történik, mert Európa agrárországainak tönkrement kisgazdái és munkásai az ingyen vagy potom pénzért szereshető tengerentúli földekre menekültek, megnyolcszorozva az Egyesült Államok lakosságát a függetlenség kimondásától

a múlt század közepéig. Európa több millió munkáskézzel mozdította elő Amerika pusztá területeinek és természeti kincseinek kiaknázását. Azok a hajók, melyek az olcsó agrárcikkeket hozták Európába mezőgazdaságának veszedelmére, visszrakományként kivándorlókat, tönkrement kisgazdákat, olcsó munkaerőt szállítottak és így versenyen kívül álló tarifáikkal is alátámasztották az amerikai konkurenciát. Az Egyesült Államok ősreisgeteg, nyugati földterülete a mezőgazdasági kultúra segítségével már a múlt század hetvenes éveiben 5 milliárd dollár értékre emelkedett s a mezőgazdasági ^terményeket feldolgozó malom és húsipar (utóbbiban a háború előtt $1\frac{2}{3}$ milliárd dollár tőke koncentrált), imperialisztikus elhelyezkedésre törekedett a világpiacon. Amerikának a nemzetközi munkamegosztásra gyakorolt nyomását még fokozta az a körülmény, hogy maga védvamos politikát folytatott és így kivitele nem nyert kiegyenlítést az általa nyújtott vásárlóerőben..

A nemzetközi munkamegosztást erősen befolyásolta Németország gazdasági politikájának dinamikus ereje is. Németország mezőgazdasági területe nem elsőrendű, ezért kénytelen volt már a középkortól kezdve annak termőerejét, természeti kincseinek kiaknázásával, iparral és kereskedelemmel pótolni. Az ipari termelés a múlt század közepéig mégis lépést tartott a mezőgazdaság fejlődésével. Az 1833-ban megalakult német vámegegyesület, 18 német állam 23 millió lakosságának 77,000 négyzetméter területen egyesített közös gazdasági munkája, ideális autarchia, amelyet nemcsak a közös vámhatárok és a gyorsan épülő út és vasúthálózat köt össze, de Westfália,

Szászország és Szilézia gyáriparának harmonikus fejlődése is támogat mezőgazdálkodásának intenzív termelésével, bankjainak hitelpolitikájával és belső kereskedelmének gyarapodásával. Franciaország legyőzése után a birodalomhoz csatolt Elszász-Lotharingia gazdag ércbányái és a birodalom egységes vámrendszere teremtik meg aztán a Ruhrvidék hatalmas vasiparát (Krupp-gyárak stb.), amelynek túldimenzionált termelése mellett a villamos és vegyi ipar gyors fejlődése is érezhető lesz a világpiacon. Már a háború előtt Németország, több mint 20 milliárdos évi kivitelével leghatalmasabb versenytársa Anglia 800 millió fontnyi forgalmának. Sikereit főleg annak köszönheti, hogy gyártási módszereit — főleg a gépeket — állandóan javítja és jobban alkalmazkodik a fogyasztópiac szükségleteihez, mint az angol. A német tőke külföldi elhelyezkedése éppen úgy alátámasztja a külkereskedelmet, mint a német flottafejlesztés, amely 1870-től a háború kitöréséig a hajók számát majdnem tizenötszörösre, tonna-úrtartalmát pedig 82,000-ről majdnem 4½ millióra emelte. Sajnos, ez a fejlődés egyoldalú volt, mert dacára a vámvédelemnek és az intenzív agrárpolitikának, a népességben, termelésben, nemzeti jövedelmében és vagyonában mindinkább iparosodó Németország mezőgazdasága lassan elsorvadt, ha nem a termelés hektáronkénti emelkedését, hanem az össztermelést vesszük figyelembe. Németország élelmiszerben és nyersanyagban mindinkább külföldre szorult és ez a körülmény idézte fel egyrészt az agrárválságot, másrészt a munkásság osztályharcait, végül konfliktusokat más termelő államokkal.

Nemcsak a német, de minden ország gyorsan

növekvő kapitalizmusa a *munkásosztály elégedetlenségét* váltja ki, csak az illető állam és társadalom együttes gazdasági ereje és szociális belátása tud annak megfelelő levezetést, békés megoldást keresni és találni. A szellemi és fizikai munka teljes elkülönülése vállalkozóra és bérmunkásra, utóbbi kilátástalansága, hogy nagyobb tőkét igénylő gyári vállalatban önállóságához jusson, a munkás existenciájának bizonytalansága, a munkaadó és munkás viszonyának elvonatkozása minden személyi mozzanattól (család, nemzetség, szomszéd-ság), elkeseredett osztályharcok kútforrása lesz. Már nemcsak a munkabér és a vállalkozói nyereség viszonyított arányáról van szó, hanem az egyéniségétől megfosztott, az isteni világrendbevetett hitét és bizalmát elvesztett gépember lázadása ez, ami sokszor szociális forradalmakban robban ki. A felfelétörő marxizmussal szemben úgy a német állam, mint a társadalom, különösen az egyetemi tanárság, élén *Wagner Adolffal* és *Schmoller Gusztávval*, igyekeznek az állami munkásbiztosítás, munkaközvetítés és más munkásvédelmi intézmények gyógyszerét használni. Erre törekednek a különféle termelési, fogyasztási és hitelszövetkezetek is, továbbá a szakszervezetek kollektív bérszerződésekkkel, az angol gildesszocializmus és a francia szindikalizmus üzemi tanácsai, munkás választmányai és döntő bíraskodása is. Mindez azonban csak a bajok kezelését, de nem a gyógyulását jelentette, mert a személytelen vállalat óriássá fejlesztve szerepét tisztán a nyereség és veszteség szempontjából mórlegelte és nemcsak a munkaadó és munkás viszonyát rontotta meg, hanem *a gazdasági imperializmust* is meghonosította. Sokszor talán a krízisek kikü-

szöbölésére, de legtöbbször a fogyasztó piacokért indul meg a vállalatok kartellbe lépése. Túlhajtott nyereszkesedési vágyból, spekulációból hatalmas vasútvállalatokat, hajótrösztöket, szénbányákat, petróleummezőket és egész iparágakat vásárolnak össze és fognak monopolisztikus irányítás alá. A koncentráció nem mindig a termelés fejlesztésére, hanem a konjunktura kihasználására irányul. Hataloméhségo nem maradt az egyes országok határán belül, a nemzetközi tőke az egyes államok fölé emelkedett. Természetes, hogy amikor százvezrek, sőt milliók hálnak éhen és ugyanakkor az árnyó kedvéért milliók eltartására elegendő élelmiszereket és nyersterményeket hajítanak a tengerbe, amikor beszüntetik a dolgozó vállalatokat és a munkások ezrei az utcára kerülnek, az ezzel előidézett egzisztenciális bizonytalanságot és a munkásság forradalmi megmozdulásait semmiféle társadalmi vagy állami intézkedés nem tudja ellensúlyozni.

A rohamos fejlődés következtében beállott termelési és szociális zavarokért túlnyomóan a gazdasági szabadságot tették felelőssé, amiért is az államok előbb a hazai ipart, majd mezőgazdasági termelésüket is igyekeztek szerződésekkel és *vám-tarifákkal védelmezni*. Ez az «új-merkantilista» rendszabály csak ideig-óráig hatott, eltekintve attól, hogy különböző termelési ágak és termelőosztályok között az összeütközéseket még jobban kiélezte. Az új-merkantilizmus nemcsak a vámterületi elzárkózásban, hanem a gyarmatpolitikában is éreztette hatását. Maga a termelés is előkészítette a gyarmatok miatti összeütközést., mert az iparos államnak nemcsak élelmiszerekre, de gyapotra, petróleumra és kaucsukra is szük-

sége van, amelyet csak a gyarmatokról lehet beszerezni. A világháború látszólag a Balkánkérdés és Elzász Lotharingia miatt tör ki, lényegében véve a világpiacokért és a gyarmatokért vívott imperialista gazdasági háború volt.

A XVIII. sz. végén már lezártnak látszott *gyarmatszerzés* új életre kel a XIX. sz. folyamán. Ázsia és Afrika, valamint a Csendes-óceán szigeteinek felosztása akkor megy végbe. Franciaország Algirt, Timist, Madagaskart, Senegalt és a Kongó vidékét foglalja el és a fegyveres összecsapások kiküszöbölésére megállapodik Angliával, hogy Afrika keleti része felett, beleértve Egyiptom ellenőrzését is, a hegemoniát Anglia gyakorolja, viszonzásul Anglia a franciák nyugati térfoglalását támogatja, akik így szerzik meg Marokkót is. E miatt, illetve a marokkói szultán védelmére Agadirba küldött német hadihajó miatt, már 1911. július havában majdnem kitört a világháború. Anglia és Belgium is fegyverkezett akkor és a venezuelai intervenció miatt az Egyesült Államokban is erős háborús hangulat támadt Németország ellen. Csak a gyors német-francia megegyezés odázta el a konfliktust. Franciaország protektorátust nyert Marokkóban, Németország pedig kárpótlást kapott Kamerunban. Ugyanekkor érvényesítik az olaszok Tripolisban az előbb nyert szabadkéz jogát és a halódó Törökország utolsó afrikai gyarmatát megszállják, példát adva a balkáni népeknek Törökország felदारabolására. Afrika további felosztása (kivéve a transvaali gyémántbányák miatt vívott búr-háborút), békésen ment végbe. II. Lipót belga király magánjogi szerződéssel jut Kongó birtokába, ugyanígy szerzi meg Németország Dél-

nyugat-Afrikát és Kamerunt. Német-Kelet-Afrika megszállása azonban Anglia ellenkezését kelti fel, amit kölcsönös megegyezéssel kiküszöbölnek. (Helgoland kicserélése Zanzibárral.) Németország Afrikában 2 millió négyzetkilométer területet kap 12 millió lakossal, míg Anglia $8\frac{1}{2}$ millió négyzetkilométeren 50 millió lakost, Franciaország $9\frac{1}{2}$ millió négyzetkilométeren $28\frac{1}{2}$ millió lelket. Portugália és Spanyolország térfoglalása jelentéktelen. Olaszország abesszíniai foglalása azonban további akciók forrása lett.

Amerika végleges felosztása Brazília önálló állammá alakulásával és az 1898-i párizsi bókével nyert befejezést, amelyben az Egyesült Államok Spanyolország amerikai gyarmatainak maradványait megszerezték. Erősebb bonyodalmakat idéz fel Ázsia felosztása, amelyben a Szi-bériát megszálló orosz és a modern kultúrát gyorsan befogadó japán lép fel új versenytárs gyanánt. Angliát sokáig nyugtalanítja Oroszország előtörése India felé, de az orosz-japán háború alatt létrejön a békés megegyezés a két nagyhatalom között. Annál több gondot okoz Németország foglalása a Csendes-óceán szigetvilágában (Új Guinea, Karolinák, Marchall és Bismarck szigetek), amelyek egyaránt nyugtalanítják Franciaországot, Angliát, sőt Japánt és Hollandiát is. A franciák Tonking és Felsőbirma birtokbavételével igyekeznek ezt ellensúlyozni. A világháború okai között a legsúlyosabb ez a gyarmati térfoglalás a Bagdad- és fokvárosi vasút tervei mellett és ez volt egyik kiindulópontja Japán akkori állásfoglalásának is. Amint tudjuk, a világháború után Németország majdnem 3 millió négyzetkilométert kitevő gyarmatait az entente hatalmak, mint a

Népszövetség mandatóriusai szállották meg. De a gyarmatok felosztása ma sem jutott nyugvópontra, amint ezt a legújabb olasz, japán és német politikai események bizonyítják.

A világháború és az azt követő gazdasági összeomlás; az át nem gondolt békeszerződések és a túlcsigázott jóvátételi követelések, a legharmonikusabb gazdasági területeknek majdnem 20,000 km-nyi vámhatárokra való szétbomlása, egész Közép-Európát termelési anarchiába és szociális forradalmakba kergették. A nemzetközi munkamegosztás, a szabad verseny és forgalom, szóval a tőkés termelési rend, súlyos válságba jutott. A modern kapitalizmus már a háború első éveiben helyt ad a hadi merkantilizmusnak, amely a magántulajdont és a szabad vállalkozást nemcsak a hadszíntéren és a megszállott területeken, hanem az országon belül sem mérlegeli teljes pontossággal. Lefoglalja az aranykészleteket, "rekviráltat, fedezetlen papírpénzt bocsát ki, fantasztikus nagyságú államkölcönöket vesz fel. A hadseregellátást és a külkereskedelmi forgalmat valutáris okokból, de a hadianyag zavartalan beszerzése céljából is, államosítja. Később sor kerül a mezőgazdaságra és a belkereskedelemre. A gyáripár a fegyver és hadipótanyagok előállítására, a földművelés az élelmiszer-ellátás miatt kerül a bürokrácia (hadi központok) nem mindig szakszerű és szerencsés irányítása alá.

Ez a rendszer a háború okozta ember-, anyag-, éjj más értékek pusztulása miatt a békekötéssel sem likvidáltatott. A kötött gazdálkodás továbbra is megmaradt, amihez hozzájárult a világ aranykészletének újabb elosztása. A hadseregszállítók révén az aranykészlet jelentékeny része Ame-

rikába vándorolt, Argentína megszabadult nyomasztó adósságaitól, s az eddig Európának adós Unió, Európa legnagyobb hitelezője lett. A hadianyaggyártásra berendezkedett exotikus országok sem hagytak fel az iparral, éppen olyan kevéssé, mint ahogy az újonnan felszántott búzatermőföldeket sem hagyták begyepesedni. A vállalkozó tőke ezeket békés termelésre szervezte át és Európa legjobb vevői a háború után, mint versenytársak léptek fel a világpiacon. Ehhez járult a rengeteg papírpénz, ami sem aranyban, se* m a termelésben nem talált fedezetet, de általános drágulást, munkanélküliséget, a középosztály tönkremenését, államcsődöt, szóval olyan zűrzavart okozott, amelyet csak erőteljes és céltudatos gazdasági politika tud eloszlatni.

A győztes államok közül a nyersanyagban és tőkében gazdag országok a gazdasági szabadságot helyreállítva, csekély állami beavatkozással — amely inkább az elpusztult területek reorganizációjára, valutáris reformokra, a spekuláció és gazdasági szabadság túltengéseinek korlátozására vonatkozott, — úgy ahogy rendet tudtak teremteni. De már a világháború igazi győztese, az aranykészletének megduzzadása folytán értékesítési és termelési válságba jutott Egyesült Államok, kénytelen elnökének a gazdasági szabadság rovására diktátori hatalmat adni, hogy a fenyegető munkanélküliséget és a nagymértékű válságokat orvosolni tudja. Még súlyosabb helyzetbe jutottak a kicsiny, tőkeszegény, túlnépes, nyersanyaghiány vagy szociális viszonyaik szerencsétlen alakulása miatt akcióképtelen országok (főleg az utódállamok). Ezek apró autarchiákba szervezkedve, igyekeznek ha-

talmas szomszédai gazdasági rendszeréhez alkalmazkodni (kiviteli és behozatali központok, devizagazdálkodás, prémiumok stb.) és az egyéni szabadság rovására, sőt sokszor annak teljes kikapcsolásával a nemzet élelmezési vagy kereseti lehetőségeit egy új merkantilista rendszerben biztosítani. Ez a szabályozás vonatkozhatik az ipari és mezőgazdasági termelés arányosítására, fokozására vagy a kereskedelem korlátozására. Legtöbbször azonban csak a szükségleteket redukálják és a fogyasztást és a kereseti viszonyokat teszik egyenlővé. Az állam háztartását a gazdasági élet eme szabályozását végrehajtó bürokrácia költségei sokszor túlterhelik, és súlyos adóztatásra és adósságok felvételére kényszerítik.

Az új, kötött gazdasági rendszer Oroszországban legmerekvebb, amelynek állami rendje a háború nyomása alatt legelőször tört össze. A bolsevizmus a bizánci kapitalizmusra emlékeztető államgazdasági rendszerében, a hadigazdálkodást állandósítani és kiterjeszteni igyekszik. Nemcsak a termelést államosítja, összhangba hozni igyekeztén azt az országot 180 millió lakosságának szükségletével, de a jegyrendszerrel és maximálással mélyen belenyúl a fogyasztásba is: a nyersanyag- és élelmiszerelosztást racionalizálja. Mint elmaradott agrárország, a természeti kincsekre, bányatermékekre támaszkodva, igyekszik új állami iparokat teremteni, a mezőgazdaságot gépesíteni, az egész kereskedelmet, beleszámítva a bank- és hitelügyeket is kollektivizálni. Már 1922-ben nyilvánvaló lett, hogy a tőke nélküli termelést állami számlára nem lehet megvalósítani, s a mezőgazdaság csődje nyomában járó ínség és éhségforradalmak kényszerítették Lenint, újabb

gazdasági politika megvalósítására, amely a belső kereskedelmet relatíve szabadabbá teszi és csak a külkereskedelmet tartja fenn az állam számára, alátámasztva azt külső és belső pénzzel, szigorú devizaellenőrzéssel. E mellett az ipar és mezőgazdaság kollektív termeléséből is próbálta menteni a menthetőt.

Lényegében véve az *új német merkantilizmust* a munkanélküliség, az élelmezés és a nyersanyag beszerzés nehézsége hozta létre. Közmunkákkal, a bányák és iparüzemek racionalizálásával és részbeni szocializálásával munkaalkalmakat kíván teremteni, viszont a mezőgazdasági termelés irányításával és külföldi árucserével államilag biztosítja a szintén racionalizált népélelmezést. Ezt a gazdasági rendszert a szigorú tervszerűség, a szurrogátumokkal pótolta nyersanyag-használat és az erre irányuló tudományos kutatás jellemzi, eltekintve a kereskedelem és a devizagazdálkodás megszorításától, a kivitel és behozatal precíz állami irányításától.

Az *olasz fasizmus*, a maga korporatív berendezkedésével legtöbbet tartott meg a termelés és fogyasztás terén a magánkezdeményezésből. Inkább a tőke és munka ellentétének kiegyenlítésére törekszik a munkaadó és munkás kötelező szervezeteivel, munkabírásaival és a Carta del Lavoro (1927) megalkotásával. Kiegészíti ezt a rendszert a mezőgazdaságilag hasznosított területek kiterjesztése (bonifikáció), a gabonacsata és az állami közművek létesítésével kapcsolatos munkaalkalom-szaporítás, amely maga után vonja az adózási rendszer kimunkálását, belső kölcsönök felvételét, s ezzel a magánvállalkozás részére igényelt tőkének átvándorlását állami kézbe.

A gabonacsata és bonifikáció közvetlenül a nép-
 élmezést és a mezőgazdaságot érinti. Az olasz
 földreform eltérőleg az orosz föld államosításától
 és a kelet európai államok mechanikus földosztá-
 sától — a talajjavításban és a termővé alakított
 puszta területeken teremt új alapot a kisbirtoki
 politika számára. E művelet során irányadó
 szempont, amelyet az agrárfelesleggel rendel-
 kező európai államok birtokreformjai figyelmen
 kívül hagyhattak, hogy a mezőgazdasági terme-
 lés mennyisége jelentékenyen emeltessék. Olasz-
 ország újabban az élelmiszerek és nyersanyagok
 beszerzésénél ugyanazt az államilag kötött be-
 hozatali politikát folytatja, mint Németország,
 meghatározott kontingensekkel és fixirozott
 árakkal.

A liberális gazdasági korszak világpiaca és
 nemzetközi munkamegosztása a kapitalista ter-
 melési rend deformációja következtében fikció
 lett. Még a régi rend vezető államainak: Angliának
 és Franciaországnak és az Egyesült Államoknak
 gazdasági politikájában is a természetes erők
 szabad játékát, a védvám nélküli szabad keres-
 kedelmet és a tőkés termelés többi feltételeit
 súlyosan korlátozó állami intézkedésekkel talál-
 kozunk. Azok a kisebb (skandináv, balti stb.) álla-
 mok pedig, amelyek igyekeznek a gazdasági sza-
 badságot, legalább mint elvet megtartani, kényte-
 lenek termelési és külkereskedelmi politikájukat
 a velük gazdasági összeköttetést fenntartó álla-
 mok rendszerével összhangba hozni.

A mai időket jellemző különböző gazdasági
 tervek, és intézkedések: az irányított termelés,
 kötött devizagazdálkodás, birtokreform, szociális -
 és családvédelem stb. stb. erősen emlékeztetnek

a merkantilizmus hasonló intézményeire és berendezkedéseire. Hogy ez a rendszer maradandó lesz-e, vagy ebből más gazdasági rend fog kialakulni, talán olyan, mint aminőt a «Quadragesimo anno» pápai enciklika a fejlődős ideális irányául megjelöl, ezt ma megállapítani nem lehet. Annyi azonban bizonyos, hogy magántulajdon és egyéni kezdeményezés nélkül eredményes termelés — a gazdaságtörténet eddigi tanulsága szerint — huzamosabb ideig nem tartható fenn. Viszont kétségtelen, hogy a kapitalista rendszer korlátlan szabadsága revízióra szorul, de ennek sem mértékét, sem időpontját meghatározni nem tudjuk, mert nemcsak az egyes országok és népek különféle adottságai jönnek számításba, hanem a gazdaságtörténelem tanulsága szerint az a körülmény is, hogy a gazdasági életben hosszú idő alatt, szinte észrevétlenül érnek meg az új irányzatok és intézmények és az új gazdasági rendet máról holnapra, sem az egyéni tudás és akarat, sem az állami beavatkozás nem képes kikényszeríteni, mert mindez az erő csak azt formálhatja és fejlesztheti, ami anyagi és szellemi javakban rendelkezésére áll.

TARTALOMJEGYZÉK.

Előszó.....	5
Bevezetés.....	7
Prehisztorikus kor	
Az ember megjelenése a földön	10
A primitív ember életmódja	11
Kőkorszak, paleolit, neolit kor	12
Bronzkor	16
Hallstatti kor.....	18
La-Téne kor.....	19
A prehisztorikus ember	20
Nemzetség	21
Rendek	24
A prehisztorikus kor termelési rendje	27
Magántulajdon.....	29
Pénz	32
Az ókori gazdálkodás rendszerei	
Egyiptom	34
Mezopotámia.....	35
Szíria	37
Fönícia.....	40
A zsidó nép gazdasági jelentősége	42
Görögország	44
A hellenizmus.....	54
A római birodalom gazdasági rendjének fejlődése	
Róma gazdaságtörténete.....	55
Az ager publicus.....	56
A pún háborúk kora	57
A provinciális közigazgatás	59
A császárok gazdasági reformjai.....	64
A hanyatlás és ennek előidézője.....	74
Középkor	
Történelmi áttekintés	79
Az államalakulások és hatalmi változások a gazdasági életben	80
Bizánci kapitalizmus	82
A mohamedánok gazdasági rendje.....	85

Nagy Károly	88
Az egyház szerepe a gazdasági élet irányításá- ban	90
Benefícium	91
Prekária.....	97
Szent Gergely birtokrendtartása	98
Települések.....	99
Földesúri és jobbágy gazdálkodás.....	114
Udvarjog	119
Az udvarházak ipara és kereskedelme	121
A városgazdaság.....	123
A városok nagysága, lélekszáma, ellátási poli- tikája, pénzügyei	126
A középkor ipara	129
Céhek	132
A középkor kereskedelme	143
Keresztesháborúk gazdasági hatása	147
Gilde	156
Hanza	161
A középkor pénzgazdálkodása	166
Az egyház befolyása a pénzgazdálkodásra.....	169
A pénzgazdálkodás befolyása a gazdasági életre	171
Újkor	
Közgazdasági és köztörténeti áttekintés.....	172
Felfedezések. Gyarmatosítás	177
Korai kapitalizmus	181
A céhek hanyatlása, bizományi üzlet	192
A merkantilizmus kora	203
Merkantilista iparpolitika és kereskedelem.....	209
A merkantilizmus hanyatlásának okai.....	217
Az Egyesült Államok megalakulásának hatása az angol merkantilizmusra.....	220
A merkantilizmus bukása Franciaországban.....	221
A jobbágyfelszabadítás gazdasági követke- zményei	224
Gyáripar, szabadkereskedelem	226
A legújabb kor gazdasági eseményeinek irány- vonalai	230
Az európai államok ipari és kereskedelmi fej- lődése.....	232
Osztályharc és szociális kérdések	237
A XIX. sz. gyarmatosító politikája.....	239
Új merkantilizmus	243